

М23 Н. М. Маллаев

СЎЗ САНЪАТИНИНГ ГУЛТОЖИ

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1991

83.3Уз

М 22

М 4702620201—38
М 352 (04)—91 89—91

© Малласв Натан, 1991 й.

ISBN 5-635-00633-7

«Ҳайратул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши») жанр хусусияти ва композиция тузилиши жиҳатидан «Хамса»нинг бошқа дostonларидан фарқ қилади. «Ҳайратул-аброр» фалсафий-таълимий дostonдир. Бу аса-рида Навоий фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таъ-лимий қарашларини баён этиш, кишиларга таълим ва ўғит беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Одатда бундай дostonда, кўпинча, тема бирор воқеа сюжетини ҳикоя қи-лиш асосида эмас, балки ёзувчининг фикр-мулоҳазалари баёни асосида ёритилади. Бу ҳолат «Ҳайратул-аброр»нинг жанрига хос иккинчи бир хусусиятини вужудга келтиради, лирик ифодани, тавсиф ва таърифий асосий ва етакчи ифода усулига, эпик тасвири эса қўшимча ва ёрдамчи усулга айлантиради. «Ҳайратул-аброр»да ҳаёт, воқелик шоирнинг эпик баёни — ҳикояси эмас, балки унинг фикр-мулоҳазалари, ҳис-туйғуси ва таъриф-тавсифи орқали ёри-тилади. Шу маънода «Ҳайратул-аброр» лирик-тавсифий дostonдир. Бироқ бу ҳолат унда эпик тасвири, ҳикоя ва масалларни мустасно қилиб қўймайди. Зероки, В. Г. Бе-линский айтганидек, поэзиянинг уч тури: «Мустақил эле-ментлар сифатида, айрим-айрим мавжуд бўлсалар ҳам, лекин алоҳида асарларда кўриниш бериб, улар бир-бир-ларидан кескин чегаралар билан ажралмайдилар. Аксин-ча, улар кўпинча аралаш ҳолда учрайдилар...»¹

«Ҳайратул-аброр»нинг бундай жанр хусусияти унинг композицион тузилишини ҳам белгилайди. «Ҳайратул-аб-рор»нинг ҳар бир боби махсус бир масалага бағишланади. 7976 мисрадан ташкил топган «Ҳайратул-аброр» 64 бобга бўлинган. Булардан 21 боби — муқаддима, 40 боби — 20 мақолот ва 20 ҳикоя ҳамда масал, сўнгги уч боби эса дostonнинг хотимасидир. Дostonнинг асосини 20 мақолот ташкил этади, ҳикоя ва масаллар эса илова тарзида бе-рилади.

¹ В. Г. Белинский. Танланган асарлар. Ўздавнашр, Т., 1955. 151-бет.

Муқаддима худо, пайгамбар ва халифалар ҳақидаги анъанавий қисмлардан ташқари Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомийларга бағишланган бобларни, Хусайн Бойқаро мадҳи, сўз таърифи, сўзнинг маъноси, кўнгил таърифи ва бошқа бобларни ўз ичига олади.

Мақолотлар ва уларга илова қилинган ҳикоя ҳамда масалларнинг сираси эса қуйидагича:

1. Имон ҳақида. Илова — Султон Боязид ҳикояси.
2. Ислом бобида. Илова — Иброҳим Адҳам ҳикояси.
3. Салотин (султонлар) бобида. Илова — Шоҳ Ғозий ҳикояси.
4. Риёи хирқапушлар (шайхлар) сулукида. Илова — Хўжа Абдулло Ансорий ҳикояси.
5. Карам васфида. Илова — Ҳотами Той ҳикояси.
6. Одоб ҳақида. Илова — Нуширвон ҳикояси.
7. Қаноат бобида. Илова — қониъ ва тамагир ҳикояси.
8. Вафо ҳақида. Илова — икки вафодор ёр ҳикояси.
9. Ишқ ўти таърифида. Илова — Шайх Ироқий ҳикояси.
10. Ростлик таърифида. Илова — Шер ва Дурроҷ масали.
11. Илм ҳақида. Илова — Имом Фаҳриддин Розий ҳикояси.
12. Қалам ва қалам аҳли ҳақида. Илова — Ёқут ҳикояси.
13. Саҳобдек нафърасонлар бобида. Илова — Аюб ҳикояси.
14. Фалакдан шикоят. Илова — Искандар ҳикояси.
15. Майхўрлар ҳақида. Илова — Бани Исроили ринд ҳикояси.
16. Худнамолар ҳақида. Илова — Абдуллоҳ Мубрак ҳикояси.
17. Табиат тасвирида. Илова — Имом Зайнул Обидин ҳикояси.
18. Фалак ғамхонасида. Илова — Чин гўзали ҳикояси.
19. Хуросон таърифида. Илова — Баҳром ҳикояси.
20. Бадиуззамон таърифи. Илова — Хўжа Муҳаммад Порсо ҳикояси.

«Ҳайратул-аброр»нинг уч композиция занжири бор:

а) дostonнинг умумий композицияси; б) мақолотларнинг композицияси; в) ҳикоя ва масаллар композицияси.

«Ҳайратул-аброр» ғоявий мазмуни, бобларнинг ўзаро ғоявий боғланиб бориши, бирдан иккинчи бирининг келиб чиқиши, такомиллашуви ва хусусан бош қаҳрамон

шоир ва мутафаккир Навоий образи билан умумий, ягона композиция занжирига эгадир. Бу жиҳатдан қараганда ҳатто дostonнинг традицион муқаддимаси бўлган ҳамд, муножот ва наътлар ҳам унинг асосий боблари — мақолотлари билан маълум даражада узвий боғланади. Чунки, уларда ҳам дostonнинг мақолотларида етакчи бўлган гуманизм, халқпарварлик, маърифатпарварлик ва дидактик мушоҳадаларнинг куртаклари бор. Мисол учун туртинчи муножотнинг қуйидаги мисрларини олайлик:

...Лутфу карам ганжини неткунг дурур?
Кимга атову карам эткунг дурур?
Бир неча муҳтожу асиру гадо?
Юзлари силлийи гунаҳдин қаро...
Хон анга ёйғилки эрур муштаҳи,
Тўқ эмас, ар эса бўлур мумтаҳи...
Ансаб анга луқмаки ул оч эрур,
Авли анга тўнки яланғоч эрур...

Бу мисраларда Навоий бева-бечораларнинг, оч-яланғочларнинг аҳволига ачиниб, уларнинг фаровон бўлишларини орзу қилади. Низомий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, сўз ва кўнгил таърифига доир муқаддима боблар эса дostonнинг асосий қисми билан бевосита ва узвий боғланади. Мақолотлар ўз ички композициясига эга бўлиб, уларга илова қилинган мустақил композицияли ҳикоя ва масаллар мақолотларнинг, шу билан бирга дostonнинг умумий композициясини тўлдиради ва такомиллаштиради.

«Ҳайратул-аброр» мутафаккир, донишманд ва мураббий шоирнинг дostonидир. Бу дostonда Навоийнинг турлитуман масалаларга доир фикр-мулоҳазалари баён этилган. Дostonнинг бобларида ёритилган масалаларни шартли равишда уч туркумга — фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқ-таълимий масалаларга ажратиш мумкин.

* * *

Объектив борлиқ ва илоҳиёт, инсон ва унинг ўзлиги, дин, тасаввуф ва бошқа масалалар Навоий фалсафий қарашларининг асосий масалалар доирасини ташкил этади. Бу масалалар «Ҳайратул-аброр»да ҳам маълум даражада ўз ўрни ва ифодасини топган.

Навоий феодал ўрта асрида, ислом ҳукмрон мафкура бўлган бир шароитда яшади. Шунга кўра ҳам Навоий-

нинг фалсафий қарашлари ниҳоятда мураккаб ва ҳийла зиддиятлидир. Навоий айрим материалистик элементларига қарамай, табиат ва жамият ҳодисаларини идеалистларча мушоҳада этади, худо ва динни эътироф қилади. Лекин шунга қарамай у ўзининг гуманизми, рационалистик мушоҳадаси ва халқпарварлик тенденцияси билан яшаган муҳити фалсафий қарашлари савиясидан юқори кўтарилади, тараққийпарвар улуғ мутафаккир сифатида гавдаланади.

Навоийнинг фикрича, илоҳиёт — худо бутун борлиқнинг ягона мояси — субстанциясидир. Аввал бошлаб ёлғиз худонинг ўзидан бўлак бошқа ҳеч ким ва ҳеч нарса бўлмаган. Худо ҳадсиз куч-қудрат ва потенциал имкониятларга эга бўлган. Бироқ ҳали у ўз-ўзида эди. Худо ўз куч-қудрати ва имкониятларини намоён этиб, бутун борлиқни яратди. Бу борлиқ худди бир ойна (миръот) бўлиб, унда илоҳиёт зуҳур этган:

Не бўлиб аввалда бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга.
Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,
Борчаға холиқ, бориға айн ўзунг.

Шундай қилиб, Навоий бир томондан, объектив борлиқни эътироф қилади, иккинчи томондан, уни илоҳийлаштиради. Бундай дунёқараш фалсафада пантеизм, деб юритилади. Навоий пантеизми объектив борлиқни илоҳийлаштиришга, идеалистик моҳиятига қарамай, мавжуд оламга, хусусан, инсонга самимий муҳаббат билан ёндашуви, инсон ва унинг фаолиятига оптимистик қараши жиҳатидан прогрессив аҳамиятга эга эди. Чунки Навоий объектив борлиқни инкор этувчи мистикларга ва уни рад қилувчи аскетларга қарши объектив борлиқни эътироф қилибгина қолмай, балки уни севишга, уни яхшилашга, инсоннинг бахт-саодати учун курашга интилар ва кишиларни шунга йўллар эди.

Инсон бутун борлиқнинг кўрки ва шарафидир. Оламнинг олам бўлиб вужудга келишида ғараз ҳам мана шу инсондир:

Мунча ғаройибки мисол айладинг,
Борчани миръоти жамол айладинг.
Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди.

Конию ҳайвони агар худ набот,
Ҳар бири бир гавҳари олий сифот,
Борчасини гарчи латиф айладинг,
Борчадин инсонни шариф айладинг.

Инсоннинг бахт-саодати учун, камолоти учун кураш «Ҳайратул-аброр»нинг асосий етакчи ғоясидир.

Объектив борлиқ ва илоҳиёт масаласи Навоийнинг хусусан, «Лисонут-тайр» фалсафий достонида кенг ёритилди, шоир ўзининг фикр-мулоҳазаларини ривожлантиради, такомиллаштиради.

Навоий динни эътироф этади, ислом ва имон шартларини таъриф ва тавсиф қилади, тасаввуфнинг Баҳоваддин Нақшбанд ва Ҳўжа Аҳрор каби йирик намояндаларини мадҳ қилади. Навоийдек феодал ўрта аср мутафаккири учун бу табиий бир ҳолат эди. Бироқ Навоийнинг дин ва тасаввуф реакциясига танқидий ёндошини, хусусан, жоҳил, инсофсиз ва ҳийлакор дин-шариат пешволарини, шайх-зоҳидларни фош этиши ғоятда ижобий аҳамиятга эга эди. Навоий инсонни эзиб-таловчи, уни жаҳолат ва нодонлик кулфатига етакловчи жаннат ваъдалари билан авраб, дўзах қийноқлари билан даҳшат солувчи руҳонийларни, мутасаввуфларни қаттиқ қоралайди, ҳажв қамчиси билан савалайди. Бу жиҳатдан айниқса «Ҳайратул-аброр»нинг тўртинчи мақолоти — «Хирқапўш шайхлар...» диққатга сазовордир. Навоий бу мақолотда хирқапўш шайхларнинг ташқи қиёфасини ҳам, кирдикори ва феъл-атворини ҳам усталик билан тасвирлаб, уларни шармандан шармисор қилади. Шайх хирқасининг ипи макр риштаси бўлса, елкасидаги бахялар наҳс юлдузи, чойшаби ёлғон тонг, ҳасаси ҳийлакорлик уйининг устун, тамагирлик кемасининг эшкаги... соқоли кишини кулдиради, у эчкидек эгри ёғочга чиқса-да, бироқ эчки (ўйинда) ўғрини тутиб беради, шайх эса ўзи ўғри. Шайх банги, қорадори унинг ёнидан аримайди. Сирти тездадек, ичи ифлос, таши озода, ичи ахлатхона... кўйлагига мушк сепган, лекин қалбида ит ўлиб сасиган... у зикр тушиб филдек депсинади, нафс олдида қафасдаги ҳайвондек хору залил. Бундай кишига дўзах ўти ҳам ҳайф. Бироқ шу ҳолда у ўзини хизру пайғамбар деб кўрсатади... хонақоҳи — фисқ-фасод маскани. У мурид овлайди, бирини хилватнишин қилса, яна бирини зўрлик билан узлатга чекинтиради. Муридлари ҳам ўзидек нодон ва алдамчи, воқеачи унга ёлғон тушини сўзлайди, шайх эса уни ёлғон сўзлар билан таъбир қилиб беради... Афсус-

ки, бундай шайхлар обрӯ-эътибор қозониб, ҳатто шоҳларни ҳам авраб мурид қиладилар, инъом ва тухфага, мол-мулкка эга бўладилар. Хуллас:

Бу эл эрур борча ёмондин-ёмон,
Кимки йўқ андин ёмон, андин ёмон

Навоий бундай ҳийлакор шайх-зоҳидлар билан бирга таркидунёчи бадбин шайх-зоҳидларни ҳам фош қилади, улар хомхаёл билан ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам хароб қиладилар, дейди.

Хонақоҳлар тобора кўпайиб борган, шайхларнинг нуфузи ортган феодал жамият шароитида Навоийнинг шайх-зоҳидларни дадиллик ва кескинлик билан фош этиши ғоятда катта прогрессив аҳамиятга эга эди. Навоий кишиларни хонақоҳлар тузоғидан қутқозишга интилар ва ҳийлакор, бадбин шайх-зоҳидларга қарши уларнинг ғзаб ва нафратларини кучайтирар эди.

Навоийнинг объектив борлиқ ва илоҳиётга доир қараши, дин ва тасаввуфга муносабати, қисқача, шундай эди.

* * *

Навоий бошқа асарларида бўлгани каби «Ҳайратул-аброр»да ҳам яшаган даврининг ижтимоий-сиёсий масалаларига кенг ўрин беради. У XV асрнинг реалистик ҳаёт лавҳаларини тасвирлайди, феодал-клерикал муҳитнинг айрим иллатларини дадиллик билан танқид қилади, халқнинг орзу-армонларини куйлайди, турли ижтимоий табақаларни таъриф ва тавсиф этади, уларни бир-бирига чоғиштиради, қарама-қарши ёки параллел қўяди, бирларини олқишлайди, бирларини танқид қилади, бирларини фазл-камолотларини ривожлантиришга, бирларини хато ва хатар йўлидан, турли нуқсонлардан қутилиб тўғри йўлга тушишга ундайди, бирларига табассум, бирларига қаҳру ғзаб қилади. Шоир уларнинг шакл-шамойилларини, афт-башараларини, кийим-кечакларини, феъл-атвор, мақсад ва муддао, завқи ёки ғзабини ёритишда санъаткорлик маҳоратини ишга солади, муболаға ва ўхшатиш, киноя ва истиора, тазод ва тадриж каби адабий усул ҳамда бадий тил воситаларидан фойдаланади.

Тўғри, Навоий ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқеалари таҳлили ва таърифида, профессор В. Зоҳидов такрор-такрор айтганидек, жамиятнинг моддий ҳаёт шароитларини, иш-

лаб чиқариш муносабатларини асос қилиб олмайди, жамият аъзоларини синфларга эмас, балки «яхши» ва «ёмон»ларга ажратади. Бироқ энг муҳими ва етакчиси шундаки, Навоий ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқеаларини улуғ гуманист ва пешқадам маърифатпарвар мутафаккир сифатида ёритишга, эл-юртнинг манфаатларини ҳимоя қилиш асосида ёритишга интилади. Бу билан у XV аср қобиғида қолиб кетмайди, балки даврларга мансуб ва манзур бўлиб қолади.

«Ҳайратул-аброр»даги:

Одакий эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ гамидин гами,—

байти Навоийнинг бутун фаолияти ва ижодиёти учун етакчи бир шиор бўлиб қолади. Навоий инсонни севади, унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади ва бахт-саодати учун курашади. Навоий севган инсон ярамас хислат ва иллатлардан мусаффо, фозил ва комилдир. У меҳнаткаш ижодкор, ўз касб-корини, лавозимини мукаммал эгаллаган, меҳнати ва заковати, фаолияти ва интилишлари билан ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам манфаат етказувчи инсондир. Тенги йўқ саҳий Ҳотами Тойни ўз меҳнати ва қаноати билан тонг қолдирган мўйсафид, билимли ва заковати билан Хоразм шоҳини лол этган олим Фахриддин Розий ва бошқалар шундай инсон жумласидандир. Навоий барчанинг шундай Инсон бўлишини истайди.

Бироқ Навоий яшаган муҳит турли-туман зиддиятлар билан, ҳақсизликлар билан тўлиб-тошган эди, зулм ва жаҳолат, худбинлик ва маишатпарастлик, хусумат ва адоват авж олган эди, меҳнат аҳллари оч-яланғоч, маърифат намояндалари хор-зор, жоҳил ва золим кишилар мансаб-мартабада эдилар. Шоирнинг орзу-армонлари яшаган муҳитининг иллатларига тўқнаш келиб, унинг аламли, қайғули мисраларини вужудга келтиради. Бироқ шоир чекинмайди, у ўша иллатларни ҳужумкорлик билан танқид қилишга киришади, уларни ҳажв қамчиси билан савалайди, ҳаётни, муҳитни тузатиш, яхшилаш йўллариин излай бошлайди¹.

¹ Муаллиф ушбу китобни нашрга тайёрлашда аввалги асарларига, хусусан олий ўқув юртлари учун ёзган дарсликка таянди, улардан кенг фойдаланди.

Ишратпараст подшо Баҳром овга чиқиб бир қишлоққа келиб қолади. Қишлоқ хароб, Баҳром тушган деҳқон манзили эса вайрона ва мунгли:

Чотма дема, ҳажр қора шомн де,
Зулму тааб қушларининг доми де,
Ошиқлар кўнгли уйидек йиқуғ,
Тирлари ҳар тарафдин чиқуғ...
Барча яланг ҳодиса торожидин,
Барча нигун зулм илиги кожидин...

Бу манзара ўнлаб қишлоқларнинг, минглаб кулбаларнинг типик манзараси эди.

Жисмоний меҳнат аҳллари — деҳқонлар, чорвачи ва косиб-ҳунармандларгина эмас, балки илм-маърифат аҳллариининг ҳам аҳволи жуда мушкул эди. Мадраса талабаларининг аҳволи янада аянчли ва мунгли эди. Мана, мусофир талаба аҳволининг реалистик тасвири:

Зулм дурур ушбуни бир нотагон,
Илм тилаб шаҳридин ўлгай равон.
Айни фалокатдин аёғи яланг,
Туни йўқидин тани доғи яланг...
Халқ кўпу йўқ, бири ёри анинг,
Кўздин учуб шаҳру диёри анинг.
Кўча кўпу, эв кўпу бозор ҳам,
Билмайн улким, қаёч урғай қадам...
Сайр этиб оқшомғача бетўшае,
Чун бўлуб оқшом тутбон гўшае.
Заъф ила ҳуши ўзига келмайн,
Тонгғача уйқу кўзига келмайн...
Не топилиб кундуз анинг маскани,
Не билиниб кеча анинг маъмани...
Бўйла ғаму меҳнати даврон чекиб,
Уну ўн беш йил югуруб, жо чекиб.
Баъзи ўлуб, баъзи итиб ҳар тараф,
Баъзи этиб доңясин бартараф...
Эврулубон доирани моҳу сол,
Зоҳир бўлуб бир-икки соҳиб камол...

Не-не машаққатлар билан илм олган олимнинг аҳволи ва истиқболи унинг талабалик давридан деярли фарқ қилмас эди.

Сарой аҳллари, амир-амалдорлар, қози ва муфтилар эса зулмзўрлик билан мол-дунё орттирар, айш-ишрат, ҳу-

зур-ҳаловат билан ҳаёт кечирар эдилар. Мана, золим ва жоҳил феодал ҳукмроннинг саройи манзараси, сарой аҳлларининг кирдикори ва фаолияти:

...Базмлар муҳайё бўлган жаннат боғидек у қасрларнинг зийнати нимадан вужудга келган?.. Пардалари ипи элнинг жонидан, лаъли ва қизил бўёғи улуснинг қонидан. Қуёш тусли нақшлар эл моли билан зарланган, элнинг дуру лаъли билан гавҳарланган. Гиштини масжидни бузиб олиб келган, тошини элнинг қабристонида... Шоҳ шундай жойда шоҳона айш-ишрат сурасан... Ярим тунгача шундай айш-ишрат қурасан. Бу аҳволинга қадаҳ қон йиғлайди, шам куйиб, кўз ёши тўкади (шамнинг эриб оқиши), хўроз кўкка фиғон қилади (тонг отиб, хўроз қичқиради)... Базмдаги қария ҳам, йигит ҳам ҳар бири бир телба итга айланади... маст-аластликдан чарчаб ўликка ўхшаб йиқилиб ётиб қолади. Тонг отади. Бироқ шоҳ ва унинг амалдорлари уйқуда. Уйқу кўзларидан узоқлашгач, ҳар бири бир зулм билан машғул бўлади. Ўзларининг айш-ишратларини суриш учун элга ситам қиладилар. Яна айш-ишрат асбоби муҳайё бўлиб, яна базм бошланади... ҳар куни тунгача бу ёмонлик давом этади, тонгга қадар гафлат ҳоким бўлади...

Қози эса:

Аввал эрур котиби дорул қазо,
Иш анга ношаръига бермак ризо.
Шоҳиди одил анга ёлгон тонук,
Тухмат этарга дирам олгон тонук...
Ноҳақ учун ёзиб узун можаро,
Ўз юзидек сафҳани айлаб қаро.
Борча хиёнатни диёнат билиб,
Борча диёнатда хиёнат қилиб...
Хуша узумким, киши ришват деса,
Қуйдурубон боғни жаннат эса...

Муфти қозидан қолишмайди. Ўзига бирон фойдали бўлса ҳар қандай ноҳақ ишга фотиҳа, тухматга фатво беради. Девсифат девон омили — солиқ йиғувчи амалдор қарга бориб тушса, у ернинг тинчлигини бузади, деҳқонларнинг уй-жойини оёқости қилиб, фисқ билан шуғулланади, мол-жонига қасд қилади:

Бири яна омили девон бўлуб,
Дев анинг аъмолида ҳайрон бўлуб.
Чарх этиб исм амалдор анга,

Баҳра қилиб ушбу амалдор анга...
Қайси вилоятгаки азм айлабон,
Эл ҳараму боғида базм айлабон...
Чаҳдағи тузм арпасини оти еб,
Уйда товуғларни сурук тоти еб.
Ҳосил ўшул уйга бало дорибон,
Қайси бало, балки вабо дорибон...

Хуллас, мансабдорларнинг иши ел каби совурмоқ, ўт
каби куйдирмоқдир... Одати — қатл этиш, ҳар бир туки —
ўлим томиридир... улар шундай тубанки, ит билан ҳамсоя,
йўқ, балки ит уларнинг олдида инсондир...

Ва ҳоказо.

Шу тариқа Навоий яшаган муҳитининг ижтимоий-сиё-
сий воқеликларини ростгўйлик билан тасвирлайди, иллат-
ларини ошкор этади, реалистик танқидий манзаралар,
портретлар яратади. Бироқ у муҳитнинг кескин контраст-
лари, зулму қабохатлари асл сабабларини тополмайди,
феодал жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий негизларини
сақлаган ҳолда бу жамиятни тузатиш, унинг иллатларини
йўқотиш мумкин, деб ўйлайди. Бунга у кишиларнинг хулқ-
атворини тарбиялаш ва адолатли подшо бошлиқ марказ-
лашган давлатни вужудга келтириш орқали эришиш мум-
кин, деб ҳисоблайди. Шу равишда Навоий рационалист ва
легитимист сифатида гавдаланади. «Ҳайратул-аброр»нинг
учинчи боби — «Салотин бобида...» махсус шу масалага
бағишланади, бошқа бобларда ҳам бу масала салмоқли
ўрин тутади.

Навоий айтганидек, худо шоҳликни ато қилган киши
ҳам аслида оддий бир бандадир:

Бил, муниким, сен доғи бир бандасен.
Кўпрагидин ожизу афгандасен,
Эрмас алар тўфроғу сен нури пок,
Хилқат аларғау сенга тийра хок...

Давлат бошлиғи одил, оқил, ориф ва эл-юртга ғамхўр
бўлиши лозим:

Лўдди раият галаву сен шубон,
Ул шажари мусмиру сен боғбон.
Қўйни шубон асрамаса ою йил,
Оч бўри туъмасидур бори бил.
Бўрини доғи галадин дур қил,
Сув берибон боғни маъмур қил...

Навоий таъбирича, подшо ва унинг амир-амалдорлари икки турли: «яхши» (одил, ориф) ва «ёмон» (золим, жоҳил) бўлиши мумкин. Одил ва ориф подшоларни, амир-амалдорларни мақтаган, тўғрироғи, ўшандай кишиларни орзу қилган Навоий, золим ва жоҳил подшоларни, амир-амалдорларни қаттиқ танқид қилади, қоралайди. Мамлакат ва халқнинг тақдирини уларнинг фаолияти ва хатти-ҳаракати оқибатига боғлайди:

Шоҳки иш адл ила бунёд этар,
Адл бузуқ мулкни обод этар.
Кофири одил ани обод этиб,
Муъмини золим ани барбод этиб...

Золим ва жоҳил подшолар зулму жаҳолат йўлида қайтишлари ва одил бўлишлари мумкин:

Зулмни тарк айлаву дод айлагил,
Марг кунидин доғи ёд айлагил...
Саҳвунгга де узр, таваҳҳум била,
Зулмдин эт тавба тазаллум била.
Кимники бедодинг этибдур асир,
Бўл анга адл илги била дастгир...

Овга чиқиб, деҳқоннинг хароба кулбасига меҳмон бўлган Баҳром бу харобаликнинг сабабини сўраганда, деҳқон:

Деди: бурун яхши эди ҳолимиз,
Зулм хароб айлади аҳволимиз.
Шоҳ улус ҳолидин огоҳ эмас,
Жуз маю мутриб анга дилхоҳ эмас.
Хайли очибон тама оғзини кенг,
Айладилар мулкни ер бирла тенг,—

деб жавоб берган эди. Деҳқоннинг сўзлари Баҳромнинг кўзини очади, у маст-аластликдан, айш-ишратдан воз кечади, адолат билан мамлакат ишларини бошқаради. У қишлоқ обод, боғ-бўстон бир жойга айланади. Навоийнинг амалий мақсади ҳам мана шу эди. Навоий яшаган даврда феодал ўзаро ихтилофлар, реакция мамлакатнинг сиёсий ҳокимиятини заифлаштириб бормоқда, иқтисодий ва маданий ҳаётга катта зарар келтирмоқда эди. Давлат бошлиғи Ҳусайн Бойқаро айш-ишрат ва сарой интригаларига гирифтор бўлиб бормоқда эди. Навоий ҳукмронлиги-

нинг хусусан, дастлабки йилларида мамлакатнинг сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш, хўжалиги ва маданиятини ривожлантиришдаги катта хизматлар қилган Ҳусайн Бойқарони айш-ишрат гирдобидан, сарой интригалари гирдобидан олиб чиқишга интилар ва унинг фаолиятига катта умидлар билан кўз тутар эди. Навоий шу истак-орзу билан «Ҳайратул-аброр»да Ҳусайн Бойқарони мадҳ этибгина қолмай, балки «Шоҳ Ғозий» ҳикоясида унинг идеаллаштирилган образини ҳам яратади.

Шоҳ Ғозий тахтга чиқади. У:

Адл эшигин элга кушод айлади,
Тахт уза ўлтирдию дод айлади.
Тузди бузуқларни иморат била,
Зулмни даф этти адолат била...

Шунда бир бева кампир: «Сен менинг ўғлимни жангда ўлдириб юбординг, сенда қон ҳақим бор», деб арзга келади. Шоҳ билан кампир қози олдига борадилар. Қози кампир қонга қон олмоқчи бўлса «подшони ўлдириши ё бўлмаса шоҳ уни рози қилиши керак», деб ҳукм чиқаради. Шоҳ бўйнига сиртмоқ солиб, кампирнинг қўлига беради, оёғи остига танга тўкади ва:

Деди: қасос айласанг олингда бош,
Сиймни ол, гар ғаразингдур маош.
Мен эдим ул амрда беихтиёр,
Ҳар не сен этсанг манга не ихтиёр.

Кампир шоҳнинг одиллигини кўриб, хурсанд бўлади, унинг қонидан кечиб, олтин-кумушни олиб, «Золи зар» (Тилла кампир) деб ном чиқаради. Навоий Ҳусайн Бойқаро ва барча бойқароларнинг шундай бўлишини орзу қилар эди. Ҳикоядаги қози ҳам идеаллаштирилган қози образидир.

Ҳусайн Бойқаро билан унинг ўғиллари, айниқса, тўнгич ўғли Бадидузамон ўртасидаги ихтилофлар авж олиб, давлат ишларига, эл-юртнинг осойишталигига салбий таъсир этмоқда эди. Навоий сабр-бардош ва тадбир билан бу ихтилофларни бартараф этишга интилади, у «Ҳайратул-аброр»нинг хотимасида:

Шаҳға сўзумдин бор эса эътибор,
Гар санга ҳам панд десам ери бор,—

деб баъзан исёнкорлик хуружлари билан бош кўтариб турган валиаҳд шаҳзода Бадиуззамонга насиҳат қилади, уни айш-ишратга, мансабпарастликка берилмасликка, олижаноб фазилатларга эга бўлишга чақиради.

Шундай қилиб, Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари тарихий чегараланган, хийла зиддиятли бўлса ҳам, гуманизм тенденцияларига, халқпарварликка асослангани ҳамда практик мақсадларни кузатгани билан характерлидир.

* * *

Донишманд мураббий Алишер Навоий «Ҳайратул-аб-рор»нинг бир неча бобини бевосита ахлоқ-одоб ва таълим-тарбия масалаларига бағишлайди. У ҳикматомуз сўзлар билан яхши хулқ-одобни, эзгу хислатни тарғиб этади, ярамас одат ва хислатларни шафқатсиз танқид қилади.

Бешинчи мақолот қарамга бағишланган. Навоий бу мақолотда сахийлик билан бахилликни бир-бирига қарама-қарши қўяди, улардан ҳар бирининг моҳиятини очиб беради. Саховат инсоннинг энг яхши сифати ва фазилатидир. Бироқ саховатнинг ҳам ўз шартлари бор. Сахий киши эҳтиёжмандларга қўмаклашиши, саховат беғараз, беминнат бўлиши керак. Сахийман деб тўкиб-сочиш ҳам яхши эмас, бу исрофдир:

Нақдни доғи гулдек совурмағил,
Гунча киби доғи гириҳ урмағил.

Ҳар қандай ҳиммат ва саховатдан ҳам ўз қўл меҳнати билан кун кўриб, қаноат қилиш янада улуғроқ ва олижаноброқдир. Навоий бу фикрини тўлароқ ифодалаш учун Ҳотами Той ҳикоясини келтиради. Ҳотамдан сен ўзингдек бошқа бирор ҳимматли кишини кўрганмисан деб сўраганларида, у бундай ҳикоя қилади: кунлардан бир кун катта зиёфат олдидан далага чиқиб айланиб юрганимда чўп-хас йиғиб бозорга томон бораётган қомати букчайган бир мўйсафидни кўрдим. Унга: Ҳотами Той уйига бориб, ноз-неъматдан баҳраманд бўлсангиз, бу машаққатли меҳнатни сизга ким қўйибди десам, мўйсафид бундай жавоб қилди:

...Сен доғи чеккил бу тикан меҳнатин,
Тортмағил Ҳотами Той миннатин.
Бир дирам олмоқ, чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки, биров берса ганж.

Ҳотам ҳикоясини:

Улки бу янглиғ сўзи мавзун эди,
Мендан анинг ҳиммати афзун эди,

сўзлари билан тугатади.

«Ҳайратул-аброр»нинг олтинчи мақолоти одоб масалаларига бағишланган, Навоий бу мақолотида кишилар билан муносабат ва муомала мезони, ўзини тута билиш, бола тарбияси ва бошқалар ҳақида ҳикматли фикр-мулоҳазаларини баён этади. Одоб билан тавозе бир бутунликни ташкил этади. Киши ҳар бир кишининг ҳолу аҳволига яраша муомала қилиши, катталарга хизмат, кичикларга шафқат этиши лозим:

Ҳар кишининг тавриға лойиқ керак,
Сурати ҳолиға мувофиқ керак.
Кимки улуғроқ анга хизмат керак,
Улки кичикроқ анга шафқат керак.

Навоий бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балогатга етказиш ҳақида кенг тўхтайди. Шу билан бирга у болаларга қаратиб:

Бошни фидо айла ато қошиға,
Жисмни қил садқа ано қошиға...
Тун-кунунгга айлагил нур фош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш...—

деб насиҳат қилади.

Мураббий шоир ўзини тута билмаслик, ўринсиз кулги ва бошқа хилдаги салбий хислатларни қаттиқ қоралайди. Жумладан, у ўринсиз кулги ҳақида айтади:

Тарки адабдин бири кулгу дурур,
Кулгу адаб таркига белгу дурур...
Кулгуки ўз ҳаддидан ўлди йироқ,
Йиғламоқ андин кўп эрур яхшироқ...
Қаҳқаҳаким ҳазиланинг ёри дур,
Қурбақа савти била рафторидур...

«Ҳайратул-аброр»нинг еттинчи мақолотида:

Икки қаро пул чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки, шаҳ инъоми ганж.

Тинч кўнгул бирла қатиқсиз умоч,
Беҳки биров миннати бирла кулоч,—

деб қаноат ва меҳнатни таърифлаган Навоий таом емоқ,
кийим киймоқ ва бошқа масалалар ҳақида ҳам қимматли
фикрлар юритади, насиҳатлар қилади, жумладан, у бун-
дай дейди:

...Қимга неча забу тамадин йироқ,
Зимнида осойиш эрур яхшироқ.
Гавҳару дурни қулоқ озори бил,
Сўзни қулоқнинг дури шаҳвори бил.
Олтун исирғаки қулоқ оғритур,
Зарҳал этукдурки, аёғ оғритур.
Нукта дурин бил қулоқ оройиши,
Кенг этук ўлди оёқ осойиши...

Мақолотга илова қилинган «қаноатли ва тамагир» ҳи-
коясида Навоий «хом тама даҳрда ранжур эрур» ғоясини
илгари суради.

«Ҳайратул-аброр»нинг саккизинчи мақолотида вафо
ва садоқатни таъриф ва тавсиф этган Навоий, кишиларни
ҳамжиҳат бўлишга, бир-бирига қовушишга чақиради.
Чунки:

...Йўқ ҳунари ёлғуз эса ўз киши,
Қайда киши сониди ёлғуз киши.
Фард киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо!..
Тоқ киши айши уйин бил нигун,
Уйга қачон ҳомил ўлур бир сутун?

Шоир вафо ва севгини узвий равишда бир-бирига боғ-
лайди. Севгисиз ҳаёт йўқ, вафо эса севгининг шартидир:

Бас кишига умр хуши ёр эмиш,
Умр деган ёри вафодор эмиш.
Ёрки, ойини вафо йўқ анга,
Шам кибидурки, зиё йўқ анга.

Мақолотнинг охирида шоир ўз муҳитидан, бевафо ва
инсофсиз кишилардан аччиқ шикоят қилади. Вафо ва са-
доқатнинг моҳияти ва хосиятини кучайтириб кўрсатиш
учун вафодорлиги туфайли Амир Темурнинг қатлидан омон
қолган ҳиндистонлик икки вафодор ёр ҳақида ҳикоя кел-

тирилади. Тўққизинчи мақолотда Навоий самимий севгининг моҳияти, қудрати ва шартлари ҳақида фикр юритиб:

«Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун».
«Ишқсиз ул танки, анинг жони йўқ,
Ҳусни нетсун кишиким, они йўқ».
«Пил бўлур ишқ анга келтурса зўр,
Пил аёғи остида андоқки мўр».
«Ошиқ ани билки, эрур дарднок,
Ҳам тили, ҳам кўзию ҳам кўнгли пок».
«Ошиқ ўзин ким деса, ошиқ эмас,
Борча киши ишқда содиқ эмас.
Улки кезиб ҳусн писанд айлағай,
Сўнгра кўнгулни анга банд айлағай.
Они кўнгул демаки, бир пора тош,
Не қизигай шам уйидин хора тош»

каби ажойиб афоризмлар яратади.

Ростлик ва тўғрилиқ масалаларига бағишланган ўнинчи мақолотда Навоий хилма-хил ўхшатишлар ёрдами билан ростгўйлик ва тўғрилиқнинг фойдаси, ёлғон сўзлаш ва эгриликнинг зарарини баён этади:

Ҳар кишиким, тузлук эрур пешаси,
Қажрав эса чарх не андешаси.
Ўқки туз ўлди таярони анинг,
Бўлса пар эгри, не зиёни анинг?
Йўл неча туз, йўлчиға мақсад қараб,
Ҳамлиғидин тушса йироқ йўқ ажаб.
Най туз учун истар ани аҳли ҳол,
Чун туз эмас, чанг кўрар гўшмол...
Бир хати гар эгри тушар бир нуқат,
Нусхада ҳар сафҳададур эгри хат...
То режа чекмас ерига боғбон,
Боғ ҳамон зебда жангал ҳамон.
Моласиз ул тухмки, деҳқон сочар,
Сувни тенг ичмас неча яксон сочар...

Шоир мақолотга ёлғон сўзлаши оқибатида овчининг тузоғига тушган дуррож (тус товўққа ўхшаш бир хил қуш) ҳақида «Шер билан Дуррож» масалини ҳикоя қилади.

Илм ва илм-фан аҳлиға юксак баҳо бериб, кишиларни илм олишга, олимларни иззат-ҳурмат қилишга чақирган Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг ўн биринчи бобида:

Илм Навоий, санға мақсуд бил,
Эмдики илм ўлди, амал айлагил,—

деб илмни амалий фаолият билан боғлайди ҳамда илмининг шахсий интилиш йўлигагина сарф этган кишилардан ға-
забланиб:

Илмни ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию халқни гумроҳ этар.
Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илмни анинг жаҳлига бўлғай далил,—

деди.

Шоир ўз даврида илм олишнинг нақадар машаққатли эканини, илм-фан эгаларининг хор-зорлигини хасрат билан сўзлайди.

Мақолотдан сўнг «Имом Фахр Розий била Султон Муҳаммад Хоразм шоҳ» ҳақидаги ҳикоя келтирилади. Султоннинг ҳаммомда у дунёда олим қандай мартабада бўлади-ю, шоҳ қандай мартабада, деган сўроғига олим:

Ким сангаким ҳашар сўзи ком эрур,
Бил анга монанд бу ҳаммом эрур.
Анда гадо шаҳ била яксон бўлуб,
Шоҳу гадо борчаси урён бўлуб.
Жоҳу жалол аҳли санингдек бори.
Ичкарию бору йўқи ташқари,
Илму амал аҳли менингдек тамом,
Ҳар не йиғиб, ҳамроҳ этиб вассалом.
Йўқ санга султонлик ила суд кўп,
Лек манга илм ила беҳбуд кўп,—

деб уни енгади.

Ўн учинчи мақолотни Навоий элга манфаат етказиш масалаларига бағишлайди. Ҳақиқий инсон эл-юртга фойда етказишга ҳаракат қилиши, қўл кучи ё маблағи билан, ширин сўзи ва маслаҳати билан мадад бериши лозим. Бундай киши ўзгаларгагина эмас, балки айни чоқда ўзига ҳам фойда келтирган бўлади:

Нафинг агар халққа бешак дурур,
Билки бу наф ўзунгга кўпракдурур.

Аксинча, агар киши ўзгаларга ёмонлик қилса, бу билан у биринчи навбатда ўзига ёмонлик қилган бўлади:

Улки зарар шевасини тавр этар,
Элга демаким, ўзига жавр этар.
Улки ушатур босиб шишани, 6 кр.
Қилмас аёқ захмидин андешани.
Кимки фалак сори отар тошини,
Тош ила озурда қилур бошини...

Кўрилган бобларда кишининг яхши ва ёмон сифати, хислати ва одатини бир-бирига қарама-қарши қўйиб, бирини ёқлаб тарғиб қилган, иккинчи бирини қоралаб рад этган Навоий кейинги бир неча мақолотни ярамас ва жирканч сифат, хислат ва одатни, беъмани хулқ-атворни фош этишга бағишлайди. Ўн бешинчи мақолотда майхўрлик ва майхўрларни, ўн олтинчи мақолотда худбинлик ва худбинларни аччиқ танқид қилади, уларнинг ҳақиқий афт-башараларини очиб ташлайди, ички дунёсини ҳам фош этади.

Мураббий шоир Навоийнинг ярамас хислат, одат ва хулқ-атворни шафқатсиз қоралаш, олижаноб инсоний фазилатларни ҳормай-толмай тарғиб этиши, донишмандона ўғитлари, шубҳасиз, катта прогрессив аҳамиятга эгадир. Навоийнинг бир қатор ахлоқий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда.

* * *

«Ҳайратул-аброр» образлар системасининг характери дostonнинг жанр хусусиятлари ва композицион тузилиши билан боғлиқ. Таъкидланганидек, «Ҳайратул-аброр» қўйилган масалаларни воқеавий сюжет баёни орқали ёритмайди. Шу жиҳатдан қараганда у «Хамса»нинг бошқа дostonларидан тубдан фарқ қилади. «Ҳайратул-аброр»нинг спецификаси унда катта эпик образлар яратиш имкониятини бермайди. Лекин шунга қарамай, «Ҳайратул-аброр»да жуда кўп ва хилма-хил образлар, турли ижтимоий табақаларга мансуб бўлган, турли характердаги, ижобий ва салбий, ҳажвий ва мажозий образлар бор. Бу образларни дostonдаги масалаларнинг ривожланишидаги, асарнинг композициясидаги ўрнига қараб учга бўлиш мумкин: 1. Дostonнинг бош қаҳрамони. 2. Мақолотлардаги тасвирий образлар — портрет ва характерлар. 3. Ҳикоя ва масаллардаги эпик образлар.

Дostonнинг бош қаҳрамони — Навоийнинг ўзи. Асарнинг муқаддимасидан тортиб хотимасига қадар шоир образи китобхоннинг доимий ҳамроҳидир. Ҳатто ҳикояларда бир неча дақиқагина «чекинган» бу образ тезда, шу ҳикоя-

нинг хотимасида, лирик мисраларда, соқийга қарата айтган сўзлари ёки қиссадан ҳисса чиқариши билан яна намоён бўлади, китобхонни янги-янги масалалар, ўй-фикрлар, зиддиятлар, курашлар оламига олиб киради. Китобхон бу образнинг саргузашти, ташқи қиёфаси ёки бошқа жиҳатлари билан танишолмайди, лекин доимо унинг қалби ва шуури, ҳисси ва туйғуси, ҳаяжони ва армони, шодлиги ва ғзаби билан бирга бўлади, ҳамма нарсани у орқали билиб олади, тушунади, ўйлайди, ҳулоса ва яқун ясайди. Навоий бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан гавдаланади. Бироқ шунга қарамай гуманист, халқпарвар, маърифат арбоби, допишманд ва мураббий Навоий образи китобхоннинг кўз ўнгида улуғвор бир монумент бўлиб гавдаланиб туради.

Шоир мақолотларда маълум бир ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масала ҳақида фикр юритар экан, шу фикр-мулоҳазаларини конкретлаштириш мақсадида тавсифий образлар, портрет ва характерлар яратади. Бундай образлар масалани, унинг турли жиҳатлари билан бирга тўлароқ очишга хизмат қилади, асарнинг бадиий қимматини, услубини бойитади, мукаммаллаштиради. «Салотин» мақолотидаги золим шоҳлар; «Хирқапуш шайхлар» мақолотидаги риёкор шайхлар ва бадбин зоҳидлар, «Илм сипеҳри» мақолотидаги мусофир талабалар, «Қалам аҳли» мақолотидаги жоҳил амалдорлар, «Жаҳл майининг дурдакшлари» мақолотидаги майхўрлар, «Худнамолар» мақолотидаги худбин ва мутакаббир амалдорлар образи ва бошқалар шулар жумласидандир.

Биз булардан иккита ҳажвий тавсифий образлар билан танишайлик.

Навоий ўн олтинчи мақолотда худбин, мутакаббир ва золим феодал амалдор образини тасвирлаб, унинг портрети ва характерини типиклаштиради, унинг шакл-шамойили, кийим-кечаги, юриш-туриши, фикр-ўйи, феъл-атвори ва бошқа-бошқа томонларини қамраб олади, сатира ва юмордан кенг фойдаланади.

Амалдор ўзини ботир, отини Рахш, Рахшгина эмас, балки яшин деб билади, Рустамни ҳам назар-писанд қилмайди. Гўё унинг боши кўкдан тўрт эллик қуйи, холос. Аслида у зулмда йўлбарсдек йиртқичдир. У ўзини қоплон деб билади ва ит эти билан тамадди қилади, кибр-ҳаво унинг қоши устида ажинлар пайдо қилган... Бўйнида тавқи бор, ҳатто кўчадаги дайди ит ҳам унга бўйнингга занжир тушибди-ку, деб таъна қилади, зероки, унинг бўйнидаги тавқи лаънат тавқидир. Зулмда у Заҳҳок, икки ило-

ни ҳалқа уриб ётибди... Мўйлови икки томонга шохлаб чиққан тузоқдир, бу тузоқ нафсу ҳаво қушларни ўз домига туширади. Оғзидан битта ҳам баъмани суз чиқмайди, чакаги эса лоф уришдан чарчамайди... жиғасининг патини бойқушнинг бошидан юлиб олгану унга товуснинг тожи деб ном қўйган... Бўркининг учини ичига буккан, бу тўё ҳирсу ҳавас қушларига бир ошён бўлган. Агар тўни ипакдан бўлмаса кўнгли ҳазин бўлади, ипаги Чин ипаги бўлмаса, қошлари устида чин (ажин) пайдо бўлади... нозу ҳавас билан катондан кўйлак қилади... Белбоғи ипак, тўни олтин билан зийнатланган, этигининг наъли зарҳал, эгари олтин, жибилгири гавҳар билан зийнатланган...

Бу унинг ташқи қиёфаси. Маънавий олами эса:

Мунчасу юз мунча зарофат била,
Қайси зарофатки, қабоҳат била.
Дев жамолини паридек ясаб,
Хорни гулбарги таридек ясаб,
Жилва қилиб шоҳида раъно киби,
Бода ичиб гулрухи зебо киби...
Неча лаванд олида борча нажис,
Бирида не ақлу не идроку ҳис.
Нукта ёқардек анга беҳад дебон,
Беҳуду андоза хушомад дебон.
Ул қилибон уштулumu хайли рев,
Хайли шаётин, ўзи ўртада дев...
Мунча фазилатлиқ эмас эрди бас,
Қим ура олмай чоғир ўлмай нафас...
Ер-ичари борча ҳарому хариш,
Бу емак-ичмакдин анга парвариш...

Бу тавсифий образ феодал-клерикал муҳитдаги бекларнинг, амалдорларнинг реалистик умумлаштирилган типик образидир.

Маълумки, феодал ҳукмронларнинг саройи, зодагонларнинг уй-жойи айш-ишрат ва майхўрликнинг бир маконига айланган, махсус майхона кўчалари вужудга келган эди. «Салотин» мақолотида подшолар саройидаги майхўрлик ва майшатбозликни қоралаган Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг ўн бешинчи мақолотида майхўрликнинг зарар-зиёни ва бемаънилигини ҳар томонлама фош этиб, майхўрлик балосига мубтало бўлган кишининг кулгили портрети, аянч ва жирканч ҳол-аҳволини тасвирлайди. Шоир майхўрга мурожаат қилади: қачонгача жаҳолат жомини ичасан, ғурурлапасан, фисқ-фужур қиласан, ўлим-

ни, паймонанг тўлишини ҳам ўйламайсан... кўчада бир телбадек кўринишинг билан болалар бошингга тош ёғди-ради, манглайинг тошга тегиб ёрилади, саллангнинг печи бузилади, кишиларга қопогон итдек ҳамла қиласан... Гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб, тўғри келган жойга қўл ташлайсан... қусуғинг соқолингни булғайди... ит келиб ялаб, уни пок қилади. Мастлигинг тарқалгач, яна бода ича бошлайсан. Бошингдаги дасторингни, белингдаги ақчангни тополмайсан. Ўликдан кафан тама қилувчи ўғрилар тўнингни ечиб олган бўлади. Қини қолиб, пичоғингдан айриласан, оё-ғингда бир пой ковушинг қолиб, иккинчисини йўқотасан. Этагинг лой, олдинг шилта, олдингда қўл... уйингни излайсану узун-бепоеън кўчадан ўзгани тополмайсан... Аъзойи баданинг қақшаб титрайди, оғзинг бемаза таъм беради... бошинг айланган, ҳушинг йўқолган...

Шоир бу тасвирини тугатар экан, шундай хулосаловчи мисралар ёзади:

Ҳар кишиким қилса бу сувдин тараб,
Хона сиёҳ ўлмоғи эрмас ажаб.
Сув демагил оники бир ўт эрур,
Ким етти кўк хирманини куйдурур...

Навоий мақолотлардаги масалаларни тўлароқ ёритиш учун, фикр-мулоҳазаларини янада конкретлаштириш учун бир кўргазма — намуна сифатида мақолотларга ҳикоялар илова қилади. Шоир лирик ифодадан тавсифи баёнга, тавсифий баёндан эпик воқеага ўтади. Кичик ҳажмли ҳикояда бирор саргузаштни сўзлайди, ортиқча тафсилотга берилмайди, саргузашт кўпинча бир эпизоддан иборат бўлиб қолади. Воқеа кураш ва конфликтлар билан ечилади, шу кураш ва конфликт фонида турли характердаги образлар яратилади, улар тугалланган образ даражасига кўтарилади. Шоҳ Ғозий, Ҳотами Той, мўйсафид, Фахриддин Розий ва бошқалар шундай образлардир.

«Одоб» мақолотида одобнинг аҳамиятини бўрттириб кўрсатиш, китобхонга янада кучлироқ таъсир этиш мақсадида «Нуширвон» ҳикоясини келтиради, Нуширвон шундай одобли бўлган эканки, кунларнинг бирида у ёрининг елкасига қўл ташлабди-ю, кўзи наргисга тушибди, наргис унга одамнинг кўзини эслатибди ва Нуширвон мен кўз (ўзга) олдида беодоблик қилаётирман деб қўлини тортиб олибди.

«Вафо» мақолотида келтирилган «Икки вафоли ёр» ҳикоясида вафо ўлимни енгади, вафодор икки ёр Амир Те-

мурдан ғолиб чиқадилар. Шунга ўхшаш «Чин гўзали» ҳикоясида (ўн саккизинчи мақолот) самимий севги ўлимни енгади. Хитойда бир гўзал қиз бўлар экан. Хоқон уни кўриш, севиш у ёқда турсин, ҳатто номини тилга олишни ҳам ман қилган экан. Лекин бу қизни севган йигитнинг қалбини енголмабди. Хоқон у йигитни иморатнинг тагига бостирибди. Шунда ҳам йигит ёрининг номини зикр этар, уни таърифлар экан. Бундан таъсирланган Хоқоннинг кўнгли юмшаб, йигитни озод этишга мажбур бўлибди.

* * *

«Ҳайратул-аброр» фалсафий-дидактик дostonнинг мислсиз ажойиб бир намунасиدير. Бу дostonда Навоий фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини юксак санъаткорлик маҳорати билан бадий мужассамлаштиради.

Ойни ёруғ, чархни демак баланд,
Таъби баланд элга эмас дилписанд,

деб сўз санъаткорлари олдига китобхонларнинг эҳтиёжларига мукамал жавоб бериб, уларнинг фикри, диди ва завқини ривожлантирувчи асарлар яратиш лозим деган талабни қўйган Навоий «Ҳайратул-аброр»да шу талабга тўла амал қилади. У китобхонларга янги-янги фикр-мулоҳазалар тақдим қилади, уларнинг бадий диди ва завқини оширади.

Навоий лирик ифодани тавсиф билан, тавсифни эпик баён билан узвий боғлайди, синтезлаштиради. Бу асарнинг мазмунини тўлдириб, ривожлантириб боради ҳамда унинг бадий қимматини оширади. Шоир ранг-баранг тавсифий ва эпик образлар яратади, буларнинг ҳаммаси бош қаҳрамон — Навоий образи, унинг тафаккури ва ҳис-туйғулари билан бир катта бадий полотнога бирлашади. Шоир дostonдаги барча масалаларни тазод усули воситаси билан ёритади, ҳал этади. Адолат зулмга, ҳиммат бахилликка, қаноат тамагирликка, вафо вафосизликка, илм жаҳолатга, ростлик эгриликка қарама-қарши қўйилади ва ҳоказо. Фикр-мулоҳазаларгина эмас, балки образлар ҳам шу зайлда бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Шоир контраст — тазод усули билан бирга тадриж (ривожлантириш), таносиб (параллелизм) ва бошқа усуллардан, сўзларнинг ва ҳарфларнинг ёзилиши шаклларида ҳам кенг фойдаланади, бу билан мазмунни тўлдиради, бойитади. Масалан, у қаноатни улуғлаш ва подшоларни бировлар-

нинг мол-мулки ва аҳли аёлига қасд қилмасликка чақириш учун қуйидагича сўз ўйини ясайди:

...Шоҳ ул эмаским, бошига қўйди тож,
Шоҳ ани билким, йўқ анга эҳтиёж...
Шоҳ бошининг шарафи тож эмас,
Англа ани шоҳни, муҳтож эмас.
Шоҳ агар ул бўлсаки, муҳтождур,
Ҳарф ила муҳтожу ҳам тождур.
Шоҳ десанг кимда кўруб тожни,
Шоҳ дегил бу важҳ ила муҳтожни.

(Тожиға қараб кишини шоҳ деб ҳисоблама, агар тож билангина киши шоҳ бўлар экан, у чоқда муҳтожни ҳам шоҳ дегин, чунки «муҳтож» сўзида ҳам «тож» бор).

Навоний бошқа асарларида бўлгани каби «Ҳайратул-аб-рор»да ҳам бадиний тил воситаларидан кенг фойдаланади. Достоннинг деярли ҳар бир байтида янги-янги бадиний образлар яратади. Шоир айниқса ўхшатишни кўп қўллайди. Ўхшатиш маълум бир фикр-тушунчани тасдиқ этиш учун ҳам, рад қилиш учун ҳам ишлатилади. Қуйида биз таносиб ва ўхшатиш асосида яратилган бир парчани кўрайлик. Шоир ўринсиз (хушомад мақсадида) қилинган ҳимматни рад этиб:

...Ҳам йиборур лаъл Бадахшон сари,
Ҳам кетурур зирани Қирмон сари.
Хизрға етгач тутар обиҳаёт,
Миср шакар резиға ҳабби набот.
Шамни кундуз ёрутур беадад,
Меҳр зиёсиға берай деб мадад.
Мушкни ҳар кеча сочар бедаранг,
Тун сочиға бермак учун бўю ранг...
Ўйла булутдекки қуруқ боғ уза,
Ёғмай ўтуб, сувни тўкар тоғ уза...—

дейди. Фикр қуюқлиги ва бадиний мукамаллиги билан «Ҳайратул-аброр»нинг кўпгина байтлари ҳикматли сўзлар даражасига кўтарилган, айрим саҳифалар гуё бутунлай ҳикматли сўзлар тизмасидан вужудга келган. Мана йигирманчи мақолотдаги шундай байтлар:

Лутфу карам гарчи эрур дилпазир,
Қаҳру сиёсат ҳам эрур ногузир...
Неча маразға гар эрур суд қанд,

Нечага ҳам захр эрур судманд.
Маддаким, бермаса марҳам кушод,
Ништар-ўқ айлар анга дафъи фасод.
Бармоқ учи бирла чу чиқмас тикан,
Игна била қутулур андин бадан...
Кимники, инсон десанг, инсон эмас,
Шаклда бир, феълда инсон эмас.
Нахл сифат шам ила муз шўшаси,
Мунинг ўт, онинг сув эрур хўшаси.
Кимники, айлай дер эсанг маҳраминг,
Қўп синамай айламагил ҳамдаминг...

Бу ҳикматли сўзлар халқ мақолларига чунон яқин ва ўхшашки, айрим мақоллар Навоийнинг ҳикматли сўзларига айланиб кетган бўлса, шубҳасиз, Навоийнинг айрим ҳикматли сўзлари ҳам халқ мақолларига ўтиб кетган. «Ҳайратул-аброр»да:

«Тор ини сичқонға солиб эрди ғам,
Қуйруқиға боғлади ғирбол ҳам».

«Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига») каби шу кунгача сақланиб келаётган мақоллар ҳам бор.

Навоий фақат халқ мақолларидагина эмас, балки «Ҳайратул-аброр»да халқ ижодининг бошқа жанрлари ва усулларида ҳам кенг баҳраманд бўлган. Масалан, «Ҳайратул-аброр»даги «Ҳотами Той», «Шер билан Дуррож», «Искандар» ва бошқа ҳикоя ҳамда масаллар халқ ижоди материаллари асосида яратилган. Навоий халқ ижодига хос сажъ усулини ҳам қўллаб, бобларнинг сарлавҳасини қофияли наср усулида битади. Халқ ижодини, жумладан, халқ қўшиқларини бутун қалби билан севган Навоий «Ҳайратул-аброр»да:

Турк судуди била солиб қўлум,
Қилсам анда ҳай туллуғум, ҳай тулум,—

деб бежиз айтмаган эди. У халқ оғзаки ижодидан узоқ бўлган, халқ асарларини менсимаган шоирларни қаттиқ танқид қилади.

«Ҳайратул-аброр» арузнинг саръи баҳрида (Муфтаилун-муфтаилун фоилун) ёзилган, маснавий йўлида қофияланган,

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»

«Фарҳод ва Ширин» севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик дostonидир. Олижаноб инсоний фазилатларни умумбашарий орзу-интилишларни тараннум этган бу асар ўзбек классик адабиётининг янги ва улкан бир асари бўлиши билан бирга, Ўрта Шарқ халқлари адабий анъаналари тараққиётида ҳам янги ҳодиса, катта бир босқич бўлди. **Навоий ҳамсачилик анъанасидан мустаҳкам ўрин олган Хисрав ва Ширин** ёнига янги мавзу ва муаммолар, янги мазмун ва ғоялар, янги образ ва характерларнинг бадий тажосими бўлган «Фарҳод ва Ширин» дostonини яратди.

Хисрав ва Ширин образлари маълум тарихий илдизга эгадир. Хисрав машҳур сосоний подшолардан Ануширвоннинг набираси Хисрав Парвездир. Хисрав Парвез 590 йилда тахтга чиққан ва 628 йилда ўғли Шеруянинг буйруғи билан қатл қилинган эди. Эрон, Византия, Сурия тарихий хроникаларида, X аср араб тарихчиси Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий асари ва бошқа манбаларда берилган маълумотларга кўра, Ширин ҳам тарихий шахс бўлиб, у Хисравнинг энг севимли хотини бўлган экан. Армани қизи ёки **оромийлардан бўлган гўзал Ширин** феодал зодагонларнинг хонадонидан эмас экан. Шунга кўра феодал-аристократик доира Ширинга паст назар билан қараб, уни Хисравга номуносиб деб ҳисоблар экан. Бу ҳолат феодал-сарой интригаларини янада кучайтириб юборган экан.

Тарихий манбалар, афсона ва ривоятлар ёзма адабиётда Хисрав ва Ширин ҳақида обидалар яратишга бир замин бўлиб хизмат қилди. Ёзма адабиётда биринчи бўлиб Абулқосим Фирдавсий Хисрав ва Ширин ҳақида дoston яратди. Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»и билан мазкур мавзу ва образлар ҳамсачилик анъанасидан мустаҳкам ўрин олди. «Хамса» муаллифларидан ташқари Хисрав ва Ширин (ёки Фарҳод ва Ширин) ҳақида яна кўп шоирлар асар яратдилар.

Хисрав ва Ширин тарихий афсона ва ривоятлар, ёзма

адабиёт обидалари ва бошқаларни тадқиқ этишда шарқшунослик ва адабиётшунослик фанлари катта натижаларга эришди. Кейинги йилларда яратилган тадқиқотлардан йирик кўламдаги асарлар сифатида хусусан чех олими Х. В. Дуда, совет олимларидан Ғ. Алиев, Ғ. Бегдели, С. Эркинов тадқиқотларини таъкидлаш лозим. Бошқа муаллифларнинг илмий ёки илмий-оммабоп асарлари жуда кўп. Биз булар ҳақида махсус тўхташ, мулоҳаза юритиш зарурияти йўқ деб ўйлаймиз. Фақат баҳсимиз муносабати билан икки нарсани таъкидлаймиз. Тадқиқотларда биринчи манбаларнинг материали ва маълумотлари изчиллик билан тўпланиб, пухта текширилди ва ёритилди. Тадқиқотлар «Хисрав ва Ширин» ёки Фарҳод ва Ширин» (Ориф Ардабилийда «Фарҳоднома»)нинг илдизи, бир томондан, тарихга, иккинчи томондан, фольклор анъаналарига бориб тақалишини кўрсатади. (Шубҳасиз, ҳар бир тадқиқотнинг ўз мавзуи ва объектига мувофиқ масалалар доираси фазилатлари, шу билан бирга айрим мунозарали жиҳатлари ҳам бор.)

Ғ. Алиев Хисрав ва Ширинга тааллуқли манбаларни икки гурппага ажратади. Биринчи гурппага Византия тарихчиси Феофилакт Симокаттанинг «Тарих» китобини арман тарихчиси епископ Себеос асари ва автори номаълум Сурия хроникаларини¹, иккинчи гурппага араб-форс манбаларини (Жоҳиз, Табарий, Ибн ал-Фақих, Балъамий, Саолибий, ал-Маарий, Ёқут ва бошқаларнинг асарларини киритади. Бу икки гурппа манбалар маълумот ва талқинда маълум муштаракликка эга. Биринчи гурппа манбаларда кўпроқ Хисрав ва Ширин тарихи берилса, иккинчи гурппада тарих билан ривоятлар уйғунлашиб кетган. Мана шу иккинчи гурппадаги манбалар Хисрав ва Ширин ҳақида катта обидаларнинг вужудга келишига замин бўлиб хизмат қилган эди.

Қадимги манбаларнинг Хисрав ҳақидаги маълумотлари деярли муштаракдир. Аммо Ширин ҳақидаги маълумотларда, унинг эл-юрти ҳақида бирмунча тафовут бор. Симокаттанинг маълумотида, Сира (Ширин) румоли христианлардандир. Хисрав жаҳоншумул шаҳаншоҳлар анъанасини бузиб, христиан қизига уйланади. Бу сарой аҳли ва зодагонларнинг норозилигини туғдиради. Фақат бир йилдан кейингина Ширин сарой маликаси сифатида эътироф этилади. Себеос Хисрав Парвез салтанатига бағишланган

¹ Бу хроникалар Н. Пигулевскаянинг «Византия и Ирак на рубеже VI и VII веков» (М. — Л. 1946) асарида ўрин олган.

бўлимнинг «Шоҳ Хисравнинг хотини малика Шириннинг олижаноблиги ҳақида» бобида Ширинни христиан қизи, унинг юртини Хужистон (Хузистон) деб маълумот беради. Сурия хроникаларида эса Сира (Ширин) оромийлардан деган маълумот берилади. Шу манбада Хисравнинг бошқа бир хотини — Марям (у ҳам христиан қизи) номи зикр этилади. Е. Э. Бертельс: «Манбанинг аслида «оромий» эмас, балки «армани» ёзилган бўлиши мумкин. У ҳолда Яқин Шарқдаги анъаналар Ширинни «армани» деб ҳисоблаши сабаби ойдинлашади»¹, — дейди.

Иккинчи гурппадаги манбалар тарих фактлари ва ривоят-афсоналарни тўплаган манбалар сифатида қимматли бўлиб, айрим фарқ-тафовутларига ва зиддиятига қарамай, улар тарих ва ривоятлардаги Хисрав ва Ширин ҳақида тўлароқ тасаввур туғдиради, бир-бирини тўлдиради. Дастлабки афсона ва ривоятларда Хисрав ва Ширин, буларнинг севгиси, Хисравнинг Ширинга уйланиши, сарой реакцияси, Хисравнинг ўлдирилиши каби эпизодлар ҳикоя қилинса, кейинчалик Фарҳод ва Бесутун, қаср ва ариқ, от Шабдиз, қўшиқчи Баҳлабанд (Борбод), Марям ва Шириннинг рашк-рақобати каби воқеалар, эпизодлар қўшилади. Фарҳод номи биринчи бор «Тарихи Табарий»да зикр этилиб, унинг Ширинга ошиқ бўлгани ва Ширин шарафи учун Бесутунни кесгани ҳикоя қилинади. Фарҳод номи Низомийга қадар Абдулҳасан Али бинни Оғочий, Сўзани Самарқандий, Фаррухий, Қатрон Табризий ва Хоқоний каби шоирларнинг сатрларида зикр этилса, ёзма адабиётда унинг эпик образини биринчи бор Низомий Ганжавий «Хисрав ва Ширин» достонида яратди.

Шундай қилиб, Хисрав ва Ширин тарихдан афсона ва ривоятларга, ундан ёзма адабиётга ўтиб катта ва мураккаб тарихни бошидан кечирди. «Хисрав ва Ширин» ҳақидаги ривоятларнинг турли тарихий даврларда бунчалик кенг шуҳрат қозонишини унинг севги ва садоқат ҳақидаги гўзал афсона бўлиши билангина изоҳлаш тўғри бўлмайди. Хисрав ва Ширин ҳақидаги афсона — халқ нжодиётининг маҳсули. Унинг сюжети замирида ётган тарихий воқеалар асрлар давомида халқ томонидан қайта ишланиб, бадий асар яратишга бир режа бўлиб хизмат қилди.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и хамсачиликнинг анъанавий мавзуи ва образлари заминида вужудга келди. У ёзма адабиётда Хисрав ва Ширин ҳақида биринчи бор ишланган Фирдавсий достони билан, хамсачилик-

¹ Е. Э. Бертельс. Низами, «Молодая гвардия», 1948, стр. 107.

нинг муассиси Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин», Хусрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хисрав» ҳамда Ашраф достони билан яқиндан таниш эди. У муқаддимада ўз салафлари ҳақида сўзлаб, Низомий ва Деҳлавийдан кейин айтади:

Бу майдонға чу Ашраф сурди маркаб,
Бу сўзни ўзга навъ этти мураттаб.
Яна бўлгон экан бу нома марқум,
Вале роқим эмастур яхши маълум.

Кейинги йиллардаги тадқиқотларда Навоий таъкидлаган «яхши маълум бўлмаган роқим» Ориф Ардабилий деган фикр (Н. Орасли) илгари сурилмоқда. Ориф Ардабилийнинг форс тилида битилган «Фарҳоднома» достони икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида Фарҳод билан Гулистон деган қизнинг, иккинчи қисмида Фарҳод билан Шириннинг севги саргузаштлари ҳикоя қилинади. «Фарҳоднома»да меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик мотивлари ҳам муҳим ўрин тутади. Ориф достони сюжет ва композицияси, образлар системаси ва бадиий услуби жиҳатидан халқ ижодиётига, афсона ва ривоятларга янада яқиндир.

Булардан келиб чиқадиган хулоса шундаки, Навоий салафларининг дostonлари «соф китобий» асарлар бўлмай, балки халқ ижодиёти билан йўғрилган асарлардир. Навоий салафларининг асарлари орқали ҳам бавосита бўлса-да, халқ ижодиёти, унинг афсона ва ривоятлари билан таниш эди. Иккинчидан, Навоий ҳеч қачон ҳамсанавис салафларининг асарлари билан чекланиб қолмади. У турли-туман манбаларни, тарих китоблари, халқ афсонаси ва ривоятларини синчковлик билан ўрганиб чиқди, улардан ижодий фойдаланди. Достоннинг муқаддимаси — «Иқболи саодат тили...»дан бир неча мисол келтирамиз:

...Қилиб кўнглумни бу андиша шайдо,
Таворих айладим ҳар сари пайдо.
Назар айлаб борин аввалдин-охир,
Бўлуб бошдин-оёқ олимда зоҳир.
Топилди онча сўзким, комим эрди,
Қуюлди онча майким, жомим эрди.
Бу дурлар чунки манзум ўлғусидур,
Қулоқ солғонга маълум ўлғусидур.
Ки бу баҳр ичраким поён анга йўқ,
Етишмак қаъриға имкон анга йўқ...

Аммо Навоий бу сатрларда танишган ва фойдаланган асарларини номлаб ўтмайди. Шундай бўлса-да, айтиш мумкинки, у танишган ва фойдаланган асарлар сирасида Хисрав ва Ширинга доир афсоналарни жам этган манбалар — Табарий, Балъамий, Ёқут, Саолибий ва бошқа муаллифларнинг асарлари ҳам бўлган бўлиши мумкин. Бу китобий манбаларда «тарих» билан «фасона»нинг ёндош ва қоришиқ ҳолда келишини унутмайлик. Бу хусусият Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асаридаги Хисравга доир фаслларга ҳам хос бўлиб, у тарих маълумотларинигина эмас, балки афсона ва ривоятларни ҳам ўзида мужассамлаштирган. Шу ўринда айрим қисқартиш ва шарҳлар билан ушбу мўъжаз фаслларни келтиришни мувофиқ кўрамиз. Навоий Хурмуз билан Баҳроми Чўбинанинг ўзаро ёғий бўлгани воқеотини баён этиб, Баҳроми Чўбина «...Парвез отиға ва анинг навкарлигига ўзин мансуб қилди. Ғараз бу тадбир эдиким, Хурмуз ўғлидан бадгумон бўлуб ородан кўтарғай ва Баҳром осонлиғ била Хурмузни дафъ қилиб, подшолиғини олғай. Ва бу ройи мувофиқ тушди. Хурмуз Парвез қасдиға машғул бўлиб, Парвез-вахмдан қочиб, Арман вилоятиға борди ва Ширинга ошиқ бўлди (таъкид бизники — Н. М.). Андоқким шарҳи келгусидир, иншоолло. Чун Парвез қочти, Баҳромға бормади. Хурмуз билдиким, Баҳром қайд қилибтур ва ўғли гуноҳсиз эркандур. Сипоҳ ясаб, Баҳром ўтрусиға йиборди. Баҳром анинг сипоҳин урушиб бости. Ва Хурмуз салтанати корхонаси мутазалзил бўлуб, чун аркони давлат андин норози эрдилар, тутуб кўзига мийл тортиб, Арманға киши йибориб, Парвезни келтуруб подшо қилдилар...»¹ Бу сатрларда Навоий тарихий маълумотларга мувофиқ Хисравнинг отаси Хурмуз билан қариндош ворислардан Баҳроми Чўбина ўртасидаги мухолифат, Хурмузнинг кўр қилиниши ва Хисрав Парвезнинг тахтга чиқишини баён этади. Навоий айтишича, Хисрав Парвез Армандан чақирилади. Бу Ширин ва Меҳинбонунинг афсона ва ривоятлардан арманистонлик сифатида ўрин олиши, афсона ва ривоят маълумотларининг «расмий» тарих китоблари таркибига сингиб бориши оқибати бўлиши мумкин (мазкур ўзгаришлар, албатта, «Тарихи мулуки Ажам»га қадар содир бўлган).

Баҳроми Чўбина фаслида Навоий Хисрав Парвез устига Баҳромнинг қўшин тортгани, Хисравнинг мағлуб бўла бошлагани, отасига мурожаат қилиб, унинг маслаҳати

¹ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн тўртинчи том, 227-бет.

билан Румга бориб Қайсардан мадад олгани, Баҳромнинг енгилиб, Хоқон хизматига боргани, у ерда уни заҳарлаб ўлдиришгани баён этилади. Фаслнинг охирида: «Ва баъзи тарихда ани мулук ададига кюрмайдилар. Ва Шервон салтанатини анинг наслидин дебтурлар ва анинг нажодини баъзи Каркин Милодка ва баъзи Яздижурд бинни Баҳромға еткурубтурлар»,— деб манбалардаги тафовут ва зиддиятларни таъкидлайди.

Хисрав Парвез фаслида аввалги фаслнинг айрим маълумотлари такрорланади ва тафсилотлар билан тўлдирилади. Шулардан бири Хурмузнинг хоинлик билан ўлдириши воқеотидир.

Иккинчи бир тафсилот Хисравнинг Марямга уйланиши билан боғлиқдир, бу Сурия аноним хроникалари ва Хисрав ҳақидаги кўпчилик ривоятлардан ҳам, ёзма адабиёт обидаларидан ҳам ўрин олган. «Чун Парвез Румга етти,— дейди Навоий,— Қайсар анга камоҳи ҳолин билиб, яхши дилжўйлик қилиб, Марям отлиғ қизин анга никоҳ қилди ва қолин мадад бериб узотти...»

Шундан кейин Навоий Хисравнинг шон-шавкати, довуғи ортганини ҳикоя қилади: «Ва маккат ва шавкати бир ерга еттиким, андин бурунги салотиға муяссар бўлмайду эрди. Ва баъзи муаррихлар анга муяссар бўлгон нималарни ҳайрат тариқи била таъдод қилибтурлар...» Булар: жавоҳир билан зийнатланган, тўрт поясига фалак, юлдузлар ва етти иқлим тасвирланган Токдис деб номланган олтин тахт; ҳар бири чумчуқ катталигидаги жавоҳирлар билан зийнатланган улкан гилам; Шабдиз номли машҳур от (от ўлгандан кейин қояга унинг суратини солдириб Хисрав шу билан овунар экан); Борбад номли «замонининг яғонаси бўлган муғанний»; Шопур номли тенги йўқ наққош; Бузуруг Уммид деган аллома вазир; яна — минг пил, ўн саккиз минг от, ўн икки минг «туркий» деб номланган оқ туя, неча минг соҳибжамол канизак ва бошқа-бошқалар. Бу таъриф ва тавсиф Хисравнинг шон-шавкати ҳам, мол-дунёси ҳам эл-юртда дoston бўлиб, ҳақиқат билан муболағанинг уйғунлашиб кетганини кўрсатади. Шабдиз ва Борбад эса Хисрав ҳақидаги кўпдан-кўп афсона ва ривоятларнинг асосини ташкил этади.

Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Ширинга алоҳида ўрин ва эътибор беради: «Ва Шириндек маҳбуби бор эрдиким, оламда анингдек ҳусни латофат ва жамолу малоҳат ҳеч кимда йўқ эрди...» Ширин таърифидан кейин Навоий нодир манбалардан кишини ғоятда таажжублантирувчи «икки сўз» (икки маълумот) топганини қайд этади.

Булардан бири Фарҳодга тааллуқли: «Бири улким, агарчи Шириндек нодираси бор эди, вале Фарҳоддек ҳам олам ажубаси рақибӣ бор эрдиким, ишқ ва ниёз атрофидин бовужуди Хисравдек подшоҳ кўнгли Фарҳодка майл қилиб, илтифот ва тараҳхумлар зоҳир қилди. Ва ани билиб Хисрав рашкдин макр била Фарҳод қатлига (таъкид бизники — Н. М.) — боис бўлдиким, андин машҳурроқдирким битмак ҳожат бўлмағай». Фарҳод номи биринчи бор Х аср манбаларида, жумладан, «Тарихи Табарий»да зикр этилгани маълум. Фарҳод, бу манбанинг баёнича, Ширини севиб қолган, унинг учун Бесутун тоғини кесиб, мўъжизали ишларни бунёд этган экан. Бу, шубҳасиз, Хисрав ва Ширин тарихи ва воқеотиға қўшилиб бориб, анъанавий сюжетни янги обида томон ривожлантирган.

Иккинчи маълумот шундаки, «Ҳазрат Рисолат» (Муҳаммад пайғамбар) Хисрав Парвезга «дин ва ислом давлатиға нома битиб киши йиборди. Ва ул музахрафот ғуруридин ул ҳазрат муборақ номасин йиртти ва итоат қилмади». (Дарҳақиқат сўнги сосонийлардан бўлган Хисрав Парвез Исломни қабул қилиш таклифини рад этиб, зардуштийликка содиқлигича қолган.) Хисрав Парвез фасли Шеруя томонидан Хисравнинг қатл қилиниши баёни билан тугалланади.

«Тарихи мулуқи Ажам» Алишер Навоийнинг Хисрав Парвез тарихи билан ҳам, унинг тўғрисида яратилган ривоят ва афсоналар билан ҳам яқиндан таниш бўлганини кўрсатади.

Шубҳасиз, ёзма манбалардан ташқари Хисрав ва Ширин (ёки Фарҳод ва Ширин) ҳақида халқ оғзида айтиб келинган қисса, афсона ва ривоятлар, уларнинг турли-туман вариантлари ҳам бўлган. Навоий ёзма манбалар билангина эмас, балки оғизда айтиб келинган қисса, афсона ва ривоятлар (жилла бўлмаса уларнинг бир қисми) билан таниш бўлган. Навоийнинг турли-туман қисса, афсона ва ривоятлар билан танишлигига унинг лирикасидаги айрим сатрлар ҳам шаҳодат беради. Бир неча мисол келтирамиз:

Кўп ўқудим Вомиқу Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин бул-ажаброқ достоне топмадим.

(«Ғаройибус-сугар», 430-бет.)

Бодаи гулгун кетурким, шоми ҳижрон мен киби,
Юз туман Фарҳодни паст айлаган Шабдиз эрур...

Хийла ожизликдин айлар ошиқ, англа, ой кўнгул,
Ким забунроқ ишқ аро Фарҳоддин Парвез эрур.

(«Наводируш-шабоб», 197-бет.)

Эрур мазлumu золим қатли ишқ олдида кўп осон,
Агар Фарҳод ўлди, қатл топмай қолдиму Парвез.

(«Наводируш-шабоб», 208-бет.)

Ишқ аро ажизини кўргилки, ўларга Фарҳод,
Хасми фартут тилин айлади Парвез қилич.

(«Бадойиул-васат», 103-бет.)

Бесутун Фарҳод қабридир қизорғон лоладин,
Е анинг қонидин ўлмиш туфроғи ҳарён қизил.

(«Бадойиул-васат», 377-бет.)

Қилиб Фарҳоду Мажнун ишқ ўтин шарҳ, эй ровий,
Бўлуб гарми такаллум фориг ўлмишсан магар мендин.

(«Бадойиул-васат», 466-бет.)

Бу парчаларда «Хисрав ва Ширин» ёки «Фарҳод ва Ширин» циклига мансуб бир эмас, бир неча қисса кўзда тутилаётгани равшан. «Маҳбубул қулуб»нинг иккинчи қисми 6-фаслида «Муқбил ва Мудбир» ҳикоясининг Хисрав Парвез билан боғлиқлиги ҳам шуни кўрсатади. Худди шунингдек, Навоий замондошларининг асарлари, жумладан, Абдураҳмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандар» достонидаги Хисрав Парвез ва балиқчи ёки замондоши Мавлоно Фахриддин Али Сафийнинг «Латоифут-тавоиф» китобидаги Парвез ва мунажжим, Парвез ва қул ҳикоялари ҳамда бошқаларни кўзда тутсак, Навоий даврида Хисрав ва Ширин (ёки Фарҳод ва Ширин) ҳақида мураккаб сюжетли катта қиссалардан ташқари кичик, баъзан бир эпизоддан иборат ҳикоя-тамсиллар ҳам кенг гарқалгани аён бўлади.

Шундай қилиб, Алишер Навоий ихтиёрида кўп ва хилма-хил манба, материал ва маълумотлар бор эди, улар шоирни тарих сарчашмаларигагина эмас, балки халқ ижодиёти сарчашмалари томон ҳам элтар эди. Бундан ташқари, халқ ижодиётига хос романтика, фантазия, хаёлот, фавқулоддалик, муболаға ва бошқалар Алишер Навоийга ижодий эркинлик бериб, уни бирон (ёки бир неча) манбага боғланиб қолиш «маҳдуд»лигидан халос этар, халқ

асарларининг ўзи бу иборада сабоқ бўлар эди. Зотан: бирон манбагагина боғланиб, унинг доирасида қолиш Навоийга «Фарҳод ва Ширин»да ўз олдида қўйган улкан проблема ва масалаларни ҳал этиш имконини бермас эди. Навоийнинг тарихга — фактларга, бадний анъаналарга, жумладан, халқ ижодиётига муносабати шу заълда эди.

Энди «Фарҳод ва Ширин»даги анъанавий образларга ўтайлик. Бу биринчи навбатда Хисрав Парвез образидир. Тарихий шахс — Хисрав Парвез бу образнинг вужудга келишида прообраз бўлиб хизмат қилгани маълумки, Хисрав Парвез тарих соҳасидан адабиёт оламига ўтиши билан тобора тарихдан йироқлашади, ўз тарихий ўзагини ўзгартириб боради. Бу Хисрав ҳақида яратилган ёзма адабиётидаги илк йирик асар Фирдавсий достонига ҳам тааллуқлидир. Унинг «шавкатли ва ошиқ Хисрав»и тарихдаги Хисрав Парвезнинг айнан ўзи эмас. Шу маънода Навоий тарихдан янада «йироқлашади». Аммо у ўз даври тарихига яқинлашади. «Адолатли подшо» ғоясини илгари сурган улуғ шоир ва мутафаккир Ширин воситасида Хисравни «қайта тарбиялаб», уни одил ва ориф шоҳ, содиқ ва вифодор ошиққа айлантиради. Низомий халқ орзуси ва ҳаёлидаги одил подшо образини яратган эди. Бу образни яратишда у анъанавий материаллар билан бирга халқ эртаклари ва қиссаларидаги «адолатли подшолар» образидан ҳам, шубҳасиз, илҳомланган.

Навоий яна нари кетди. У мақсади, орзу-интилишлари ва ҳаёлотини меҳнаткаш ва ижодкор Фарҳод образида мужассамлантирди. Бу Хисрав қиёфаси ва унга бўлган муносабатни батамом ўзгартириб юборди. Фарҳод — эзгулик оламининг, Хисрав — ёмонликнинг бош тимсоли. Бу бош конфликт. Энди Шириннинг ҳам Хисравга муносабати таъмомила ўзгача. У Хисравни севиш у ёқда турсин, балки бутун қалби билан ундан нафратланади... Навоий достонида Хисрав аслидан (тарихий Хисрав Парвездан) шу даражада йироқлашиб кетдики, айрим деталларни (ном, Шеруя воқеаси ва бошқаларни) мустасно қилганда, гўё у билан қадимги тарихнинг барча иплари узилгандек. Навоийдаги Хисрав афсона ва ривоятлардаги анъанавий Хисрав образидан ҳам узоқ, узоққина эмас, ҳатто қарама-қарши ҳам. Лекин у гўё халқ эртаклари ва қиссаларидаги «бир бор экан, бир йўқ экан, золим бир подшо бўлар экан»... қабiliда ўнлаб, юзлаб золим подшоларнинг жамловчи образи. Демак, Навоий конкрет бир неча афсона ва ривоятлардан йироқлашган бўлса-да, халқ ижоди руҳидан йироқлашмади, ўз Хисравини қиссадан-қиссага

Ўтиб халқ қарғаб, лаънатлаб келган шоҳ тимсолида яратди, «андаза»ни халқдан олди. Навоий достонининг ғоявий-эстетик моҳияти, йўналиши ва мақсади шунини тақозо қилар эди.

Ширин образи ҳам мураккаб тараққиёт йўлини кечиб ўтди. У бошлаб халқ ижодиётидан, кейин ёзма адабиётдан кенг ўрин олди. Дасглабки афсона ва ривоятларда Ширин фаолияти асосан Хисрав билан боғлиқ бўлиб, у гўзал ва садоқатли аёл сифатида тасвирланади. Кейинроқ у Фарҳод, Шомира, Бесутун ва бошқалар билан бирга ўсиб такомиллашади. Ширин халқ ижодиётидан ёзма адабиётга ўтади.

Алишер Навоий Ширин ҳақидаги тарихий-ривоявий манба ва анъаналар билан яқиндан таниш эди. Бунга хусусан, «Тарихи мулуки Ажам»даги маълумотлар ёрқин далил бўла олади. Навоий анъанавий маълумот, ривоят ва афсоналардан фойдаланиши билан бирга, достоннинг янги ғоявий-эстетик моҳияти, режаси, воқеалар ва образлар силсиласи муносабати билан анъанавий Шириндан чекинади ҳам. Унинг Ширини ривоят ва афсоналардангина эмас, балки ҳамсалардаги анъанавий Ширин образидан ҳам катта фарқ қилади. У Хисравнинг қаллиғи эмас, балки меҳнаткаш ва ижодкор Фарҳоднинг севиқли ёри, у «сут ариғи»нинг эмас (бу Шириннинг маънавий оламини хийла чегаралаб қўйган эди), балки эл-юртга «ҳаёт» ва «нажот» бағишлаган («Наҳрул-ҳаёт» ва «Баҳрун-нажот»нинг ташаббускорларидан бири. Халқ афсоналарининг кўпчилиги ҳам Ширин фаолиятини сув билан, ариқ очиш билан боғлайди). Ширин халқ эпосидаги мўъжизакор, жасоратли ва оқила қизларга ўхшаб кетади. Навоий Ширини билан Ориф Ардабилий достонидаги Ширин образи бир-бирига хийла яқинроқдир. Бу, Навоийнинг Ориф достони билан таниш бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, халқ ижодиётида Ширин ҳақида қадимийроқ анъанавий ривоят ва афсоналардан фарқ этувчи янги асарлар ҳам вужудга келган, Навоий ҳам, Ориф ҳам шундай асарлардан илҳомланиб, улардан ижодий фойдаланганлар деб фараз қилмоққа имкон беради.

Ширин номи билан боғлиқ кўпгина ривоят ва афсоналар бор. Қаҳрамонни ўз эл-юрти билан боғлаб кўрсатиш халқ ижодига хос анъаналардан бири. Шу анъанага мувофиқ Ширин халқ асарларида турли эл-юртга мансуб қилиб тасвирланади, айрим қишлоқлар, бинолар, сойлар, чашмалар ва бошқалар унинг номи билан аталади. Аммо шу атамалар асосида Ширин «тарихи»ни тиклашга инти-

лиши, шубҳасиз, фойдасиз, натижасиз бўлур эди. Чунки Ширин аллақачон якка шахсликдан чиқиб образга, гузаллик, садоқат, ақл-идрок тимсолига, халқнинг сув ҳақидаги ғояси ва орзуси тажассумига айланиб, ҳад-худудни кечиб ўтган эди.

Фарҳодни биринчи бор Низомий Ганжавий ёзма адабиётда мукаммал эпик образ сифатида ишлаб, «Хисрав ва Ширин»нинг асосий образларидан бирига айлантирди. Шундан бошлаб Фарҳод ҳамсачиликнинг анъанавий образи бўлиб қолди, унинг туғрисида кўпдан-кўп асарлар, жумладан, дostonлар вужудга келди. Бошқа асарларнинг ғоявий-бадий қимматини камситмаган ҳолда шуни дадил таъкидлаш лозимки, Навоийнинг Фарҳоди бу образ тараққиётининг юксак чўққисидир.

Фарҳодни тарихий шахс деб тасдиқловчи ёки бундай мулоҳазани узил-кесил рад этувчи ҳужжатларга эга эмасмиз. Фарҳод номи дастлаб бирор конкрет шахс — тош йўнувчи, уста билан боғлиқдир. Эҳтимол у Бесутун билан алоқадор бўлиб, бу қоя билан боғлиқ бирор ишни бажо келтиргандир. Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да «Хисрав Парвез ҳақида сўзлаб, Ширин ва Фарҳодга ўтиш олдидан «Ва Кисро тоқин деб турларким ёримчуқ эрди, ул тугатти», дейди. Фарҳод Доро замонида эмас, Хисрав Парвез даврида ўтиб, чала қолган «Кисро тоқи» ишларини тугаллашда иштирок этган бўлиши — тарихий замини ҳақиқат бўлиши мумкин¹. Ривоятларга кўра Фарҳод қояга Ширин, Хисрав ва Шабдиз тасвирини ишлаган экан².

Аммо ортиқ даражада фаразга берилиш, Фарҳод номи ва шахсини қандай бўлмасин тарихга боғлашга интилиш сунъий ва фойдасиз бўлиши мумкин. Чунки Фарҳод тарихга эмас, балки адабиётга мансубдир, яъни Фарҳод деганда биз мураккаб тарихий тараққиёт босқичларини кечиб ўтган бадий образни кўзда тутамиз. Унинг бадий образ сифатида шаклланиши ва тараққий этишида, кўпчилик тадқиқотчилар айтганидек, халқ ижодиёти, мифология, бадий фантазия замин бўлган эди³. Фарҳод мўъжизакор афсонавий қаҳрамон. У тоғ суради, қоя кўпоради, йўл солади, ариқ очади, қаср қуради; у ҳормас паҳлавон, ҳеч ким, ҳатто дев ва аждар у билан тенглашолмайди... Шу жиҳатлари билан Фарҳод Хоразмдаги «Дев Қалъа»

¹ Балъамий маълумотлари ҳам шунга мувофиқ келади.

² Қаранг: Б. Денике. Сюжет Низами Гянджави в искусстве. Низами Гянджави. Четвертый том, Баку, 1947.

³ Бу ҳақда С. Эркиновнинг зикр этилган асарига (24 ва кейинги саҳифаларга) қаралсин.

қахрамонига ҳам¹, бошқа кўп қахрамонларга ҳам ўхшаб кетади. Аммо Фарҳодни алоҳида олинган битта асар билангина боғлаш ва айниқса чегаралаб қўйиш мумкин эмас. Фарҳод — катта бадий ижодиётнинг маҳсули, у жамловчи образ, орзу ва ҳаёлдаги қахрамон. Навоийнинг қахрамони ҳам ана шундай. У «Фарҳод ва Ширин»даги бошқа образларга қараганда янада халқ ижодига, халқ қахрамонларига яқин. У жуда мураккаб ва ҳалокатли саргузаштларни бошидан кечиради, денгиз тўфони ва қароқчилар ҳамласини дафъ этади, дев ва аждарни маҳв қилади, Искандар тилсимини очади, Жамшид жоми ва Сулаймон узугини қўлга киритади, йиллар давомида минглаб кишилар қилолмаган ишларни бажариб, тоғ кесиб мўъжизалар кўрсатади ва ҳоказо. Хуллас, Навоий Фарҳоди ҳам бевосита, ҳам билвосита халқ ижодиёти билан, фольклор билан боғланади. У ҳам Ширин каби бир эмас, бир неча халқнинг қахрамонига айланиб кетган бўлиб, турли географик атамалар унинг номи билан аталади².

Ширин образи қиссага Фарҳод каби Меҳинбонуни ҳам олиб кирди. Меҳинбону ҳақидаги афсоналар бошлаб Мидия-Сурия заминиде вужудга келди, у Мидия-Сурия афсоналарида Семирамида деб номланган. Семирамида Суриянинг афсонавий шоҳи. Юнон ёзувчиси Ктесийнинг (эрамизгача бўлган V асрнинг охири-IV асрнинг бошлари) тасвирича, Семирамида маъбуд Астартнинг кизи бўлиб, ёшлиги камбағалликда ўтган, гўзаллиги туфайли бир амалдорга эрга чиқиб, бахти очилган экан. Семирамида Бактрия билан Сурия жангида Сурия шоҳи Нинга ақлли бир маслаҳат бериб, шу билан шоҳнинг диққат-эътиборини қозонган, шоҳ Нин унга уйланган экан. Нин вафотидан кейин Семирамида Сурия тахтига чиқиб ҳукмронлик қилади. У Миср, Эфиопия, Ҳиндистон ва бошқа жойларга юришлар уюштиради, Бобилда «Осма боғлар», Мидияда, «Семирамида боғлари» барпо этиб, шон-шавкатда яшайди. Семирамида ўз ўғли Ниний томонидан ўлдирилади. Ривоятлардаги Семирамида шундай бўлган экан. Бу образнинг тарихий прототипи ўғли Ададнерари III (809—782)нинг болалик чоғида эрамизгача 809—806 йилларда ҳукмронлик

¹ С. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1961, 31-б.

² Фарҳоднинг Чин фарзанди сифатида тасвирланиши, назаримизда унинг наққошлиги билан, машҳур наққош Моний анъаналари билан боғлиқ бўлиши мумкин.

қилган Сурия ҳукмдори Шаммурамаатдир. Семирамида антик адабиётдан (жумладан, Овидий ижодиётидан) ўрин олган бўлиб, у давлатманд ва улуғвор, лекин баттарин давлат бошлиғи сифатида тасвирланади. Қадимги арман афсоналарида Семирамида Шамирам номи билан тилга олинади.

Демак, Меҳинбону образининг илдизлари қадимги Сурия тарихи; Сурия-Мидия афсоналарига бориб тақалади, у қадимги арман афсоналаридан Шамирам номи билан ўрин олади. Бу ҳолат Шамирамнинг фақат арман фольклоридагина эмас, балки бошқа Кавказ халқлари фольклорида ҳам кенг тарқалишига замин бўлади. Шамирам фольклордан ёзма адабиётга ўтади, Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин» достони билан хамсачиликнинг анъанавий образига айланади. Низомий ва унинг халафлари достонларида у Шомира-Меҳинбону (улуғ соҳиба) деб номланади, адолатли, тadbирли, эл-юрт учун фидокор ҳукмдор сифатида тасвирланади. Навоий достонида у фаолияти ва сифат-хислати билан Хисравга қарма-қарши қўйилади¹.

Шундай қилиб, Хисрав ва Ширин (кейинчалик Фарҳод ва Ширин) ҳақидаги бадий асарларнинг пайдо бўлиш илдизи тарихга, сосоний шоҳларидан Хисрав Парвез ва унинг хотини Ширинга бориб тақалади. Хисрав ва Ширин тарихдан халқ афсонаси ва ривоятларига ўтиб, севги ва садоқатнинг ўлмас образларига айланади, ривоят ва афсоналар қадимги мифология ва кейинги янги афсона ва ривоятлар билан қўшилиб, мураккаб сюжет ва композицияга, катта образлар галереясига эга бўлган йирик қиссалар вужудга келади, булар ёзма адабиётда «Хисрав ва Ширин» (ёки «Фарҳод ва Ширин») ҳақида катта обидаларнинг вужудга келишига замин тайёрлади, Низомий достони билан у хамсачиликнинг анъанавий асарига айланди, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и эса кўп асрлик адабий тажриба ва анъаналар такомилида янги, йирик ҳодиса бўлди.

* * *

Навоий ўз салафларининг истеъдоди ва ижодий ютуқларига доимо юксак баҳо беради. Лекин шу билан бирга

¹ Меҳинбону кўпчилик илмий, илмий-оммабop асарлар ва айрим дарсликларда айтилганидек, Шириннинг аммаси эмас, балки холасидир. Навоий Меҳинбону таърифида сўзлаб келиб, Ширинга ўтар экан: Жаҳондан хотири озодаси бор.

Ки бир гулчехра хоҳарзодаси бор,— дейди. («Хамса», 237-бет.)

салафлари томонидан Хисравнинг ижобий қаҳрамон сифатида таъриф ва тавсиф этилиши Навоийнинг қаттиқ эътирозини туғдиради. Навоий салафларининг изидан боролмайди. Унингча ишқда беқарор, худбин ва маишатпараст Хисрав мақтовга сазовор эмас, Хисрав қилмишларига яраша жазоланиши, унинг тимсолида золим ва худбин подшолар шафқатсиз фош этилиши лозим. Хисрав ва Хисравларга қарши инсоннинг энг олий фазилатларини жам этган комил кишилар образини, хисравлар дунёсига қарши инсониятнинг асрий орзу-армонларини ифодалаган янги дунёни яратиш керак.

Шу зайдда Навоий тамомила янги дoston яратишга киришади. Унинг «Фарҳод ва Ширин» дostonи даврнинг, инсон ва инсон фаолиятининг хилма-хил масалаларини қамраб олган, ўрта аср гуманизмининг энг пешқадам қарашлари ва орзу-интилишларини ифодалаган бир дoston сифатида вужудга келади. Дostonнинг бош темаси севгидир. Бу севги Инсоннинг Инсонга бўлган севгисидир. У самимий ва мусаффо севгидир, у инсоннинг энг олижаноб сифат ва фазилатларини ўзида мужассамлаштиради, меҳнат ва ижодкорликда, эл-юрт учун хизмат қилишда, ватанпарварлик ва қаҳрамонликда камол топади, кураш ва синовларда тобланиб, чиниқиб боради. Ҳеч қандай ғов, мудҳиш ёки машъум ҳамла бу севгини енголмайди, уни чекинишга мажбур этолмайди. Мана шунга кўра бу севги кенг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий моҳиятга эга бўлган, инсонпарварлик ва халқпарварлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик, меҳнатсеварлик ва ижодкорлик билан узвий боғлиқ бўлган севгидир.

Навоий севги, садоқат, меҳнатсеварлик, ижодкорлик, дўстлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик каби фикр-ўйларини орзу-интилишларини, хусусан, дostonнинг бош қаҳрамон Фарҳод образида мужассамлаштиради.

Ёзиб жон мусҳафидин икки оят,
Дебон Фарҳоду Шириндин ҳикоят,

деган шоир ўз дostonига «Фарҳод ва Ширин» номини беради.

* * *

Маълумки, Абулқосим Фирдавсий «Хисрав ва Ширин» дostonини расмий хроника материаллари ва афсона ҳамда ривоятлар асосида яратиб, сосоний Хисрав Парвезнинг

шон-шавкатиини улуғлаган эди. Унинг достонида кейинги дostonларда мавжуд бўлган бошқа бир қатор образлар (Меҳинбону, Шопур ва бошқалар) каби Фарҳод образи ҳам йўқ эди. Афтидан, ҳали халқ оғзаки ижодида Фарҳод образи яратилмаган ёки у кенг тарқалмаган эди¹. Вақт ўтиши билан «Хисрав ва Ширин» халққа, халқнинг орзу-интилишларига яқинлашиб боради, шу заминда Фарҳод образи шакллана бошлайди. Турли халқлардаги Фарҳод номи билан боғлиқ бўлган афсона ва ривоятлар ҳамда ёзма адабиёт намояндаларининг асарларида Фарҳод номининг зикр этилиши бу образнинг хийла қадимий эканини кўрсатади. Шубҳасиз, Низомий «Хисрав ва Ширин» достонини ёзишга киришар экан, мана шундай афсона ва ривоятлардан ҳам фойдаланади. У биринчи бўлиб ёзма адабиётга Фарҳоднинг эпик образини киритади. Бу образ дostonнинг гоявий-бадий қимматини, унинг халқчиллигини оширади. Бироқ, Низомий достонида бу образ бош қаҳрамон даражасига кўтарилмайди.

Навоий достонида эса тамомила бошқача манзарани кўрамиз. Навоий дostonи деярли Фарҳод билан (унинг туғилиши билан) бошланади, Фарҳод билан (унинг вафоти билан) тугалланади. Навоий Фарҳоднинг бутун ҳаёти ва кураш йўлларини ҳикоя қилади. Барча масалалар Фарҳоднинг ҳаёти ва фаолияти заминиде туғилади ёки Фарҳодга келиб боғланади. Бинобарин, Фарҳод мукаммал эпик образ даражасига кўтарилади. Бу ҳолат айни чоқда асарга шеърый роман тусини беради.

Фарҳод болалик чоғидаёқ ижобий хислатларга эга бўлади. У жуда ақлли, зеҳнли бола бўлиб ўсади:

Ажабдур уч ёшида кўзга атфол,
Нечукким ўн ёшида ўзга атфол.
Қолиб бу ишда эл ҳайрони онинг,
Спехру меҳр саргардони онинг.
Ато бу навъ кўргач иш ҳисобин,
Муносиб англади илм иқтисобин.
Кетурдилар ҳакими нуктадон,
Билик бирла жаҳон ичра жаҳоне...
Қаю илмеки йўқ андин ниҳонроқ,
Анинг қошида йўқ андин аёнроқ.

¹ X аср тарихчиси Балъамий асарида Фарҳод номи зикр этилади. Бироқ бу ном, проф. Е. Э. Бертельс таъкидлаганидек, китобга кейинроқ кириб қолган бўлиши керак.

Фарҳод зӯр ҳавас билан ўқийди, табиёӣт, математика, логика ва бошқа фанларни ўрганади, кўн ўтмай бир қатор илмларни эгаллаб, ўз қобилият ва малакаларини оширади:

Агар бир қатла кўрди ҳар сабақни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.
Не сўзниким, ўқиб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жон лавҳига қозиб.
Ўқиб ўтмак, уқиб ўтмак шиори,
Қолиб ёдида, сафҳа-сафҳа бори...
Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

Фарҳод ақлий тарбия билангина чекланиб қолмайди. У жисмоний ва ҳарбий машғулотлар билан ҳам шуғулланиб, чиниқа бошлайди. Сувда сузиш, чавандозлик, қиличбозлик ва бошқалар ҳам унинг кундалик машғулооти эди. 10 ёшида унда 20 яшар йигитларнинг куч-қуввати бўлади. У ўзининг ақли ва жисмоний куч-қуввати, маҳорати билан кишиларни ҳайратда қолдиради. Фарҳоднинг фазилатлари инсоннинг бахт-саодати учун курашда ривожланиб, мукаммаллашиб боради.

Фарҳод ниҳоятда камтар. Шаҳзодалик, отасининг мол-давлати уни маҳлиё қилмайди. У ўзини оддий кишилардан бири деб ҳисоблайди ва мазлум халқни чин кўнгилдан севади:

Ҳам ул илми баланд, овоза бирла,
Бу янглиғ зўри беандоза бирла,
Ўзин абжад ўқур элдин тутиб кам,
Дема донишки, зўри даст ила ҳам.
Анга тенг подшолик то гадолик,
Гадоликка тенг этмай подшолик.
Демон ҳам кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку сўзи поку ўзи пок.

Фарҳод мазлумларнинг дардига малҳам бўлишга интилар, умумнинг манфаатини ўз манфаатидан устун қўяр эди:

Бировким зор йиғлаб, йиғлаб ул зор,
Топиб кўнгли эл озоридин озор.
Чиқариб сўзлуғ сўз бошидин дуд,
Совуқ оҳ айлаб оҳин оташ олуд.
Бўлиб эл андуҳидин кўнгли ғамнок,
Яқо чокни кўриб, кўксин қилиб чок.

Шунинг учун халқ ҳам Фарҳодни севади, унинг дард-аламидан алам чекади, шодлиги билан қувонади.

Фарҳод вояга етган сари ўз ишларидан қаноатланмай боради. У қандайдир улуғ ишларга бош қўшишга, кишиларнинг бахти йўлида кўпроқ хизмат қилишга интилади. Хоқон Фарҳодни хурсанд қилиш учун йилнинг тўрт фаслига мос тўрт қаср қурдира бошлайди. Фарҳод бу қасрлар унинг ўзига қурилаётгани учун эмас, балки усталарнинг ҳунари ва санатини ўрганиш учун қурилиш ишини кузатади ва бинокорликни ўрганиш вазифасини ўз олдига қўяди. Меъмор Боний, наққош Моний ва тош йўнувчи Қорун билан дўстлашади. У усталарнинг ҳунарини иштиёқ билан кузатади ва ўрганади:

...Анингдек қилди хора йўнмоғин вирд,
Ки юз Қорун қошида бўлғай шогирд.
Қилиб бир дамда онча иш ниҳони,
Ки қилғай ўзгалар бир йилда они...
Қаю суратки Моний қилди тимсол,
Анга Фарҳод очди чехра филҳол.
Бу ишни доғи оз фурсатда қилди,
Анингдек ким кераклик эрди, билди.

Хоқон ўғлини хурсанд қилиш учун унга тож-тахтини таклиф қилади. Лекин Фарҳодни тож-тахт қизиқтирмас эди. У шунча илм ва ҳунарга эга бўлишига қарамай, ҳали ўзини етарли тажриба ва малакага эга деб ҳисобламас, давлатни идора этиш учун катта тажриба ва тадбиркорлик лозим деб билар эди. Бу билан Навоий ўз давридаги худбин ва тож-тахтпараст шахзодаларни қаттиқ қоралаб, уларни Фарҳоддан ибрат олишга йўллар эди. Навоийнинг Фарҳодни шахзода қилиб беришдан асл мақсади ҳам шу эди¹.

Шундай қилиб, Фарҳод дастлаб билимли, ҳунарли, ижодкор киши бўлиб етишади. У илм ва ҳунарни ҳаёт билан боғлайди. Киши ўз илми ва ҳунарини омманинг манфаатига хизмат эттириши лозим деб ҳисоблайди. Бу хусусан, Фарҳоднинг Арманистондаги фаолиятида равшан кўринади. Фарҳод Ширинни излаб Арманияга² боради. У

¹ Низомий достонида Фарҳод Хитойда ўқиб таълим олган уста сифатида берилса, Хусрав Деҳлавий уни хоқоннинг ўғли деб тасвирлайди. Усталик ҳунарини ман этган отасидан араз қилиб Фарҳод Хитойдан чиқиб кетган бўлади.

² Навоий Арманистонни «Армания» шаклида қўллаган.

тоғда канал қазиш учун ниҳоятда қийналиб ишлаётган мингларча кишиларни **кўрар экан**, уларга ёрдам беради, уларга бош бўлиб ишлайди, муъжизалар кўрсатади.

...Чу кайфиятни маълум этти Фарҳод,
Алар ҳолига кўнгли бўлди ношод.
Деди, бу неча мазлуми ситамкаш,
Фалак бедодидин бўлгон аламкаш.
Ки вайронлиғларида юз халалдир,
Агар қилсам мадад воқиб маҳалдир.
Ҳунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб туфроққа му кеткумдур охир?!

Билим ва ҳунарни ишга солган Фарҳод, мингларча кишиларнинг меҳнати ва машаққатини енгиллаштиради:

Ки уч йилда не иш бутмиш саросар,
Ўзи бир кунда қилмишдир баробар.
Онинг тешалариға ҳар қаро тоғ,
Пичоқ олинда андоқким, сари ёғ...

Фарҳоднинг меҳнат фаолияти ва қобилияти айниқса ҳовуз қазиш ва канал очиш ишларида камол топади, сув проблемаси дostonнинг марказий масалаларидан бирига айланади. Маълумки, ўзбек халқи сув учун асрлар давомида қаттиқ кураш олиб борган, халқ кучи билан бир қатор суғориш иншоотлари вужудга келган бўлса ҳам, лекин феодал системаси қишлоқ хўжалигини сув билан етарли таъминлашга имкон бермас эди. Феодал ўзаро урушлари, суғориш иншоотларини вайрон этиб, сув танқислигини тобора кучайтирар эди. Сув танқислиги XV асрда— Навоий яшаган даврда жуда кучли эди. Халқнинг сув учун қийналаётганини, сув деб қон ютаётганини кўрган Навоий уни сув билан таъминлашни истар, лекин бу истагини амалга оширолмас эди. Навоий халқ сув билан таъминланадиган вақт келишига ишонади. Фарҳод бошчилигида катта ҳовуз қазилади, канал очилади. Ариқ-каналга «Наҳрул-ҳаёт» («Ҳаёт дарёси»), ҳовузга «Баҳрун-нажот» («Нажот денгизи») деб ном қўйилади:

Ариққа қўйдилар «Наҳрул-ҳаёт» исм,
Фалакваш ҳавзға «Баҳрун-нажот» исм.

Бу номлар ҳам Навоийнинг сув масаласига қанчалик катта аҳамият берганини кўрсатади: сув — ҳаёт, сув —

нажотдир. Шунинг учун ҳам ариқ ва ҳовузнинг тайёр бўлиши халқ байрами, халқ тантанасига айланган эди:

Ариқ нови чу бўлди сув мақоми,
Тегирмон новидек бўлди хироми.
Халойиқ ичра ғавго тушди ҳарён,
Улус ичра алоло тушди ҳарён.
Муғаннийлар ики ёндин навосоз,
Тузиб ул руд лаҳза бирла овоз.

Демак, меҳнат ва ижодкорлик «Фарҳод ва Ширин»-нинг марказий масалаларидан бирдир. Навоий достонини иккинчи бир ном билан «Меҳнатнома», деб ҳам атаган эди:

Заруратким, солиб бир ўзгача тарҳ,
Бу «Меҳнатнома»ни қилғум дурур шарҳ.

Фарҳодни меҳнатсевар ва ижодкор, комил инсон сифатида яратган Навоий ўзи ундан илҳомланиб, қаламининг Фарҳод тешаси каби ўткир ва унумли бўлишини орзу қилади:

...Бу кон қазмоқни улким қилди пеша,
Керак хоро фиган илгида теша.
Санга бу тешаварлик бўлса матлуб,
Эрур Фарҳод ҳамсуҳбатлиғи хуб.
Бу кон ишқида тешанг хора рез эт,
Ани Фарҳод тоши бирла тез эт.

Навоий Фарҳоднинг меҳнат ва ижодкорликда эришган муваффақиятларининг асосий боиси унинг илми, ақли ва иродаси деб ҳисоблайди. Фарҳод ақл ва тафаккур кучига баҳо берар экан:

Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.
Улум ичра манго то бўлди мадҳал,
Топилмас мушқуле мен қилмаган ҳал,—

дейди. Бироқ Фарҳод (демак Навоий) халқни сув билан таъминлаш ва меҳнат мўъжизаларини вужудга келтириш учун феодал жамият тузумини емириш лозимлигини тушунмайди ва тушуна олмас ҳам эди. Ўзбек халқининг асрий орзулари фақат Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейингина амалга ошиб, улуғ каналлар, сув денгиз-

лари вужудга келтирилди, инсон чўлу саҳроларни чекинишга мажбур этди.

Фарҳод мислсиз халқпарвар ва ватанпарвар инсондир. У доимо юртнинг ободонлиги ва халқнинг фаровонлиги учун курашади. Ўзи бинокорлик қилади, тоғ-тош кесади, инсоннинг ҳар қандай душманларига (фантастик ёвуз кучларга ҳам) қарши курашади. У Ширинни севиш билан бирга Шириннинг юрти ва элини ҳам севади. Арманистонни ёвуз Хисравнинг ҳужумидан мардона ҳимоя қилади. Фарҳодни куч билан енголмаган Хисрав уни макр-ҳийла билан асир олади. Лекин бу Фарҳодни маҳв этолмайди, унинг иродасини бўшаштиролмайди, севги ва ҳаққоният учун кураш йўлидан чекинтиролмайди. Фарҳод ҳамон дадил ва мағрур. Мана Хисрав билан унинг мунозараси:

Деди: недур сенга оламда пеша?
Деди: ишқ ичра мажнунлуқ ҳамеша.
Дедиким, ишқиға кўнглунг ўрундур?
Деди: кўнглумда жондек ёшурундур.
Деди: кўнглунг фидо қилса жафоси?
Деди: жонимни ҳам айлай фидоси.
Деди: у ишқдин инкор қилғил!
Деди: бу сўздин истиғфор қилғил!..
Дедиким: шаҳға бўлма ширкат андеш,
Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш!..

Фарҳоднинг кескин ва қатъий жавоблари мутакаббир ва худбин Хисравни руҳан мағлуб қилади.

Фарҳод ўз юртидан узоқда, душманнинг макр ва хийла тузоғида ҳалок бўлади. Лекин у сўнгги дамига қадар адолатнинг тантанасига ишонч билан қарайди. Дўстлари билан ғойибона хайрлашар экан, уларга Хисравни енгиб, адолат ўрнатишни васият қилади. Хисрав ҳам, ўлим ҳам унинг орзу-армонларини енголмайди.

Навоий Фарҳод образини реалистик ва романтик деталлар билан бойитади, такомиллаштиради. У жамиятда Фарҳод ва Фарҳоддек кишиларни кўришни орзу қилади, шундай кишиларнинг етилишига комил ишонч билан қарайди.

* * *

Ширин ўз характери ва фазилатлари билан Фарҳод қаторидан ўрин олган, унга ҳар жиҳатдан муносиб бўлган олижаноб инсон образидир. Бу образ сиймосида ҳам Навоий энг эзгу орзу-армонларини мужассамлаштиради.

Ширин маърифатпарвар холаси Меҳинбону тарбиясида илмли, ақлли ва иффатли бир қиз бўлиб етишади. У мамлакатнинг ободончилиги, сув билан таъминланиши учун курашади. Меҳинбону билан бирга канал қазиш, сув чиқариш каби катта ишларга бош бўлади. Ширин Фарҳод сиймосида инсоннинг бахти учун курашувчи ажойиб шахсни кўради. Фарҳоднинг қаҳрамонликлари, ижодкорлиги Ширинни мафтун этади. У тоғ-тошларни кесиб ариқ утказган Фарҳодни самимийлик билан тақдирлаб:

Ки, эй нодир йигит, офоқ ичинда,
Ягона чархи нили тоқ ичинда.
Аён ҳолингда кўп-кўп бу ажаблик,
Ажабдин ҳам ажаб ранжу тааблик.
Не сен ўхшаб жаҳонда бир кишига,
Не қилгон ишнинг ўхшаб эл ишига,
Бўлиб эрдик хусули бирла ожиз,
Ҳунар эрмас, қўлинг кўргузди мўъжиз.
Агар юз қарн узр ойин бўлоли,
Нетиб бир кунчалик узринг қилоли...

деди.

Ширин феодал саройининг тантиқ, арзанда ва ҳою ҳавасларга берилган қизларидан эмас. Уни мол-давлат ва ясан-тусанлар эмас, балки инсоннинг бахти учун хизмат қилувчи орзулар қизиқтиради. Ширин чин Инсон бўлишни ва чин Инсонни севишни буюк фазилат деб билади. Уни шахзода Фарҳод эмас, балки Инсон Фарҳод мафтун этади (у Фарҳоднинг насл-насабини билмас ҳам эди). Ширин золим Хисравнинг «ошиқона» таклифини:

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдур,

деб рад этади.

Ширин — садоқатли ёр. У энг даҳшатли дамларда ҳам Фарҳодга вафодор бўлиб қолади, иродаси бушашмайди. У Фарҳодга ёзган мактубларидан бирида мушфиқлик билан бундай дейди:

Недур аҳволинг, эй зори ғарибим,
Висолим давлатидин бенасибим...
Қаттиқ ғурбат аро ҳолинг не эркан?
Аччиқ фурқатда аҳволинг не эркан?
Не бўлғай эрди чархи зулм пеша,
Мени сендин жудо қилмай ҳамеша,

Хироминг чоғи йўлдош ўлсам эрди,
Сукунинг вақти қўлдош ўлсам эрди.
Қуёш янглиғ бўлуб кундуз қарининг
Бўлуб тун соя янглиғ ҳамнишининг...
Демон мендин сенинг дардинг эрур кам,
Сенинг ҳам кўп турур дардинг, менинг ҳам.
Вале юз мунча дарди тоза бирла,
Ғаму андуҳи беандоза бирла,
Чу дарду ғурбатингни ёд этарман,
Ҳазин жонимга юз бедод этарман...

дейди.

Ширин Хисравнинг ёвуз ниятини билар эди. У мамлакатнинг Хисрав қўлига ўтиши ва халқнинг таланишини ис-тамас эди. Шунинг учун ҳам Ширин жон-жаҳди билан Хисравга қарши курашади. Лекин Хисравнинг қўли баланд келади, у макр-ҳийла билан Фарҳодни асир қилиб, мамлакатни хавф остида қолдиради. Ширин учун икки йўл қолади: ё ҳаёт, ё ўлим. Ширин сўнггисини қабул қилади. Бу Шириннинг маънавий ғалабаси эди. Чунки золим ва мунофиқ Хисравга бўйин эгиб тирик қолгунча чин инсонликка ва Фарҳодга содиқ қолиб ўлган авлодир.

Ширин образи узоқ тадрижий такомил босқичларини кечиб ўтди. Фирдавсий яратган Ширин образи учун тари-хий хроникалар ва дастлабки афсона-ривоятлардаги Ши-рин прообраз бўлди. Фирдавсий Ширини садоқатли ёр, тадбирли аёл ва эл-юртга мушфиқ инсон образидир. Ни-зомийга келиб Ширин тамомила янги моҳият касб эт-ди. Низомий бу образни яратишда расмий хроникал маъ-лумотлар доирасини ёриб ўтди, у янги-янги афсона ва ри-воятлардан фойдаланди, кенг бадий фантазия асосида янги Ширин образини яратди. Низомий достонида Ширин етакчи бош қаҳрамон даражасига кўтарилди, шоир энг гў-зал орзу-интилишларини шу образ қиёфасида мужассам-лаштирди. Ширин садоқатли, иродали ёр бўлиши билан бирга тадбирли мураббия, одил ва донишманд давлат ар-боби ҳам. Навоий яратган Ширин ўз фазилатлари билан Низомий Ширинига жуда яқин туради. Бироқ Навоий ўз достонининг янги режаси ва вазифалари аспектида бу об-разни ҳам қайта ишлайди, янги Ширин яратади. Низомий достонида Шириннинг характери билан Хисравнинг харак-тери ўртасида маълум конфликт бор. Бироқ Ширин Хис-равни севади. Хисрав бу севгига муносиб кишига айлани-ши керак. Ширин матонати ва иродаси билан, ақли-тадбири билан Хисравни қайта тарбиялайди, конфликт орадан кў-

тарилади. Навоий достонида эса севгувчилар: Фарҳод ва Ширин ўртасида ҳеч қандай конфликт йўқ, уларнинг феъл-атвори, фаолияти ва орзу-мақсади бир. Ширин билан Хисрав эса бир-бирига тамомила зид, ёт кишилар. Фарҳод Хисравга қанчалик душман бўлса, Ширин ҳам шундай. Фарҳод билан Ширин бошқа дунё, Хисрав билан Шеруя бошқа дунё. Буларнинг ўртасида қаттиқ ва мурасасиз кураш боради. Бу курашда чекиниш йўқ, ё ҳаёт, ёки ўлим. Ширин образининг моҳияти ва характерини ҳам мана шу кураш белгилайди. Натижада Ширин образи янада активроқ, янада шижоатлироқ бир аёл сифатида гавдаланади.

Аёлларни қаттиқ зулм остида тутган, хўрлаган, инсонлик ҳақ-ҳуқуқларини топтаган феодал тузуми шароитида Навоийнинг Шириндек комила, оқила ва фозила қиз образини яратиши гуманизмнинг ўрта асрдаги қудратли овози, феодал-клерикал жаҳолат ва урф-одатларга қарши шиддатли ҳамласи эди. Ширин образи ва бу образ орқали Навоий ифодалаган идеалнинг асосий қиммати ҳам шунда.

Навоийнинг хотин-қизларга нисбатан гуманистик қарашлари Меҳинбону образи билан янада мукаммаллашади. Феодал тузуми ва реакцион ислом дини хотин-қизларни ҳар тарафлама камситиб, қуллик, жаҳолат ва нодонликда сақлаб келган бир замонда Навоий хотин-қизларнинг илмли ва ҳунарли бўлишларинигина эмас, балки йирик давлат арбоби бўлишларини ҳам орзу қилади. У шу орзу билан идеал ҳукмрон Меҳинбону образини яратади. Меҳинбону — адолатли ҳукмдор, у мамлакатнинг ободлиги ва халқнинг осойишталиги учун курашади. Ариқ ва ҳовуз қазниш ишига раҳбарлик қилади. Жияни Шириннинг тарбиясига катта аҳамият беради. Меҳинбону — илм-маърифат ҳомийси. У кишиларнинг илмли бўлишига ҳар томонлама қўмаклашади, олимларни қадрлайди, ҳурмат қилади. Унинг саройидаги ўн қиз илм ва ҳунарда ажойиб кишилар бўлиб етишади. Мана бу қизларнинг таърифи ва тавсифи:

Бири ашъор баҳри ичра ғаввос,
Бири адвор даври ичра раққос.
Бири мантиқ русумида рақамкаш,
Бири ҳайъат руқумида қаламкаш.
Бирининг шеваси илми ҳақойиқ,
Балоғатда бири айтиб дақойиқ.
Бири тарихдан сўзлаб фасона,
Бири ҳикмат фани ичра ягона.
Ҳисоб ичра бирининг зеҳни бориб,

Муаммода бириси от чиқариб.
Бу фанларда булар бир-биридан аҳсан,
Юз ул фанлик аро ҳар қайси якфан.
Дилорому Дилорою Дилосо,
Гуландому Суманбӯю Сумансо.
Паричеҳру Паризоду Париваш,
Парипайкар — зиҳи исми дилкаш.

Меҳинбону кишиларнинг яхши мақсад, орзу-интилишларини қўллайди, уларга мадад беради. Фарҳод сиймосида улуг бир инсонни, садоқатли ёр, меҳнатканш, ижодкор ва қаҳрамонни кўрган Меҳинбону уни самимият билан ҳурмат қилади, оналарча меҳр қўяди. У Фарҳод ва Шириннинг соф муҳаббатини қизғин ҳимоя қилади.

Меҳинбону мамлакатни, халқни, Фарҳод ва Ширинларнинг орзусини разил Хисравнинг даҳшатли ҳужумидан мудофаа этишда жасорат ва тadbир билан иш тутади. Ноилож қолганидан кейингина Хисрав билан келишишга мажбур бўлади. Бўлмаса Хисрав эл-юртнинг бошига яна янги-янги офатлар келтирар эди. Меҳинбону билан Хисрав бир-бирига тамомила қарама-қарши кишилар. Хотинлардан чиққан ҳукмдор Меҳинбону мамлакатни обод ва халқни фаровон қилиш учун курашса, эрлардан чиққан ҳукмдор Хисрав мамлакатни хароб қилади, халқни эзиб талайди. Бу билан Навоий бир томондан одил ва золим подшо ҳақидаги қарашларини ифодаласа, иккинчи томондан хотин-қизларга паст назар билан қараш тенденцияларига зарба бериб, кишининг яхши ёки ёмон бўлиши зинҳор унинг жинси билан боғлиқ эмас, дейди. Бу ғоятда зўр прогрессив аҳамиятга эга қараш эди.

Ёзма адабиётда, Меҳинбону образини биринчи бўлиб Низомий яратади. Бу образни яратишда у Кавказ халқларининг афсона ва ривоятларидан ижодий фойдаланади. Меҳинбону образи адолатли подшо ва маърифатпарвар сифатида тасвирланади. Бу образ, худди Ширин образи каби Низомий дostonини XII аср муҳитига, Кавказ ҳаётига янада яқинлаштиради. Низомийдан кейин Меҳинбону образи «Хамса»ларнинг (ёки «Хисрав ва Ширин», «Фарҳод ва Ширин» номли билан яратилган алоҳида дostonларнинг) анъанавий образига айланади. Алишер Навоий ҳам ўз дostonининг режаси ва вазифалари аспектида бу образни қайта ишлайди, такомиллаштиради. Меҳинбону образининг янгича моҳияти хусусан, унинг Фарҳодга бўлган оналарча меҳри ва Хисравга қарши кураши, нафрати фонида ойдинлашади.

«Фарҳод ва Ширин»нинг муҳим ижобий образларидан бири Шопурдир. У комил бир инсон, истеъдодли санъаткор-рассом, сайёҳ:

Хунар бобида устоди замона,
Замон ичра наққоши ягона.
Қалам аҳлига онинг тарҳи дастур,
Жаҳон аҳли дебон отини Шопур.

Шопур софдил ва самимий киши. У дўстлик ва содиқликнинг тенги йўқ тимсоли. Дўстлик ва садоқат дostonида Фарҳод ҳамроҳларини денгизда қароқчилардан қутқазган эди. Шундан бошлаб Шопур Фарҳодга дўст тутунади. Фарҳодни мурод-мақсадига етказиш, бахтиёр қилиш учун куч-қувватини аямайди. У Фарҳодни Арманистонга олиб боради, унинг ҳамма ишларига яқиндан ёрдам беради. У Фарҳоднинг севиклиси Ширинга ҳам содиқ бўлиб қолади. Шопур Фарҳоднинг тоғ-тош қазишида қандай жонбозлик кўрсатган бўлса, Арманистонни Хисравнинг ҳужумидан мудофаа этишда ҳам шундай фидойилик кўрсатади. Фарҳод бутун ҳаёти ва фаолиятини дўстлик ва садоқат йўлига бағишлаган Шопурга ўлими олдидан миннатдорчилик изҳор этиб айтади:

...Не қонким ютмадинг ҳамдамлиғимдин,
Не ғамки чекмадинг маҳрамлиғимдин,
Менга ул вақтдин ким ҳамдам ўлдунг,
Гирифтори балоу мотам ўлдунг...

Шопур Фарҳоднинг васиятини бажариб, унинг кўкалдоши Баҳром билан бирга Хисравнинг ўғли Шеруяга қарши курашиб, уни енгади, Арманистонда адолат ва озолишталик ўрнатади.

Навоий халқлар дўстлиги ғоясининг улуғ куйчисидир. У бу ғоясини «Фарҳод ва Ширин» дostonида ҳам марказий масалалардан бири қилиб қўяди. Дostonнинг уч ижобий образи: Фарҳод, Ширин ва Шопур образларида бу ғоя ёрқин ифодаланади. Хитойлик йигит Фарҳод арман қизи Ширинни севади. Эронлик Шопур бу севгига ҳомийлик қилади. Буларнинг фаолияти, дунёқараши, орзу-интилиши бир-бири билан чамбарчас боғланган. Маълумки, Ўрта Осиё халқлари билан Кавказ, Хитой халқлари ва бошқа халқлар ўртасида жуда қадим замонлардан бошлаб дўстона муносабатлар, иқтисодий-маданий алоқалар пайдо бўлган эди. Навоийдаги халқлар дўстлиги

гояси мана шу реал замин асосида туғилган ва уни мустаҳкамлаш ҳамда кенгайтиришга қаратилган эди. Шунитаъкидлаш лозимки, Фарҳод, Ширин ва Шопур каби образлар, дostonда қайси бир улка ёки халқнинг фарзанди сифатида тасвирланишидан қатъи назар, улар инсонийликнинг энг яхши сифат ва фазилатларини тажассум этган кишилардир, барча халқларга манзурдир.

Низомийдан бошлаб Шопур образи ҳам ҳамсачиликнинг анъанавий бир образига айланган эди. Навоий достонида Шопурнинг фаолияти Фарҳод билан узвий боғланади (Низомийда эса у Хисравнинг тарбиячиси, дўсти ва ҳомийси). Бу ҳолат Шопур образига янги сифат ва хислатлар бағишлаб, уни Фарҳод қаторидан ўрин тутган, халқ учун фидокор, зулм ва зўрликка қарши курашувчи жанговар бир кишига айлантиради. Шундай қилиб, Навоий достонида Шопур образи ҳам такомиллашади, дoston воқеаларининг ривожига ва ечимига актив роль ўйнайди.

Шопур Гамлетнинг садоқатли дўсти Горацио каби жаҳон адабиёти тарихида дўстлик ва садоқатнинг бир тими соли бўлган ўлмас образлардандир.

Биз танишиб чиққан бу образлардан ташқари «Фарҳод ва Ширин»да яна бир неча ижобий образлар бор. Булардан ҳар бири дoston сюжетининг, унда қўйилган масалаларнинг ривожига маълум ўрин тутади, дostonнинг бадий қимматини оширади. Хоқон, вазир Мулкоро, Баҳром, олим Суҳайло ва бошқалар шундай образлардир.

Низомий достонида хоқон образи йўқ. Амир Хусрав Деҳлавий эса Фарҳодни Хитой хоқонининг ўғли қилиб олади, у хоқон ҳақида асосан Фарҳоднинг Ширинга ўз саргузаштини ҳикоя қилиб бериши эпизодида сўзлайди. Фарҳод меъморчиликка қизиқади, хоқон шахзодага бу касб билан шуғулланишни ман этади, Фарҳод норози бўлиб, юртидан чиқиб кетади ва охири Арманистонга келиб қолади. Навоий достонида эса хоқон муҳим бир образдир. У асар воқеаларининг ривожига салмоқли ўрин тутади. Хоқон одил ҳукмрон, маърифатпарвар ва мушфиқ, меҳрибон падар сифатида тасвирланади. Унинг мол-мулкда, шон-шавкатда камчилиги йўқ. Бироқ фарзандсиз. Хоқон фарзанд муродига ҳам этади. Эл-юртга тўй-томоша бериб, уларни уч йиллик хирождан озод этади:

Олиб кишвар элининг эҳтиёжин,
Бағишлаб элга уч йиллик хирожин.

У Фарҳоднинг ҳар томонлама тарбия олишига катта эътибор беради. Нуридийдасини шод қилиш учун қасрлар

қурдиради, ҳатто тож-тахтини ўғлига таклиф қилади. Бу билан у қўзининг очиғида муносиб валиаҳд етказиб, Фарҳодни давлатни бошқариш ишига тайёрламоқчи бўлади, уни ўйчанлик ва ғамгинликдан йироқлаштирмоқчи бўлади. Ўлмоқ табиий, отанинг ишини фарзанд давом эттириши керак:

Ёшим эллик ҳавосидан тай этмиш,
Не эллик, олтмиш ҳаддиға етмиш...
Қим ўлмасдин бурун очиб кўзумни,
Сарир узра йигит кўрсам ўзумни.
Қи яъни тожу тахту салтанат ҳам,
Сипоҳи мулку молу мамлакат ҳам.
Бори бўлса сенинг бирла музайян,
Сени ўз ўрнума қилсам муайян.
Сенга тутсам мусаллам подшолиқ,
Халойиқ устида кишвар худолиқ.
Менга шаҳлиқда қуллуқ ҳам қил эмди,
Атолиқ ҳам, ўғуллуқ ҳам қил эмди.

Айни чоқда хоқон Фарҳодни одилликка ва элнинг маслаҳати билан иш кўришга йўллайди.

Неким элнинг салоҳидир, они қил,
Менинг будур салоҳим, эмди сен бил.

Фарҳоднинг одоб билан айтган оқилона сўзлари хоқонга манзур бўлади, у ўғлини тахтга чиқишга ортиқ қис-тамайди. Хоқон Фарҳодни донишмандлар ўлкаси Юнонга олиб боради, ўғлини ҳакимлар маслаҳати билан иш қилишга ундайди.

Хоқон образи билан Навоий адолатли ва маърифат-парвар подшо учун кураш ғоясини илгари суради. У ахир, иттифоқ ота-бола образи орқали тож-тахт талашиб, низо ва хусумат ғирдобидан бораётган Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғилларига ўғит ҳам беради. Вазир Мулқоро ҳам хоқон каби одил ва оқил киши.

Достондаги Баҳром адолат тимсоли сифатида тасвирланган. Баҳром мард, ботир ва адолатпарвар шахс. У ёшлиқдаги дўсти Фарҳодни унутмайди, уни излаб Арманистонга келади. Фарҳод билан Шириннинг ўлими уни қаттиқ қайғуртиради. Баҳром Арманистонни озод этиш ва-зифасини ўз олдига қўяди. У Шеруяни енгади. Арманистоннинг хароб қилинган жойларини қайта тиклайди, мамлакатда осойишталик ўрнатади:

Қилиб ул адл ойинини бунёд,
Қи адлиндин бўлиб вайрона обод.

Баҳром образи дostonни оптимистик руҳда хотималаш учун хизмат қилади. Бу образни яратишдан Навоийнинг асл мақсади ҳам шу эди.

«Фарҳод ва Ширин»нинг муҳим ижобий образларидан яна бири олим Суҳайлодир. Суҳайло 500 йил умр кўрган, ғорда маскан тутган, «замонасининг Суқротидир». Халқ эртакларидагидек фантастик тарзда тасвир этилган бу образнинг замирида реалистик ҳақиқат, мақсад бор. Маълумки, Навоий илм-фанни юксак қадрлар, унинг куч-қудратига катта баҳо берар эди¹. Турли хил мушкулотларни олимларсиз ҳал этиш мумкин эмас. Давлат арбоблари ҳар бир масалада олимлар билан кенгашишлари, уларга таянишлари керак. Суҳайло ҳам шундай олимлардан. У маслаҳатга келган хоқон ва Фарҳодга «келажакнинг калити»ни топширади. Унинг кўрсатмалари асосида Фарҳод Искандар тилсимотини очади, аждарни ўлдиради. Аҳраманни енгади ва Чинга қайтиб кўзгуда Ширинни, ўз келажагини кўради.

Навоий Ўрта Осиё, Эрон, Кавказ, Хитой, Ҳиндистон ва Юнон (Греция) каби қадимги маданий ўлкаларнинг тарихий, маданий бойликлари билан яқиндан таниш эди. Бу ўлкалар, уларнинг олимлари Навоий ижодидан кенг ўрин олган. «Фарҳод ва Ширин»даги Суҳайло ҳам Суқрот (Сократ), Арасту (Аристотель) ва Афлотун (Платон) каби улуг мутафаккирларни етиштирган Юнон олими сифатида тасвир этилади.

* * *

«Фарҳод ва Ширин»да яхшилик билан ёмонлик, таърифат билан жаҳолат, қаҳрамонлик билан мунофиқлик, адолат билан разолат ўртасида узлуксиз кураш боради. Яхшилик ва яхшилик кучларини Фарҳод, Ширин, Меҳинбону ва Шопур каби образлар сиймосида мужассамлаштирган шоир Хисрав, Шеруя, Бузург Умид ва бошқа салбий образлар орқали инсон учун офат келтирувчи ёвуз кучларни тасвирлайди. Булар ҳар қандай яхшилик, чин инсоний фазилат ва улуг мақсадларнинг ашадий душмани, ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч қандай қабоҳат ва разолатдан қайтмайдиган кишилардир. Уларнинг зулми билан обод жойлар вайрон бўлади, тинчлик ўрнини уруш ва жанжал эгаллайди, мамлакат бойлиги таланади, гуноҳсиз кишиларнинг боши кесилади. Навоий Хисрав,

¹ Навоийнинг Улуғбекка берган баҳоси ва таърифини эсланг.

Шеруя, Бузург Умид ва бошқа салбий образларда ўз давридаги феодал аристократларнинг реакцион хатти-ҳаракатларини, зулм-хўрликларини кўрсатади. У айниқса, феодал узаро урушларини ва теурийлар ўртасидаги тож-тахт талашларини қаттиқ қоралайди, теурий шоҳ ва шахзодаларнинг маийши бузуқлиги ва жоҳиллигини қаттиқ танқид қилади. Бинобарин, бу образлар реалистик моҳиятга эга бўлиб, XV аср ҳаёти учун типик образлардир.

Хисрав—худбин, золим, жоҳил подшо. Унинг бутун қилмиши халқни талаб бойлик орттиришга, кайф-сафо қуришга қаратилган. У Шириннинг гўзаллигини эшитиб «ошиқ» бўлади, уни хотинлари қаторига қўшиб олиш билан Арманистонни эгалламоқчи, халқнинг мол-мулкини талон-торож қилмоқчи бўлади. Фарҳод тили билан айтганда, у «севги сўзини ҳам бошқалардан эшитиб олган». Бу «ошиқ» подшо ўзининг ёвуз ниятларини қурол кучи билан амалга оширмоқчи бўлади. Қурол кор қилмагач, макр-ҳийлани ишга солади. Эронда халққа қаттиқ жабр қилган Хисрав Арманистонда янада қаттиқроқ зулм қила бошлайди, кўп обод жойларни хароб қилади, кишиларни қириб ташлайди. Бироқ бу золим мақсадларига эриша олмайди. Бу ёвуз иккинчи бир ёвузнинг — ўз ўгли Шеруянинг қўлида ҳалок бўлади.

Хисрав ўзини ошиқ деб даъво қилади, Ширин сўзи билан айтганда:

Агар ошиқ будур маъдум хушроқ,
Виссли иқболидин маҳрум хушроқ,—

бўлиши керак. Хисрав—шоҳ. Бироқ бундай золим ва худбин шоҳ, Фарҳод айтганидек, маҳв этилиши, тож-тахти кул қилиниши керак:

Керакким жамъ ўлиб тортиб сипаҳлар,
Тушуб сўг ўйлаким ўлганда шахлар.
Бугун Хисравга чун абри баҳорон,
Қилиб оҳ ўқларидан тийри борон.
Фиғон ўтидин ўртаб кишварини,
Қул айлаб тож-тахту афсарини...

Шундай қилиб, Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларида ижобий образ сифатида таъриф ва тавсиф этилган Хисрав Навоий дostonида салбий образ қилиб берилади. Хисравни салбий образ сифатида тасвирлаш ва уни фoш этиш дostonнинг реалистик моҳиятининг чуқурлашти-

ради, практик аҳамиятини оширади. Чунки, Навоий Хисрав образи орқали феодал ҳукмронларнинг, жумладан, темурийларнинг бир қатор салбий томонларини қаттиқ танқид қилади.

Шеруя ўз жоҳиллиги, инсофсизлиги ва разиллиги билан отаси Хисравдан қолишмайди. У худбин, мансабпараст ва бадхулқ. Шеруя Ширинга ошиқлик ниқоби остида (унда чин севги йўқ эди) ўз отасини ўлдиради. Аслида унинг мақсади отасининг тож-тахтини эгаллаш ва Арманистонни қўлга киритиш эди. Аммо у мақсадига эришолмайди. Баҳромнинг одил ҳужумига тоб келтиролмай, енгилиб, шармандаю шармисор бўлади.

Навоийнинг Хисрав билан Шеруя ўртасидаги фожиали низога катта эътибор бериши бежиз эмас эди. Бундай низолар тарихда кўп бўлгани каби Навоий яшаган давр учун ҳам хос эди (Хусайн Бойқаро ва унинг ўғиллари ўртасидаги низолар). Навоий шоҳ ва шаҳзодалар ўртасидаги низоларни қоралайди, уларни яхши сифат ва хислатларни эгаллашга, аҳил, иттифоқ бўлишга чақиради.

Хисрав ўз атрофига айёр, қаллоб ва хиёнатчи кишиларни тўплаб олган эди. Унинг вазири Бузург Умид, Маккор, Ялмоғиз, кампир ва бошқалар шулар жумласидандир¹. Улар бир қора чақа учун ҳам ҳар қандай хиёнат ва жиноятдан юз ўгирмайдиган доғули қотиллардир.

Достонда Фарҳод ва Ширин каби ижобий қаҳрамонлар Хисрав бошлиқ ёвуз кучларнинг зулм-зўри, макр-ҳийласи билан ҳалок бўладилар. Лекин қачон бўлмасин адолатнинг ғалаба қозонишига ишонган Навоий достонни оптимистик руҳда, Шеруянинг мағлуб этилиши, Арманистонда адолат ва осойишталик ўрнатилиши билан тугатади.

* * *

«Фарҳод ва Ширин» эпик достондир. Бош қаҳрамон Фарҳоднинг саргузашти, ҳаёт ва кураш йўли достоннинг асосини, ундаги воқеаларнинг манбаи ва йўналиш нуқтасини ташкил этади. Достон деярли Фарҳод билан бошланади, Фарҳод билан тугалланади. Барча воқеалар, кураш ва тўқнашувлар, образлар шу саргузашт заминида пайдо

¹ Навоий достонида Фарҳодга гул искатиб, уни беҳуш қилган маккор (эркак) ва «Ширин ўлди» деган ёлғон овоза билан Фарҳодни ҳалок этган кампир образлари берилган. «Фарҳод ва Ширин» саҳна асарида бу икки образ бирлаштирилиб, унга Ёсуман деб ном қўйилган.

бўлади ёки унга келиб боғланади, дostonнинг сюжети ва композицияси мураккаблашиб боради.

Кўринишда дoston оддий ҳаёт воқелиги билан бошланади, фарзанди йўқ хоқон ўғил кўради. Болага Фарҳод деб ном қўядилар. Шоир Фарҳод сўзини муаммо йўли билан изоҳлаш орқали қаҳрамонининг сифатлари ва кураш йўлларига ишора қилади:

...Жамолидин кўрингач фарри шоҳи,
Бу фардин ёруди маҳ то ба моҳи.
Қўюб юз ҳиммату иқболу давлат,
Ҳам ул фар соясидин топти зийнат.
Мураккаб айлагач Фарҳод топти...
Бу жавҳарларға чун иснод топти,
Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Хуруфи маъҳазин беш қисм қўйди.
Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард,
Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард¹.

Фарҳоднинг гўдаклиги ва болалик айёми билан, эртаклардагидек паҳлавонлиги, куч-қуввати, фаҳм-фаросати ва ақл-заковати билан танишиб, унга меҳр қўйган китобхон бу «фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард»нинг муаммоларига тобора қизиқади, севиқли қаҳрамонининг тақдиридан хавотирланади. Лекин шоир китобхонни бирданига бу муаммолар оламига олиб кирмайди. Фарҳод ўқийди, ҳунар ўрганади. Бироқ у ғамгин, бу ғамгинлик эса кундан-кунга кучайиб боради. Қасрлар ҳам, отасининг тож-тахтини таклиф этиши ҳам ғамгинликни тарқатиб юборолмайди. Фарҳод нималаргадир интилади, нималарнидир орзу қилади. Лекин нималар? Ҳали равшан эмас. Ниҳоят Фарҳод отасининг хазинасида сирли ойнадаги ёзувни кўриб, Юнонистонга жўнайди, аждарни, Аҳраманни енгади, Искандар тилсимини очади. Юртига қайтиб у тилсим очилган ойнада тоғ-тош кесиб сув очаётган кишиларни, меҳнат ва ижод мўъжизаларини кўрсатаётган йигитни (ўзини) ва гўзал қизни (Ширинни) кўради, унга ошиқ бўлади. Бу севги инсонга бўлган, унинг бахт-саодати ва фаровонлиги учун бўлган севги эди. Шу ўринда

¹ Бу парчада Фарҳод сўзига икки хил изоҳ берилган:

а) «Фарҳод» сўзи «Фарри шоҳи» («шоҳлик нури») дан «фар»ни, «ҳиммат», «иқбол» ва «давлат» сўзларининг биринчи ҳарфини олиш ва бир-бирига қўшишдан пайдо бўлди. б) «Фарҳод» сўзи «фироқ» «рашк», «ҳажр» «оҳ» ва «дард» сўзларининг биринчи ҳарфлари қўшилиши билан тартиб топди.

достоннинг тугуни бошланади. Фарҳод образининг реалистик моҳияти ривожланиб боради. У аждар, Аҳраман каби афсонавий кучларга қарши курашувчи қаҳрамондан тоғ-чўлда жавлон уриб сув очган, Хисравдек золим ва жоҳил подшоларга қарши мардона курашган қаҳрамонга айланиб боради. Достонда янги-янги воқеа ва курашлар саҳнасига янги-янги образлар кириб боради. Бу воқеалар Фарҳод ва Шопур, Фарҳод ва Ширин, Фарҳод ва Меҳинбону, Фарҳод ва Хусрав, Фарҳод ва Баҳром; Ширин ва Меҳинбону, Ширин ва Фарҳод, Ширин ва Хисрав; Меҳинбону ва Ширин, Меҳинбону ва Фарҳод, Меҳинбону ва Хисрав; Хисрав ва Ширин, Хисрав ва Меҳинбону, Хисрав ва Фарҳод, Хисрав ва Шеруя; Шеруя ва Хисрав, Шеруя ва Ширин, Шеруя ва Баҳром композиция чизигларида ривожланади, бу композиция чизигларининг барчаси бирлашиб, бир-бирига уланиб, достоннинг ягона-монолит композициясини вужудга келтиради. Достоннинг ҳар боби (жами 53 боб) шу композициянинг муҳим бир ҳалқасини ташкил этади.

Фарҳод бошлиқ ижобий образлар билан Хисрав бошлиқ салбий образлар, инсоннинг дўстлари билан унинг душманлари, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш достоннинг конфликтidir. Бу конфликтнинг, айти чокда достон тугунининг кульминацияси Фарҳод ва Хисрав мунозарасидир. Фарҳод ва Ширин ҳалок бўлади, лекин достон тугуни уларнинг маънавий ғалабаси билан— Баҳром ва Шопурларнинг Шеруяни енгиб, адолат ва осойишталик барқарор этилиши билан ечилади, ҳал бўлади.

«Фарҳод ва Ширин»да кўпгина лирик парчалар — лирик муқаддима, лирик чекиниш ва лирик хотималар ҳам бор. Бу лирик парчалар воқеанинг мазмунига гоёвий хулоса ясайди, шоирнинг ўз қаҳрамонларига бўлган муносабатини, унинг ички руҳий кечинмалари ва хоҳиш-истакларини ифодалайди ҳамда эпизодларни бир-бирига боғлайди.

Мисоллар кўрайлик. Лирик муқаддима: достоннинг VII бобида Навоий фойдаланган манбалар ҳақида сўзлайди. Шоир манбалар ҳақида сўзлашдан олдин ўз толеи ва бадий маҳоратини лирик кечинмалар тарзида тасвирлайди:

Манга чун толеи фархунда кавкаб,
Бу авж узра бисот этти мураттаб.
Малак аввал шари бирла супурди,
Фалак анжум сиришкидан сув урди...

Лирик чекиниш: Фарҳод аждарни ўлдиради. Навоий шу эпизод давомида айтади:

Нехушдур аждар ўлмак ранж бирла,
Киши қилмоқ танаъум ганж бирла...
Қуёш Фарҳоди чун тортиб синон тез,
Қаро тоғ аждарга бўлди хунрез.

Лирик хотима: Фарҳоднинг денгиз саёҳати ва унинг денгиздаги кўрган фалокатлари ҳақида ҳикоя қилгач, шоир соқийга мурожаат қилиб айтади:

Кетур соқий қадаҳким, нотавонман,
Малолат баҳрида озурда жонман.
Қадаҳ киштисиға жонимни хос эт,
Мени бу ғусса баҳридин халос эт.

Навоий образларни тайёр ҳолда бермайди. «Фарҳод ва Ширин» образлари воқеанинг ўзи билан бирга, кураш ва тўқнашувларда, изланиш ва синовларда ўсиб, ривожланиб боради. Бу биринчи навбатда достоннинг бош қаҳрамони Фарҳод образига тааллуқлидир. Ҳар бир образ ўз индивидуал жиҳатлари билан, дунёқараши, мақсади, кишиларга муносабати, хулқ-атвори ва ташқи қиёфаси билан тўла мужассамлашади. Фарҳод ғайрати, ижодкорлиги, журъати, самимийлиги, мустаҳкам иродаси ва шунингдек, келишган ташқи қиёфаси, бақувватлиги билан, Ширин ғўзал хулқи, садоқати, қатъияти ва латофати билан, бошқа ижобий образлар ҳам ўз фазилат ва яхши хислатлари билан гавдаланиб, китобхонларнинг муҳаббатини қозонадилар. Салбий образлар эса золимлик, жоҳиллик, худбинлик ва маккорлик каби жирканч томонлари билан китобхоннинг нафрат ва ғазабини уйғотадилар. Хисравнинг дағал, беўхшов ташқи қиёфаси унинг золимлигини янада тўлароқ тасвирлашга ёрдам беради.

Навоий яратган образлар ички руҳий кичинмалари билан ҳам китобхоннинг кўз ўнгига мукаммал гавдаланади. Бунга хусусан, кўзгуда Ширинни кўрган Фарҳоднинг ҳолати, Шириннинг Фарҳодга ёзган дардли, аламли мактуби ва бошқалар ёрқин мисол бўла олади. Кичик бир эпизод келтирайлик. Меҳинбону меҳнат мўъжизалари кўрсатган Фарҳоднинг бошидан дуру лаъл сочдиради. Бироқ Ширин кўринмайди. Шунинг учун булар Фарҳодга татимайди, балки дуру лаъл унинг бошига ёғдирилган тошдек туюлади:

Анинг ҳар томига айлаб нисоре,
Сочиб бошига нақди бешуморе.
Синуқ бошига бўлмоқ лаълу дур пош,
Кўрунуб ҳажр аро ёққан киби тош...

Навоий қаҳрамонларнинг тилига ҳам катта эътибор беради. Қаҳрамонлар тилидаги ўзига хос хусусиятлар уларнинг маънавий қиёфасини ёритишга ёрдам беради. Масалан, Фарҳод билан Хисравнинг мунозарасини эслайлик, Фарҳоднинг ифода услуби, фикрини очиқ-ойдин ва қатъий баён этиши унинг мустаҳкам иродаси, мардлиги ва донолигини англаб олишга ёрдам берса, Хисравнинг ифода услуби, айниқса буйруқомиз дағдағали сўзлари унинг фикрий ожизлиги, нодонлиги ва худбинлигини англаб олишга ёрдам беради. Шириннинг Фадҳодга ёзган мактуби унинг яхши ният, шафқат, мурувват, самимият ва садоқат каби хислатларини ифодалашга мос тил билан ёзилган.

Навоий бадий тасвир устасидир. У киши образларинигина эмас, балки ҳаётнинг турли лавҳалари ва табиат манзараларини ҳам катта маҳорат билан тасвирлайди. Масалан, қиш фасли тасвирланган қуйидаги парчани кўрайлик:

Совурди чун шажар баргини сарсар,
Сувнинг сиймобини дай қилди мармар.
Ҳаво доғи булутдин кийди синжоб,
Булут доғи ҳавога сочди сиймоб.
Дай устои нечукким заргари Чин,
Зилол атфоли лавҳин қилди сиймин.
Булутдин ким томиб ҳар қатраи сув,
Бурудатдин ёғиб оламга инжу...

Мазмуни:

Қаттиқ шамол дарахт (лар) баргини совурди, қиш сув симобини (симобдек ҳаракатдаги сувни) мармар қилди, музлатди. Ҳаво булутдан синжоб (олмахонга ўхшаш бир хил ҳайвон ёки ундан қилинган пўстин) кийди; булут ҳавога симоб (қор) сочди. Қиш устаси, Чин заргари кумушдан тахт ясагандек, сув (муз) дан тахт ясади. Булутдан томган ҳар томчи сув совуқдан инжу бўлиб оламга ёғилади...

Шоир тасвирий ўринларда бадий фантазияни кенг ишга солади, халқ оғзаки ижодидаги тасвирий усуллардан илҳом олади. Масалан, Фарҳоднинг аждарга қарши кура-

ши, Аҳраманни енгиши, Искандар тилсимини очиши, ден-гизда қароқчиларга қарши курашуви ва бошқа эпизодлар бадий тасвир жиҳатидан халқ эртаклари ва афсоналари-га жуда ўхшаб кетади. Қасрларнинг кўриниши, тоғда ариқ қазиш, Фарҳоднинг Хисрав билан жанги ва бошқа эпизод-лар ҳам тасвирий жиҳатдан мароқли бўлиб, китобхоннинг кўз ўнгидида жонли картинадек гавдаланади.

Навоний тазод, мумтанеъ ва жонлантириш каби бадий санъат усулларининг ўхшатиш, муболаға ва мажоз каби бадий тил воситаларининг ранг-баранг ва ажойиб намуналарини яратади, кўпинча бир неча бадий усул ва тил воситаларини бир образ ёки лавҳада мужассамлаштиради, фалсафий фикр, ҳаётий лавҳа ёки романтик орзу ажойиб ва нафис бадий либос кияди. Бир неча мисол келтирай-лик:

Кўзида сув ва лекин кўнглида ўт,
Бўлиб ҳар сори боқмоқдин кўзи тўрт.

(Фарҳод каналга сув очишга жўнамоқда, кишилар кўп, лекин Ширин кўринмайди. Сув очишга кетаётган Фарҳод-нинг кўзида сув, кўнглида ўт. Бир-бирига зид бўлган сув билан ўтни бирга бериш тазод усулидир. «Кўзи тўрт» эса халқ орасида кенг тарқалган таъбирдир. Тазод ҳам, бу таъбир ҳам Фарҳоднинг ҳолатини, унинг руҳий кечинма-ларини тўлароқ ифодалашга хизмат этади.)

Они чопмоққа айлаб тешани тез,
Бўлуб ул қатра сувдин оташ ангез.

(Бу байтда ҳам тазод қўлланган. Тешани ўткирлаштириш учун унга сув берилади, сув иккинчи маънога кўчирилади ва таажжуби шуки, сувдан тешага сув беришда, ўт чиқади.)

Анга рокиб ҳамиша ул париваш,
Бўлуб ул дев пайкар ҳам парикаш.

(Шириннинг оти таърифидида шоир у отни девга, Ширинни эса парига ўхшатади. Дев билан пари лозим ва мазлум-дир. Дев бўлса, пари ҳам, пари бўлса, дев ҳам бўлиши керак.)

Ариқким муздиға юз ганж бердим,
Суви келмай илик ондин юб эрдим.

(Суви келмаган ариқда қўл ювиш, яъни мумкин бўлмаган нарсани, мумкин деб тасвирлаш мумтанеъ усули дейилади.)

...Чу ул маҳд ичра кирди сарви гулрӯ,
Қўрарким элтмиш меҳмонни уйқу.
Менингдек уйқуни ким кўрди жовид,
Қи уйғонмай, етиб, бошиға хуршид?

(Фарҳод ўлган. Ширин келади. Сарвқомат, гул юзли Ширин кўрадики, меҳмонни уйқу элтибди. Фарҳод — меҳмон. Чунки у мусофир юртида. Шу билан бирга, мусулмон эътиқодига кўра, инсон дунёга бир меҳмон кабидир. Фарҳод ўлган. Улим гўё бир уйқудир. Ухлаб ётган кишининг устига қуёш тушганда у уйғониб кетади Ширин — қуёш. Нега Ширин—қуёш Фарҳод устида пайдо бўлганда у уйғонмади. Чунки Фарҳод абадий уйқуда эди.)

Бу тўрт мисрада қанча фалсафий фикр, ҳаётий лавҳа ва гузал образлар бор.

Тун. Қаттиқ ёмғир ёғади. Ёмғирдан кейин:

Ясаб чун ул судин айлаб таваҳҳум,
Янги ой кемасин кирмакка анжум.

(Ҳаво очилади. Юлдузлар ва янги ой кўринади. Кўк гўё бир денгиз. Шунча ёмғирдан кейин сув денгизининг пайдо бўлиши табиий-да. Юлдузлар бу сувда оқиб ёки чуқиб кетмайлик деб ойдан кема ясаб, унга тушиб олмоқчи. Янги ой кема шаклига монанд.)

Шажар гар бўлмаса товуси боғи,
Недин товусдек ўлди оёғи?
Магар англаб ўзига уйқу чоғин,
Пари ичра ўғурлаб бир оёғин.

(Дарахт — боғ товуси. У шоҳу барглари, кўрки билан товусга ўхшайди. Агар шундай бўлмаса нега унинг танаси товуснинг оёғига ўхшайди? Аммо товуснинг оёғи иккитаку, дарахтнинг танаси эса битта. Ҳа, товус ухлаганда бир оёғини патининг орасига яширади, дарахтнинг танаси шу ҳолатга ўхшайди.)

Кетурдилар бу хинги боддаймой,
Равон минди шафақ гулгунида ой.

(Шириннинг қизғиш тусли отга миниши шафақ устида ой кўринишига, от — шафақ, Ширин—ой, ўхшатилади.)

Кесиб ҳар тешаси қилғоч хароши,
Фалак фили юкидек пора тоши.

(Фарҳод қазиган тошнинг ҳар парчаси фалак филига ор-
тилган юкка ўхшайди.)

Анингдек тешадин сакраб ушоқ тош,
Қи нозир бир ёғочдин қоч уруб бош.

(Фарҳод тешасидан отилган тош ушоқлари шундай узоқ-
қа учадик, унинг ишини бир ёғоч (7 км. га яқин) жойдан
туриб кузатувчи киши, бошимга тош келиб тушмасин
деб, ўзини панага олади.)

Бундай мисолларни қўплаб келтириш мумкин.

Низомий ва Хусрав Деҳлавий достони каби Навоий-
нинг «Фарҳод ва Ширин» достони ҳам ҳазажи мусаддаси
маҳзур вазнида (мафоилун мафоилун-фаулун) ёзилган.

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

«Лайли ва Мажнун» жаҳон адабиётида севги ҳақида яратилган энг ғамгин қиссалардан биридир. У ўнлаб ёзувчилар ва халқ ижодчилари томонидан қайта-қайта ишланган, Яқин ва Урта Шарқ халқлари орасида ниҳоятда кенг тарқалгандир!

«Лайли ва Мажнун» кўп асрли мураккаб тарихга эга. Унинг куртаклари, академик И. Ю. Крачковский таъкидлаганидек, VII асрнинг иккинчи ярмига бориб тақалади. Айрим араб манбаларининг маълумотига кўра Мажнун тарихий шахс бўлиб, у Бани Омир қабиласидан чиққан, асли номи Қайс ибн Муллаваҳ (ёки Қайс ибн Муод) бўлган¹. Қайс ўз қабилadoши Лайли деган қизни севган², ўз севгиси ва ҳижрон аламлари ҳақида мунгли шеърлар битган. Бундай маълумот, жумладан, ибн Қутайбанинг (889 йилда вафот этган) «Қитоб уш-шеър ва шуаро» асарида ҳам келтирилади. Лекин бошқа бир қатор манбалар бу маълумотларни рад этади. Масалан, 764 йилда вафот этган араб олими Авон ибн ал-Ҳакам ал-Қалбий ҳам, 819 йилда вафот этган араб тарихчиси Ҳишом ал-Қалбий ҳам Мажнун тарихий шахс эмас, унинг номи мажозийдир, шеърлар эса ўз яқин қариндошларидан бирининг қизига ошиқ бўлган умавийлар хонадонидан чиққан йигитнинг шеърлари бўлиб, у ўз номини ошкор этмаслик учун Мажнун таҳаллусини қўллаган дейишади. Шундай қилиб Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлиб қолади. Лекин шуниси равшанки, VII асрнинг иккинчи ярмидаёқ араб поэзиясида Мажнун таҳаллуси зикр этилган кўпгина мунгли шеърлар вужудга келади, бу шеърларнинг миқдори кўпайиб боради, тўпламларга киритилади. Аммо

¹ Баъзи манбаларда унинг номи Махдий ибн Муод, ал-Бухтурий ибн ал-Жаъд ва бошқалар, деб кўрсатилади.

² Баъзи маълумотларга кўра, Лайли тарихий шахсдир. Машҳур тожик шоири ва мутафаккири Носир Хусрав (XI аср) «Сафарнома» асарида Арабистонда экан, Тоиф яқинида кишилар унга Лайли яшаган қўрғоннинг харобаларини кўрсатганларини ёзиб қолдирган.

Мажнун номи зикр этилган шеърларнинг барчаси ҳам ёлғиз бир кишиники (Мажнунми—бошқами) эмас. Араб олимлари ал-Жоҳиз (IX аср) ва 908 йилда вафот этган Ибн ал-Муътазаларнинг айтишига кўра, кишилар Лайли номи билан боғлиқ бўлган барча шеърларни Мажнун номига нисбат бераверганлар. XII асрда Абу Бакр ал-Волибий деган киши Мажнун номига нисбат берилган шеърларни девон қилиб тузади, уларга шарҳлар беради ҳамда шеърларни Мажнун ҳақидаги ривоятларнинг сюжетиға киритади.

Демак, Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлгани каби, Мажнун номига нисбат берилган шеърларнинг муаллифи масаласи ҳам мунозаралидир. Бироқ шуниси равшанки, мана шу шеърлар заминида Мажнун ҳақида ривоятлар пайдо бўла бошлаган эди. Агар VIII асрнинг аввалларида Мажнуннинг шеърларига шарҳлар сифатида айрим ривоятлар пайдо бўлган ва улар ҳали у қадар кенг тарқалмаган бўлса, IX асрга келиб ривоятлар кўпайиб, кенг тарқалиб боради ва X асрда Мажнун номи, Мажнун шеърлари ва ривоятлари фақат Арабистондагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқнинг бошқа ўлкаларида ҳам кенг шухрат топади. Ривоятлар турли китоблардан ўрин олади, Мажнун номи шоирнинг шеърларида тез-тез зикр этилади.

Бизгача сақланиб қолган Мажнун ҳақидаги ривоятлар тарқоқ эпизодлардан иборат бўлиб, изчил ва мукаммал сюжет ва композицияга эга эмас. Мажнун ривояти баён этилган қадимийроқ ёзма манбалардан бири бўлган ибн Қутайбанинг «Китоб уш-шеър ва шуаро» асарида қуйидагилар ҳикоя қилинади: Қайс Лайли билан бирга туя боқар экан. Қайс билан Лайли севишиб қолишибди. Бироқ севгилисига эриша олмаган Қайс телбаланиб, кишилардан ётсираб, саҳрога чиқиб кетади, ҳайвонлар билан дўстлашади.

Навфал ибн-Мусаҳиқ деган киши Қайс билан танишди, унга кўмаклашишга киришади. Навфал Лайлилар уйига совчи бўлиб боради, бироқ рад жавобини олади. Отаси ишқ эҳтироси совисин деб Мажнунни Маккага олиб боради. Бу ҳам кор қилмайди. Шу орада Лайлини бошқа бир кишига берадилар. Буни эшитган Қайс эс-ҳушини батамом йўқотиб, саҳрога чиқиб кетади. Бироқ шунга қарамай, у Лайли ҳақида чиройли ғазаллар тўқийди, бир йилгит уларни ёзиб, йиғлаб боради. Қайсга маълум бир жойга овқат олиб келиб қўяр, у очиққанида келиб еб кетар экан.

Қайс у жойга келмай қўйибди. Кишилар излаб учинчи кунни тоғ-тошда, дарада унинг мурдасини топибдилар.

Бошқа ривоятлар ўз мазмуни, композицияси ва бошқа жиҳатлари билан бундан катта фарқ қилади. Абул Фарожа ал-Исфаҳоний (897—967) қўшиқлар китобида Мажнун ҳақида яна янги-янги ҳикоялар келтиради. Абу Бакр ал-Волибий (XII аср) тузган девон-қиссада, Мажнун ҳақидаги ривоятлар хийла такомиллашади. Унда, жумладан, Мажнуннинг ўлими бирмунча бошқачароқ тасвир этилади. Мажнун икки суворийдан Лайлининг ўлганини эшитиб қолади, улардан Лайлининг қабрига олиб боришни илтимос қилади. У Лайлининг қабри устига ташланади, шу бўйи ётиб қолади — ўлади. Бу воқеа ошиқ Мажнун образини бирмунча бойитади, такомиллаштиради.

Мажнун номига нисбат берилган шеърлар турли ривоятларнинг вужудга келишига негиз бўлиб хизмат қилгани каби ривоятлар Лайли ва Мажнун ҳақида ёзма адабиётда йирик полотноларнинг пайдо бўлишига замин тайёрлади. Лайли ва Мажнун ҳақида биринчи бўлиб улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий 1188 йилда дoston яратди. Низомий қалами билан «Лайли ва Мажнун» қиссаси ғоявий-бадий юксак ва мукаммал бир бадий асар даражасига кўтарилади, хамсачиликнинг традицион достони бўлиб қолади.

Низомий достонида ҳикоя қилинишича, Бани Омир қабиласидан бўлган бадавлат бир киши кексайган чоғида тилаб-тилаб ўғил кўради. Унга Қайс деб ном берадилар. Қайс жуда гўзал ва ақлли бола бўлиб ўсибди. Ун ёшларида мактабга борибди. Мактабда у Лайли деган қиз билан севишиб қолибди. Отаси Лайлини мактабдан чиқариб олибди. Қайс ишқ дарди ва жудалик алами билан баъзан эс-ҳушини йўқотар, Лайлига атаб шеърлар битар экан. Кишилар уни «Мажнун» (телба) деб атабдилар. Қайснинг отаси Лайлиларникига совчи бўлиб борибди. Бироқ рад жавоби билан қайтибди. Отаси ишқдан совисин деб Қайсни Маккага олиб борибди. Қайс отаси уқтирганидек, «ишқдан қутқар» деб эмас, балки «ўла-ўлгунча ишқим билан бирга бўлай», деб кўнгил розини изҳор қилибди. Қайтишида Қайс Нажд тоғига қочиб, кишилардан, уларнинг таъналаридан узоқлашибди. Навфал деган лашкарбоши Қайсга ёрдам беришга интилиб, Лайлининг отасига мурожаат қилибди. Лекин рад жавобини олибди. У жанг билан бўлса ҳам Лайлини Мажнунга олиб бермоқчи бўлибди. Лайлининг отаси агар енгилса, қизини ўлдиришга аҳд қилибди.

Буни эшитган Мажнун Навфалдин урушни тўхтатишни илтимос қилибди. Лайлини Бани Асад қабиласидан бўлган бадавлат ибн Саломга берадилар. Ота-она Мажнунни тоғдашдан қайтармоқчи бўладилар. Бироқ бу фойда бермайди. Мажнун ҳайвонлар орасида қолади, лекин ҳамон Лайлига атаб шеърлар куйлайди. Бу шеърларни бағдодлик Салом деган киши ёзиб олади. Ота-онаси Мажнуннинг алам-ҳасратида ўлиб кетади. Мажнун кечаларини ота-онасининг қабрида, кундуз кунларини тоғдашда ҳайвонлар орасида ўтказиши. Ибн Салом ўлади. Мажнуннинг ҳажрида юрак-бағри эзилган Лайли ҳам вафот этади. Лайлининг вафотини эшитган Мажнун унинг қабрига боради, ўша ерда жони узилади.

«Лайли ва Мажнун» достонини яратишда Низомий араб ривоятлари билан чекланиб қолмайди. У Лайли ва мажнунлар қиссасини ўз даври билан яқинлаштиради, феодал-клерикал муҳитнинг ярамас урф-одатларини, шахс эркининг поймол этилишини қаттиқ танқид қилади, Лайли ва мажнунларнинг мусибати саргузашти ва фожиали тақдири билан ўз замонасининг мудҳиш воқеаларига қарши исён кўтаради.

Ривоятларда Лайли ва мажнунларнинг оталари саҳродаги қabila бошлиқлари сифатида гавдаланса, Низомий достонидида ўз моҳияти билан феодал-сарой ҳукмронлари сифатида гавдаланадилар. Ривоятларда Лайли ва Мажнун бир-бирини саҳрода, туя боқиб юрганларида севиб қолишса, Низомий достонидида улар мактабда ўқиб юрганларида севишиб қоладилар. Худди шунингдек, қаҳрамонларнинг портрети, кийим-кечаги, урф-одатлари, ҳашаматли бинолар тасвири, Мажнуннинг юлдузлар билан суҳбати, илм-фанга доир ўринлар ва бошқалар Лайли ва Мажнун қиссасини қадимги араб саҳролари ва қабилалари заминидан XII аср Озарбайжон заминига, муҳитига олиб киради. Шу билан бирга Низомий қиссанинг сюжети ва композициясини изчиллаштиради, образларни такомиллаштиради, уларнинг психологик кечинмаларига катта эътибор беради. Булар достоннинг ғоявий-бадий қимматини янада юксалтиради.

Низомий «Лайли ва Мажнун» қиссасига янги ҳаёт бағишлайди. Унинг достони тез шуҳрат қозонади. XII асрнинг ўзидаёқ унга эргашиб шоирлар достонлар яратадилар. (Бироқ у достонлар сақланиб қолмаган.). «Лайли ва Мажнун» ҳамсачилик анъанасидан мустақкам ўрин олади. Низомийдан кейин улуг ҳинд шоири — ҳамсанавис Амир Хусрав Деҳлавий 1298—99-йилларда «Лайли ва Мажнун» достонини яратади. Хусрав Деҳлавий Низомий

достонининг мазмуни ва композицион йўналишини асосан сақлаб қолади. Бироқ у достонга бир қатор ўзгаришлар киритади. Хусрав Деҳлавийнинг Мажнунга Навфал қизини никоҳ қилиш эпизодини киритиши (Мажнун отасининг раъйини қайтаролмай бу никоҳга кўнган бўлса ҳам, лекин келиннинг гўшангасига кирмай, саҳарлаб тоққа қочиб кетади), Лайли ва Мажнуннинг даштда, ҳайвонлар ва ҳатто ўсимликлар қўриқчилигида бутун тунни бирга ўтказиши эпизоди ва бошқа воқеалар ривожига ижобий таъсир этади. Бироқ унинг бошқа ўзгартишлари, масалан, ҳаж эпизодини, Мажнуннинг ишқий рози, дидактик ўринларни тушириб қолдириши, Мажнун фаолиятини пассивлаштириши ва бошқалар достоннинг гоёвий-бадий қимматига бирмунча путур етказган. Лекин шунга қарамай, Хусрав Деҳлавий достони билан «Лайли ва Мажнун» ҳамсачилик анъанасидан янада мустаҳкамроқ ўрин олди ва кенгроқ шуҳрат қозонди.

* * *

«Лайли ва Мажнун»нинг тадрижий такомилда Навоий достони янги ва улкан бир воқеа бўлди. Навоий араб ривоятлари билан, Низомий ва Хусрав Деҳлавийлар достони ҳамда Ашрафнинг «Лайли ва Мажнун»и билан яқиндан таниш эди. У «Лайли ва Мажнун» достонини яратишга киришар экан, маълум адабий традициялардан воз кечолмасди, албатта. Навоий олдида мана шу адабий традициялардан ижодий фойдаланиш ва шу асосда даврининг янги ва муҳим талаб ҳамда эҳтиёжларига жавоб бериш вазифаси турар эди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи достонининг хотимасида бундай дейди:

Мен хастаки бу рақамни чектим,
Таҳрири учун қаламни чектим.
Ёзмоқда бу ишқи жовидона,
Мақсудум эмас эди фасона.
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун...
Гар нукталари жаҳонни тутти,
Ғавғолари инсу жонни тутти¹.
Чун форсий эрди нукта шавқи,

¹ Сўз Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавийлар ҳақида боради.

Озроқ эди анда турк завқи...
Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.
Қим шуҳрат чун жаҳонға тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай...

Бу парчада Навоий икки масалала, биринчидан, «фасона» ва «мазмун», яъни асарнинг қобиғи билан унинг маъзи, ички моҳияти масаласига, иккинчидан, тил масаласига эътиборни жалб этади.

Навоий ўз достонида Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва ривоятлардан фойдаланади. Бироқ унинг мақсади «афсона» сўзлаш эмас, балки «мазмун»дир. Афсона асарнинг қобиғи, унинг «мавзун либоси»дир. Ҳаёт, Навоий яшаган муҳит масалалари асарнинг мазмуни, асл моҳиятидир. Сиртдан қараганда достондаги воқеалар қачонлардир араб саҳроларида кечгандек туюлади. Бу адабий анъаналар заминиде вужудга келган ва асарнинг романтик ҳикоявий колоритини кучайтирувчи шартли элементлардир. Моҳият-эътибори билан эса Лайли ва Мажнун ҳам, уларнинг аламли, фожиаи саргузаштлари ҳам феодал-клерикал муҳит билан, Навоий яшаган замин ва замон билан узвий боғлиқдир.

Феодал-клерикал муҳит инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини топтаган, даҳшатли қонун-қонда ва урф-одатлари жорий қилган эди. Қишилар инсоний сифат ва хислатлари билан эмас, балки насл-насаби, мол-мулки ва мансаби билан баҳоланар эди. Айниқса, хотин-қизларнинг аҳволи ва тақдири аянчли эди. Феодал-клерикал зодагонлар уларни одам сонига қўшмас, қиз бола эрга чиққунича отасининг, кейин эса эрининг моли саналар эди. У ўқиш ва ишлаш ҳуқуқидан тамомила маҳрум, рўзғор чўриси, паранжи асираси ва чордевор тутқини эди. Никоҳ никоҳга кирувчиларнинг хоҳиши билан эмас, балки ота-оналарнинг амри-иродаси билан бўлар эди. Ота-она кимга лозим кўрса, қизини ўшанга узатарди. Ёш-ёш қизлар кўпинча қалин эвазига, ота-онанинг «обруйи» эвазига бир неча кундош устига қари кишиларга хотин қилиб берилар эди. Улар хор-зорликда гунчалигича сулиб хазон бўлар эдилар. Қўлни севгани учун истеъдодли шоира Робия (X аср) қотил акаси томонидан ҳаммомга қамаб ўлдирилмаганмиди? Ажойиб шоира Маҳастии (XII аср) қувғин ва маломат тошлари остида қолмаганмиди?! Минг-минглаб Лайли ва мажнунлар мурод-мақсадларига эришолмай фожияларга йўлиқмаганмиди?! Хотин-қизларнинг қонли кўз ёши билан тўқиб куйлаган

юзлаб қўшиқлари-чи. Яна бир мисол: Амир Темурнинг ўғли Халил Мирзо самарқандлик бир косибнинг қизи билан — шоира Шодимулк билан севишиб қолади. Темур ўғлига косиб қизига уйланишга рухсат бермайди. Шодимулк севгисини куйлаб аламли газаллар битади. Халил Султон сургунда ўлади. Шодимулк унинг қабри устида ўзига ханжар санчиб ҳалок бўлади. Шодимулк фожиаси XV аср Лайлисининг фожиаси эмасми?!

Шу зайлда, яшаган муҳитининг аҳволи ва шоиранинг истак-орзуси «Лайли ва Мажнун» достонини вужудга келтирган эди. Шоир Лайли ва мажнунларнинг фожиаси билан яшаган муҳитининг даҳшатли қонун-қоидаларига, урф-одатларига қарши исён кўтаради. Бу исён аини чокда ишсонни, унинг ҳақ-ҳуқуқини, севгиси ва садоқатини ҳимоя қилиш, кишиларнинг шахсий ва оилавий бахт-саодатларини орзу қилиш овози эди.

Навоий «Лайли ва Мажнун» устида ишлар экан, достоннинг ҳаётий моҳиятини тўлдириш ва такомиллаштиришга, Лайли ва мажнунларнинг фожиасини чуқурроқ ёритишга интилади, сюжет ва композицияга, образларнинг характерига бир қатор ўзгаришлар ва янгиликлар киритади. Навоий Лайли ва мажнунларнинг бирга мактабда ўқиши ва муҳаббатнинг пайдо бўлишини янги реалистик деталлар билан бойитади. У қаҳрамонларнинг психологик кечинмаларига катта эътибор беради. Мажнуннинг саҳрога, тоққа қочиб кетиши эпизодларини такомиллаштириши ҳамда унинг тушга ишониш эпизодларини киритиши билан даҳшатли қувгин ва таъналар тоши остида қолган кишининг руҳий аҳволини тўлароқ ёритишга эришади. У Лайли образини ҳам хийла такомиллаштиради, уни активлаштиради. Масалан, Лайли ибн Саломга никоҳ бўлиш олдида заҳарли ханжар тайёрлаб қўйган ва Мажнунга содиқлигича қолиб, ўлимга аҳд қилган эди. Навоий Хусрав Деҳлавий достонида бўлгани каби Мажнуннинг Навфал қизи билан никоҳ қилиши эпизодини беради. Бироқ у бу эпизодни бошқача планда ривожлантириб, достоннинг ғоявий-бадий қимматини янада оширади. Навоий Навфалнинг қизини севган йигит образини киритади. Мажнун Лайлидан жудо, қиз йигитдан, Мажнун билан Лайли, қиз билан йигит саргузашти бир-бирига монанд, параллел. Мажнун қизни қолдириб, Лайлини истаб йўлга чиқади. Лайли хафақон касали тутиб қолган ибн Саломни қолдириб, Мажнунни истаб йўлга чиқади. Келини ташлаб чиққан Мажнун билан кўёни ташлаб чиққан Лайли саҳрода учрашадилар. Навоий достонига Лайлига қабиладош бўлган Зайд образини

ҳам киритади¹. Бундан ташқари, Навоий «Лайли ва Мажнун»га яна қўп ўзгариш ва янгиликлар киритади. У машайх ҳаёт лавҳалари, маросимлар, расм-русм, урф-одатлар ва бошқаларни XV аср ҳаёти аспектида тасвирлайди. Кичик тасвирий ўринларда ҳам ўзи яшаган замин ва замондан фойдаланишга интилади. (Масалан, бир ўринда Лайлининг кўз ёшини Жайхун — Амударёга ўхшатади.) Буларнинг барчаси Навоий дostonининг оригинал қимматини, миллий колоритини янада оширишга хизмат қилади. Навоий қалами билан «Лайли ва Мажнун» мукамал шеърӣ роман даражасига кўтарилади.

Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва ривоятлар, шунингдек, Навоий ва Хусрав Деҳлавийларнинг дostonлари туркий халқларга, жумладан, ўзбекларга қисман маълум бўлса-да, лекин уларнинг қўпчилиги бу асарлардан баҳраманд бўлиш имкониятига эга эмас эди. Улар учун ўз тилида дoston яратиш лозим эди. Давр, китобхонлар, ўзбек адабиёти ва адабий тилининг тараққиёти шунини тақозо қилар эди. Навоийгача ўтган ўзбек ёзувчилари ўз шеърларида Лайли ва Мажнуннинг лирик образини тасвирлаган бўлсалар, Навоий ўзбек тилида ва умуман туркий тилларда биринчи бўлиб «Лайли ва Мажнун» дostonини, Лайли ва мажнунларнинг мукамал эпик образини яратди.

Шундай қилиб Навоий ўз олдига қўйган икки масалани: ҳаётий мазмун ва тил масаласини ҳам катта муваффақият билан ҳал этади. У «Лайли ва Мажнун»нинг тарихий такомилда янги давр бошлаб берди.

«Лайли ва Мажнун» бир-бирига қарама-қарши бўлган кишилар олами, икки хил эътиқод, интилиш ва ҳислатнинг тўқнашуви асосига қурилган дostonдир. Дostonда севги билан ҳирс, садоқат билан мунофиқлик, номус билан орсизлик, хайрихоҳлик билан худбинлик, мушфиқлик билан зўравонлик, адолат билан разолат, олижаноблик билан қабоҳат ўртасида қаттиқ кураш боради. Бу кураш севги мавзусида, Лайли билан Мажнуннинг ишқий-фожиавий саргузаштида, ижобий образлар билан салбий образларнинг қиёфаси, уларнинг хатти-ҳаракати ва феъл-атворида мужассамлашади.

Қайс (Мажнун), Лайли, Навфал, Қайснинг ота-онаси, Лайлининг онаси ва энагаси, Зайд ҳамда чўпонлар дostonнинг ижобий образлари бўлса, Лайлининг отаси ва ибн Саломлар дostonнинг салбий образларидир.

¹ Низомий дostonининг кейинги асрларга мансуб бўлган қўлёзма нусхаларида Зайд образи бор. Бу, Е. Э. Бертельснинг фикрича, котиблар томонидан кейин киритилган бўлиши керак.

Қайс достоннинг бош қаҳрамони. У самимий ошиқ, истеъдодли шоир ва олижаноб табиатли инсон. Феодал-клерикал муҳит, бойлик ва мансабга асосланган ваҳшиёна қонда ва урф-одатлар, Лайлининг отасидек худбин ва зўравон кишилар унинг бошига кулфат ва мусибат тошларини ёғдириб, фожиаги ўлимга маҳкум этадилар. Бироқ Қайснинг фожиаги ўлими унинг маънавий мағлубияти эмас, чунки у замонасининг ваҳшиёна қондаларига Лайлининг отасидек худбин ва зўравон кишиларга тобе бўлмайди, пок севгисидан воз кечмайди. Қайснинг ўлими унинг фожиаги тақдирига сабаб бўлган муҳитга, у муҳитнинг ҳукмронлари ва ҳоким қонун-қондаларига қарши бир исён эди.

Достон бош қаҳрамон Қайснинг туғилишидан бошлаб унинг ҳалокатига қадар бўлган саргузаштларини бирма-бир ҳикоя қилади. Қайс кекса бир қабила бошлиғининг тилаб-тилаб кўрган ёлғиз ўғли. У гўдаклик чоғида ҳусни билан ҳам, ақл-фаросати билан ҳам кишиларни мафтун қилади. 4—5 ёшларида Қайсни мактабга берадилар. У ўқиш иштиёқи ва зеҳн-қобилияти билан ҳамсабоқларидан ажралиб туради ва тез орада яхши билимдон бўлиб етишади:

...Таълимига белни чуст қилди,
Не ул деди, бу дуруст қилди.
Ҳар неча сабоқ дебон фузунроқ,
Гўёки билиб эди бурунроқ.
Ҳамдарслари бу ҳолатидин,
Ожиз эдилар хижолатидин.
Оз вақтда айлади замона
Они бори илм аро ягона.

Қайснинг болалик чоғлари Фарҳоднинг болалик йилларини эслатади. Аммо бу икки қаҳрамоннинг кейинги, аниқроғи, асосий ҳаёт йўли ва фаолияти бир-биридан тубдан фарқ қилади. Навоий Фарҳодни ошиқ, ижодкор, қаҳрамон ва жанговар курашчи инсон сифатида тасвирлайди, ўзининг орзу-идеалларини шу образ сиймосида мужассамлаштиради. «Лайли ва Мажнун» достонида эса у бошқачароқ вазифа ва мақсадни, Лайли ва Мажнунларнинг фожиаги билан шахс эркини, инсоннинг севги ва садоқат каби олижаноб фазилатларини поймол этган феодал ўрта асрнинг даҳшатли қонун-қондаларини, урф-одатларини қоралаш вазифасини ўз олдига қўяди. Бинобарин, у Қайс образини тамомила бошқача планда ривожлантиради.

Қайснинг бутун ҳаёти ва фаолияти Лайлига бўлган севгига бағишланган. У севги билан бирга камол топади, севги йўлида жабр-ситам чекади ва шу йўлда фожияли ҳалок бўлади.

Қайс мактабдоши, каттароқ қабила бошлиғининг қизи Лайли билан бир-бирига муносиб ёр. Лекин улар замонасининг даҳшатли қоида-одатлари туфайли юрак сирларини пинҳон тутишга мажбур бўладилар. Чунки:

Бўлғай иккисиға хавфи жон ҳам,
Бўлғай талаф икки нотавон ҳам.

Бироқ севги туғёнини ортиқ пинҳон тутиш мумкин эмас. Севги Қайснинг қалби ва эс-ҳушини тамомила маҳв этади. У қандай бўлмасин Лайлининг дийдорини кўришга интилади. Лайли сўзини тилидан туширмайди. Фаҳм-фаросатли, мушфиқ кишилар Қайснинг қалбини тушунадилар, унга ачинадилар ва мурод-мақсадига етказиш учун кўмак беришга интиладилар. Бироқ севгининг завқ-шавқидан беҳабар, бағри тош кишилар Қайснинг бу аҳволини кулги қиладилар, уни Мажнун (жинни) деб атайдилар:

Лайли, Лайли дебон чекиб ун,
Эл деб: Мажнундир, ушбу Мажнун.

Қайснинг фазилатларини билган Лайлининг отаси дастлаб унга ачинади. У Қайс таърифиди бундай дейди:

Ақли комил, каломи маъқул,
Бор эрди менга ҳам асру мақбул.

Бироқ у Қайснинг ўз қизига ошиқ эканини билиб, ба-
тамом ўзгариб кетади, ғазаби жўш уради. Ўзидан кўра
кичикроқ қабила бошлиғининг ўғлига, эл орасида «гап-
сўз» бўлган Қайсга қизини беришдан «ор-номус» қилади,
севишганларнинг бошига даҳшатли кунлар солади. У Лай-
лини мактабдан чиқариб олади, чордевор ичига қамайди.
Қайснинг оёғига кишан солдиради. Бироқ бу худбин ва
жоҳил муштумзўрнинг шафқатсиз тадбирлари севишган-
ларнинг қалбини енголмайди. Лайли чордеворда Қайс деб
қонли кўз ёши тўқади, Қайс кишанни узиб, чўл-сахрога ке-
тиб Лайлининг ҳаёли билан яшайди. Лайлининг отасидан
мурувват кўрмаган Мажнуннинг мушфиқ отаси севги уқу-
батларидан қутқариш учун Қайсни ҳажга олиб боради.

Лекин бу ҳам кор қилмайди. Лайлига меҳр-муҳаббати
жўш урган Қайс ҳажда шундай илтижо қилади:

«...Бу ишқ утиким баён қилурмен,
Муҳлик ғамини аён қилурмен.
Демонки мени тарабга хос эт
Ёхуд ғами ишқдин халос эт.
Дерменки манга бу ўтни ҳардам,
Афзун қилу қилма зарраи кам...
Бўйнуи уза, «айн»ин айлагил тавқ,
«Шин»ин қил ичимга шуълаи шавқ.
«Қоф»ин манга айла кўҳи андуҳ,
Кўнглумга ғамини кўҳ то кўҳ.
Уч нуқтасини шарора айла,
Иккисини икки хора айла...¹
Дерлар манга: «ишқни унутғил,
Лайли ғамидин канора тутғил».
Олло-олло бу не сўз ўлғай,
Ул қавмга тенгри узр қўлғай...
Онсиз мени бир дам этма мавжуд,
Будумни қил онсил ўлса нобуд.

Қайсининг севги йўлидан қайтиши мумкин эмас. Севги
унинг ҳаёти, балки ҳаётидан ҳам авло. Таъналар тоши ва
дашнолар авж олганда, Қайс учун фақат бир йўл қола-
ди: «ваҳшатлик элдин улфат риштасин узиб, ваҳшийлар
билан дўстлашади». Қайс яшаган муҳитнинг зўравонлари-
ни ваҳший ҳайвонлардан ҳам ваҳшийроқ деб ҳисоблайди.
Бу унинг феодал истибодига қарши лаънатловчи айбно-
маси — исёни эди.

Таъналар, азоб-изтироблар Қайсининг руҳий ҳолатига,
шубҳасиз, салбий таъсир этади. Бироқ у яхши сифат ва
фазилатларини барбод бермайди, у ҳамон севгисига содиқ,
кишиларга мушфиқ. Шоирлик истеъдоди эса яна камол
топиб бормоқда.

Лайли ғамдин қилиб тафаккур,
Юз байту ғазал деб ўйлаким дур.
Ҳам қофияси анинг сифоти,
Ҳам барча радифи онинг оти...

¹ Бу мисолларда қўштирноқ ичида ёзилган сўзлар арабча ёзува-
даги «ишқ» сўзининг таркибидаги ҳарфларнинг номи ва беш нуқта шу
сўзнинг нуқталаридир.

Ул назм илаким тузиб навое
Солиб улус ичра ҳой-ҳое.
Пажмурдаға жон мулосиқ айлаб,
Афсурдани зору ошиқ айлаб.

Шу фазилатлари билан Қайс Навфалнинг ҳурмати ва
эътиқодини қозонади. Қайсни Лайли билан қовуштириш
имкони қолмагандан кейин Навфал уни ҳам ўғил, ҳам
куёв қилиб қизини беришга қарор қилади. Қайс отаси ва
Навфалнинг раъйини қайтаролмагани учун бунга розилик
беради. Бироқ бу мушкулотдан қандай қилиб бўлса ҳам
чора топишга интилади. Унинг бахтига Навфалнинг қизи
бошқа бир йигит билан севишган экан. Қайснинг Лайли-
га ошиқлигини билган ва унинг мушкул муаммо олдида
турганини кўрган қиз унга мурожаат қилиб:

Чун кишвари ишқнинг шаҳисен,
Ишқ аҳли ўтининг оғаҳисен.
Бордур манга доғи дардманде,
Ишқим расанига пойбанде.
Дардим ўти ичра тоби онинг,
Мен доғи келиб хароби онинг.
Фикр айлаки ул асирга маҳжур,
Фаҳм этса сенинг била менга сур.
Бу кеча онинг не ҳоли бўлғай?
Умри кунининг заволи бўлғай...

дейди. Бу сўзлар бир томондан, мушкулотдан нажот топ-
гани учун Қайсни шодлантирса, иккинчи томондан, ўзи ва
Лайли каби висол кунларини ташналик билан кутаётган
қиз ва йигит аҳволига нисбатан ачиниш, қайғуриш ҳисла-
рини уйғотади. Қайс Навфалнинг қизига бахт-толе тилай-
ди, уни севгисига янада садоқатлироқ бўлишга чорлайди,
узр сўраб қолади. Ўзи Навфалнинг қизи билан истамаган
аҳволга тушиб қолган Қайс Лайлининг ҳам бошига шун-
дай, балким бундан оғирроқ аҳвол тушганини, уни зўрлаб
ибн Саломга никоҳ қилинганини тушунади. Бинобарин, у
Лайлидан ўкинмайди, гинахонлик қилмайди, балки унга
ёзган хатида таскин беришга интилади. Қайс ўзини унут-
ган дамларда ҳам Лайлини унутмайди. Ҳатто ўлим ҳам
уни Лайлидан ажрата олмайди. Бўғиқ муҳит Лайлини ҳам,
Қайсни ҳам ҳалок этади. Ҳаётда бир-бирига эришолмаган
ошиқларнинг мурдаларни бир тобутга қўйилади:

Бир наъшқа солдилар иковни,
Жонсиз келину ўлик куёвни.
Қирди икки жисм бир кафанга...
Йўқ, йўқ, ики руҳ бир баданга.

Лайли ташқи қиёфаси билан ҳам, маънавий дунёси ва хулқ-атвори билан ҳам ниҳоятда гўзал қиз. У давлатманд хонадонда ўсиб, ҳою ҳавасга берилган тантиқлардан эмас. У ҳаётга эзгу орзу-ниятлар билан қарайди. Ғайрат билан ўқийди, билим олади, фазилатига-фазилат қўшилиб боради. Лайли фазилатлари билан муҳити савиясидан юқори кўтарилади. У кишини мол-дунёси, насаби ва мансаби билан эмас, балки инсоний хислатлари билан баҳолайди, мазлумларга мушфиқлик, бечораларга чорапарварлик қилади.

Лайли — вафодор ёр. Севги унинг маънавий дунёсини янада бойитади, тўлдиради. У ҳиси билангина эмас, балки ўй-фикри ва ақл-заковати билан ҳам Қайсга боғланган. У севгини бир умрга биргалик, ҳамдамлик деб билади. Отасининг зулму даҳшати ҳам, ибн Саломнинг молу давлати ва шону шавкати ҳам уни Қайсга бўлган муҳаббат йўлидан оздиролмайди. Ибн Саломга бўйин эгиб яшашдан кўра ўлимни авло кўради.

Лайли мазлума қиз. Унинг инсон-ихтиёри ўзида эмас. Муҳит унинг ҳақ-ҳуқуқини поймол қилган. Лайли бошқа лайлилардек орзу-армонларидан воз кечиши, отасининг моли сифатида ибн Саломга сотилиши, уй чўриси бўлиши керак. Лекин Лайли бунга кўнолмайди. У муҳитининг машъум қоида ва одатларига қарши боради. Лайли яшаган муҳитда қиз бола севиш ҳуқуқидан маҳрум эди, у фақат севилиши мумкин. Лекин Лайли Қайсни севади. У ўзига ўхшаш ақлли-заковатли ва ифбат-одобли йигитнинг севгисига севги билан жавоб беришни инсоний бурчи деб билади, қалби шунга чорлайди. Аммо севги сир тутилиши лозим. Лайли ҳаммага ҳам юрак дардини очолмайди. У фақат суюкли онаси ва энагаси билан ҳасратлашиши мумкин. Улар ҳам аёл-ку, уларнинг ҳам ҳаёти ва толен Лайлиникидан енгил бўлмагандир. Бироқ она ҳам, энага ҳам мазлума, уларнинг қўлидан нима ҳам келарди? Фақат юпатиш, бирга кўз ёши тукиб, Лайлига ҳам, ўз-ўзига ҳам ачиниш, қайғуришми? Лайли буларни билади. Лекин бари бир кўнглини ёриши керак. Инсон инсон билан дардлашиши керак. Лайли ягона шу имкониятдан фойдаланмасинми?!

Қайсга жуда оғир. Аммо ундан ҳам Лайлига янада

оғирроқ. Қайс эркак. У жуда бўлмаганда тоғ-сахрога жунаб, «вахший кишиларнинг» дийдори ва қабиҳ сўзларидан йироқлашади. Табиат оз бўлса ҳам унга ором ва таскин бахш этади. Лекин Лайли бундан ҳам маҳрум. У чордевордан нарига қадам босолмайдди. Бинобарин, у Қайсга ёзган мактубида:

...Сенинг неча ким ғамингга йўқ маҳл,
Чун эр кишисен бу саҳл.
Ҳар сори урай десанг танингни,
Тутқучи тикандур этагингни.
Этак доғи пойбандинг эрмас,
Даври зиҳи ҳам камандинг эрмас.
Мискин мани зору пойбаста.
Йўқ, йўқки, заифи пошикаста.
Не майли сукун, не ҳадди рафтор,
Юз қайди бало аро гирифтор.
Бўлмоқ юз алам уйида маҳбус,
Бирён, яна бирён ўлди номус.
Эр мажлиси аро роҳ эрур зеб,
Хотун кишига салоҳ эрур деб...

дер экан, тўла ҳақли эди.

Лайли олижаноб инсон. У шунча азоб-машаққат, алам-изтироб чекса ҳам кўзига ўзи эмас, Қайс кўринади. Ўзи ғам-қайғу юки остида эзилади-ю, лекин ундан Қайсни қутқаришга интилади, жуда бўлмаса сўзи билан уни юпатишга ҳаракат қилади. Мана унинг Қайсга ёзган бир мактуби парчалари:

...Эй, ишқ ўтида ҳасим нечуксен,
Эй, бедилу бекасим нечуксен!..
Ҳолинг недурур фироқим ичра?
Фикринг недурур иштиёқим ичра?
Сочингга ёпушса хору хошок,
Қим тортар экин бирин-бирин пок?
Фарқингки эмиш қуш ошёни,
Қим уркутур эркан андин они?
Бошингки сипеҳр ушотти дарҳам,
Қим боғлар экин аларға марҳам?
Ўлтурса юзунгга гарду хори,
Қим ориту эркин они бори?
Жисмингки қонаса ғам тошидин,
Қим юр экин они кўз ёшидин?
Хорики кафингга борур эркин,
Қирпик била ким чиқорур эркин?..

Бу сўзлар улуг қалбнинг олижаноб нидоси. Лайли шу даражада Қайсга хайрихоҳки, ҳатто у Қайснинг Навфал қизига никоҳ бўлганини эшитиб, ўкиниш, таъна қилиш у ёқда турсин, балки унга қалбидан бахт-толе тилайди. Лайли ўлими олдида ҳам Қайсни унутмайди. Онаси билан ви-долашар экан, уни Қайсга онадек меҳрибон бўлишга чорлайди ва:

Фарзанддек айлаб анга асбоб,
Фарзандинг ила айла ани ҳамхоб,

деб васият қилади.

Лайлининг фожиаси ҳақ-ҳуқуқи поймол қилинган минг-минглаб лайлиларнинг фожиаси эди. Навоий Лайли фо-жиасини тасвирлаш билан бу фожиага сабаб бўлган қо-нун-қоида ва урф-одатларга қарши исён қилади, шахс эркини, севгини, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилади.

Достон воқеаларининг ривожига, унинг ғоявий-бадий такомилида муҳим ўрин тутган ижобий образлардан бири Навфалдир. Навфал баҳодир ва олижаноб инсон. У ҳаёт-нинг аччиқ-чучугини тотиган, Навоий сўзи билан айтган-да «ишқ кўрган», «ғам дашти аро югурган» киши. Навфал кечмиш кунларини унутолмайди, у ҳаёт тажрибасидан тўғ-ри хулоса чиқариб, ситамкаш ва жабрдийда кишиларга кўмаклашишни ўзига бир одат қилиб олган. Даштда ов қилаётиб иттифоқо у Қайсни учратади. Унинг ҳол-аҳволи-дан огоҳ бўлади, билими, заковати ва шоирлик истеъдоди-дан мамнун бўлади, бахтсиз севги саргузаштидан қайғу-ради. Навфал Қайсни шу аҳволда қолдириб кетолмайди. Йўқ, бу унинг қалбига, виждонига тўғри келмайди. Қандай бўлмасин унга мадад бериши, мурод-мақсадига етказиши керак. Навфал Қайсга ҳомийлик ва сарварлик қилади. Бошлаб Лайлининг отасига мурожаат қилади. Қайснинг сифати ва фазилатларини холислик билан таърифлаб:

Қайс улки Арабда бебадалдур,
Ҳар фазлда эл аро масалдур.
Лайли сари ишқ поки пайванд,
Қилгон эмиш они орзуманд...

деб таърифлайди ва уни ҳам фарзанд, ҳам куёв қилишга чорлайди. Адолатли сўзига Лайлининг отасидан рад жаво-бини олган Навфал жанг билан бўлса ҳам севишганлар-

ни мурод-мақсадига етказмоқчи бўлади. Бироқ Қайснинг илтимоси билан жангни тўхтатишга мажбур бўлади. Бошқа чора қолмайди. Қайсни кишилар орасига қайтариш, уни янги бир бахт билан хушнуд этиш керак.

Фарзанд қилай сени ўзумга,
Миннатни қўяй ёруғ юзумга,

деган-Навфал уни ўзига куёв ҳам қилмоқчи бўлади. Бироқ у қизининг бошқа бир йигит билан севишганини билмас экан, бундан воқиф бўлган Навфал қизи ва йигитга бахт тилайди, Қайс ва унинг қариндошларидан узр сўрайди. Олижаноблик шуни талаб этади. Навфалнинг бошқача йўл тутиши мумкин эмас.

Достонда яна бир неча ижобий образлар яратилган. Қайснинг ота ва онаси шулар жумласидандир. Қайснинг отаси бир томондан, «бечора улусқа чорасоз», «меҳнатнавоз» бўлса, иккинчи томондан, оқил ва мушфиқ падар. У Қайснинг тарбиясига, ўқиб билим олиши ва келажагига катта аҳамият беради. Ошиқлик дардида ўртанган ўғлига чорасоз бўлиб, унинг орзусини ушатишга интилади. Бироқ зулм ва зўрлик олдида ноилож қолади. Қайснинг онаси ҳам шундай олижаноб аёл. Аммо ота-она ўғилларининг муроди ҳосил бўлишини кўролмай, алам-ҳасратда дунёдан ўтиб кетадилар.

Лайлининг онаси ҳам, энагаси ҳам меҳрибон, мушфиқ аёллар. Улар Лайлини кўз қорачиғидай севадилар, унинг бахт-толеини тилайдилар. Бироқ улар муштумзўр ва худбин отанинг раъйига қарши боролмайдилар. Чордеворда Лайли билан бирга қонли кўз ёши тўкишдан ўзга чора тополмайдилар. Бу образлар феодал ўтмишдаги хотин-қизларнинг оғир қисмати ва аянчли аҳволини янада равшанроқ ёритади, улуғ мутафаккир Навоийнинг хотин-қизларга нисбатан бўлган гуманистик қарашларини бойитади.

Лайли ва мажнунларга кўмаклашган, уларнинг бир-бири билан алоқа боғлаши учун воситачи бўлган Зайд ва Чўпон образлари қалби пок, кишиларга яхшилик қилишни ўз инсоний бурчи ва шарафи деб ҳисоблаган халқ фарзандлари образларидир.

Навфалнинг қизи эса ўз севгиси ва номус-орини ҳимоя этган садоқатли ёр ва журъатли қиздир.

Лайлининг отаси феодал истибоднинг типик намояндасидир. У ҳуқуқи чекланган мустабид ҳукмдор, мол-давлати ва шон-шавкати билан мағрур феодал, худбин, муштумзўр. У на инсоф ва на адолатни, на севги ва на садо-

қатни, на шафқат ва на ҳимматни билади. Ҳар бир масалани кучининг зўри билан, даҳшати билан ўз фойдасига ҳал этмоқчи, ҳаммани қулдек итоаткор қилмоқчи бўлади. У Қайснинг отаси донолик билан ёзган мактубга жавобан бундай дейди:

Билмангму шукуҳи савлатимни,
Аъроб аро молу шавкатимни?
Ҳам ўғлунга, ҳам санга билурмен,
Ким ҳар не қилай десам қилурмен.
Лекин санга бу тағофул ўлмиш,
Ғафлат юзидин тажоҳул ўлмиш.
Қил забтин анинг чу бўлдунг огоҳ,
Мундин нориким, наузу биллоҳ!
Бўлса яна бўйла амр зоҳир,
Аввал ани айлагумдур охир.
Сўнгра санга доғи қаҳр сургум,
Хайлингни бу даштдин итургум.

Лайлининг отаси эл-юртлар бошига мусибат солувчи ҳукмдор. У ўз оиласида ҳам мустабид. На хотини ва на бошқалар унинг раъйига қарши боролмайдилар. У қизи Лайлига бир мол, буюм деб қарайди. Уни чордеворга қамаб, қон қақшатиб мол-давлат эвазига ибн Саломга никоҳлаб бермоқчи бўлади. Бу худбин ва шуҳратпараст қотилликдан ҳам юз ўгирмайди. У агар Навфал жангда ғалаба қозонса:

Ўқ игнасинин тикай либосин,
Ханжар суйидин эзай хиносин.
Туфроққа солай қадди ниҳолин,
Ерга киюрар қоши ҳилолин,—

деб Лайлини ўлдиришга аҳд қилади. Бу қотил Лайлининг ғунчалигида сўлиб ўлиб кетишига ҳам, Қайснинг «Мажнун» бўлиши ва фожиали ўлимга ҳам, Қайс ота-онасининг фарзандларининг кулфати ва қайғуси билан қон ютиб, муродмақсадларига эришолмай ўлиб кетишларига ҳам сабабчи бўлади. Бироқ у Лайли ва Қайсларни жисман ҳалок қила олади-ю, аммо руҳан маҳв этолмайди, тириклигида уларни бир-биридан ажрата олади-ю, аммо жасадлари ва қабрларини ажратолмайди. Севги ундан устун чиқади.

Ибн Салом молу давлати беҳад, бироқ ор-номусдан, шафқат ва адолатдан заррача асари бўлмаган мустабид феодалдир. У эртаю кеч айш-ишрат қуради, кишиларга

озор бериш билан сурур олади. Ибн Салом «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасида Навоий:

Ким зарқу риёву шўр бирла,
Ошиқ этар ўзни зўр бирла.
Ишқи ўти бўлмас элга жозиб,
Андоқки, зиёда субҳи козиб,—

деб таърифлаган сохта ошиқлардан биридир. У севгининг мсҳиятини ҳам, висол завқи ва ҳижрон изтиробини ҳам билмайди. Бир лаҳзада ўчиб қолувчи эҳтирос учқунини севги деб тушунади. Бировларнинг орзу-армонини оёқ ости қилиш, бахтини барбод бериш билан ўзининг шум муддаосига эришмоқчи бўлади. У Лайлининг қалбини ўзига мойил этолмайди. Лайлининг қалбини мойил этиш учун Қайс бўлиш керак. Бироқ ибн Салом Лайлининг отасига манзур бўлади. Чунки Лайлининг отасига Қайснинг пок севгиси, ақл-заковати ва олижаноб фазилатлари эмас, балки ибн Саломнинг мол-давлати керак. Шунга кўра золим ота «ойни аждаҳога» бермоқчи бўлади. Бироқ Лайлини бу аждаҳо домидан қутқариб қолиш керак. Аждаҳо ўз заҳри билан ўзи заҳарлансин. Майпараст ибн Салом никоҳ айёмида ичкиликка берилиб кетади, заҳарланиб шарманда бўлади, касали тутади, Лайли ундан нажот топади:

Ул бўлди ҳаётининг чу маҳжур,
Мотамға мубаддал ўлди ул сур..
Ҳам ул кеча айрилиштилари бот,
Ўз бўлмайдин ўлдилар яна ёт.

«Лайли ва Мажнун»даги образларнинг маънавий қиёфаси, фаолияти ва хулқ-атвори ҳамда тақдири қисқача шулардан иборат.

* * *

«Лайли ва Мажнун»даги образларнинг маънавий қиёасардир. Навоий қалами билан «Лайли ва Мажнун» қиссаси сюжет ва композиция, образ ва характерлар, тавсиф ва тасвирлар жиҳатидан янада такомиллашади, бадий-эстетик қиммати ошади.

Навоий достони 38 бобдан ташкил топган. Ҳар бир боб сажъ йўли билан ёзилган махсус сарлавҳа билан бошланади. Сарлавҳа бобнинг мазмунини бир пролог сифатида баён этиши билан бирга, бадий жиҳатдан диққатга сазо-

вордир. Масалан, шоир дostonнинг XVII бобида Қайснинг Лайлидан жудолғи, ҳажр изтироби ва унинг саҳрога кетиб селдек кўз ёши тўкишини тасвирлайди. Шу бобга у: «Мажнуннинг фироқ чоғида танўр ичидаги ўтдек тоби ва ҳажр бандида тузоққа тушган қушдек изтироби ва ҳаким фусунидин жунунининг туғғени ва табиб парҳазидин иситмасининг ғалаёни ва ўз заҳр комлиғига тўккан талх-талх шўробаси ва бу шўробадин комида аччиқ-аччиқ хунобаси ва кўнгли ўтидин темур банди сув бўлғони ва сувдек саҳро азми қилиб ашки суйидин водилар тўлғони», деб сарлавҳа қўяди. Бошқа боблар ҳам ғоявий-бадий жиҳатдан боб моҳиятига тўла мувофиқ бўлган сарлавҳаларга эгадир. Боблар узвий равишда бир-бирига боғланиб боради, воқеалар силсиласини вужудга келтиради. Шу билан бирта образларнинг маънавий қиёфаси ва индивидуал хислатлари равшанлашиб, бўртиб боради. Шоир турли бадий усул ва тасвирий воситалардан кенг фойдаланади, ҳассос бир рассом каби табиатнинг хилма-хил лавҳаларини чизади ва ҳоказо. Булар «Лайли ва Мажнун»нинг бадий хусусиятлари ва компонентлари «Хамса»нинг бошқа дostonлари каби жуда бой ва хилма-хил эканлигини кўрсатади. Бироқ «Хамса»нинг бошқа дostonларидан фарқли ўлароқ психологик тасвир «Лайли ва Мажнун»нинг асосий ва етакчи бадий хусусиятидир. Чунки шоир феодал муҳит даҳшатларини Лайли ва мажнунларнинг аламли-изтиробли ҳаёт йўли ва фожиали ўлими, уларнинг руҳий кечинмалари орқали очиб ташлайди. Бинобарин, дoston хотимасида Навоийнинг:

Сўгин нечаким узоттим охир,
Йиғлай-йиғлай туготтим охир,

дейиши бежиз эмас эди.

«Лайли ва Мажнун» Қайснинг туғилиши билан бошланади, унда Қайс ва Лайлиларнинг ёшлик йиллари тасвирланади. Қайс ҳам, Лайли ҳам ақлли-фаросатли, шод-қувноқ ёшлар. Бироқ уларнинг бахтли ёшлик айёми узоққа бормайди. Бир-бирини сидқидил билан севган Қайс ва Лайлиларнинг бошига оғир ва мусибатли кунлар кела бошлайди. Висол ўрнини ҳижрон, шодлик ўрнини қайғу, кулгу ўрнини оҳу фиғон, табассум ўрнини қонли кўз ёш эгаллаб олади. Саҳифадан-саҳифага ўтилар экан, шоир китобхонни қаҳрамонларининг психологик кечинмалари дунёсининг ич-ичига олиб киради. Шу заўлда психологик тасвир асосий ва етакчи бўлиб қолади, бадий тасвирнинг бошқа тур-

лари ва компонентлари унинг атрофига уюшиб, жам бўлиб боради.

Баҳор айёми. Қайс билан Лайли илк бор учрашиб, севишиб қоладилар. Қайс ва Лайли ҳаётининг ҳам баҳор айёми. Севги ғунчаси гуллаши ва ҳосил бермоғи керак. Бироқ табиат ўз йўли билан боради-ю, Лайли ва қайслар бошқа йўлга тушиб қоладилар. Уларнинг севги ғунчаси қулф уриб очилмайди, баҳор мавсуми тугамай хазон ели бошланади. Севгувчиларнинг йўлига тўсиқлар ва туғаноқлар туша бошлайди. Уларни дийдор кўришдан маҳрум қиладилар. Севгувчиларнинг қалби дард-аламга тўлиб, ранг-рўйи заъфарондек сарғаяди.

Лайлининг дийдорини кўришдан маҳрум бўлган Қайс булбулга қаратиб:

Сен аҳли висолсен дам урма,
Ҳажр аҳли қошида нукта сурма!
Мискин ману дардманди мажруҳ,
Топмай тан аро нишонаи руҳ,

деб булбулни бахтиёр, ўзини бахтсиз деб билади. Булбул у ёқда турсин, Қайс ўзини Лайлилар ҳовлисидаги итдан ҳам бахтсизроқ ҳисоблайди. У итга қаратиб айтади:

Сен ёр эшигида шоду масрур,
Маҳрум ман ғарибу маҳжур.
Сен кўйида ҳар тараф шитобон,
Мени зорға жилвагаҳ биёбон.
Сен кўйида тош уза қўюб бош,
Бошимга фироқи ёғдуруб тош.
Сен мендин ўлуб вафода афзун,
Ҳам сидқда, ҳам сафода афзун.
Йўқса, не учун фалак хироми,
Хор этти мени, сени кироми?

Бу шукрғаким сипеҳри хунхор,
Қилди сени муҳтарам мени хор.
Қим соз этибон фиғонни мендин,
Гоҳи ўп ул остонни мендин.

Қайсни чўлу биёбон сайридан ҳам маҳрум қиладилар, унинг оёқларига кишан соладилар. Ишқ ўти, ҳижрон ўти билан ёниб куйган ошиқ кишанда. Ваҳоланки, гуноҳкорни ўтга ташлаб куйдирганларида унинг оёқ-қўлини банддан озод қиладилар. Қайс эса, ҳам аланга ичида, ҳам бандда.

Ут ичра бировни ки солурлар,
Бандини оёғидин олурлар.
Ут банд ила бўлди жилвагоҳим,
Мундоқму азим эмиш гуноҳим?!

Йўқ, Қайс гуноҳкор эмас, севги ҳаётнинг кўрки, садоқат инсон фазилати. Қайснинг аҳволига ҳатто паррандалар, ўсимликлар раҳм-шафқат қилиб ачинадилар, лекин инсонлик ҳиссиётларидан махрум бўлган Лайлининг ёвуз отаси қизига ҳам, Қайсга ҳам йиртқичларча муносабатда бўлади.

Фақат кўз ёши билан юрагини бўшатишн мумкин бўлган бечора Лайли ҳатто йиғлаш имкониятидан ҳам маҳрум. У бировлар олдида кўз ёши тўколмайди. Бу мумкин эмас. Уй холи қолганда муштипар қиз ўз ҳолига наво айтади:

Лайли кўруб элдин уйни холи,
Чок этти уруб яқони холи.
Гаҳ бахти кўзига урди туфроқ,
Гаҳ боши уза совурди туфроқ.
Кўксинки уруб фигур қилди,
Тирноғи била шиёр қилди...
Дебким: Недур, эй сипеҳри золим,
Солмоқ бу шикастлиққа ҳолим.
Наҳлимғаки эрди зеридастинг,
Не эрди шикаст уза шикастинг?
Нахлики ушоттинг они осон,
Туфроқ ила қадди бўлди яксон.
Тортиб яна тешаи жафони,
Юз пора не эрди қилмоқ они?..
Эрким ғами ашкин этса Жайҳун,
Борурму экин ул ашк майгун?..
Фарёдки ўлгудек ғамим бор,
Тонг йўқ гар ўзумга мотамим бор.

Жабр-ситам, азоб-изтироб ҳаддан ошади. Лекин севгидан чекиниш йўқ. Қайс Лайлига шу қадар ихлоси ва эътиқоди зўр эдиким, Лайлилар кўчиб кетгандан кейин уларнинг эски манзилида қолган йирганчиқ қўтир бир ит ҳам Лайли манзилида яшагани, унга посбонлик қилгани учун Қайсга жуда қимматли ва азиз. Қайс тоғ-саҳрода девонавор бўлиб ўзини унутади-ю, лекин Лайлини унутмайди. «Бугдой каби қоврилган, сомон каби соврилган» Лайли ҳам бир лаҳза бўлса-да, Қайсни унутолмайди. Ниҳоят,

«куёвни» қолдириб йўлга тушган Лайли билан «келин»ни қолдириб келган Қайс саҳрода учрашадилар. Бу охириги учрашув. Қоронғи, зулмат тун. Бироқ севишганларнинг қалби чароғон. Бутун коинот Қайс билан Лайлини олқишлайди, уларни қўриқлайди. Қанча-қанча машаққатлардан кейин бир неча соатлик висол бахтига муяссар бўлган Лайли билан Қайсга халақит бермаслик учун бутун борлиқ хомуш туради, одатдаги фаолияти ва ҳаракатини тўхтатади:

...Амн ила замонаи мушаъбад,
Атрофига даҳрнинг чекиб сад.
Ёр эрди сипеҳру, давр ёвар,
Ақл айламайин бу ишни бовар.
Ҳар неки ҳисоби офариниш,
Айлаб ул иковга васл хоҳиш.
Ўргамчи шабоққа жулни тирмаб,
Тумшуғини ришта бирла чирмаб.
Хуффошки сайри давр топиб,
Оламға қаноти парда ёпиб.
Юзига тушиб бўри қулоғи,
Андин ёпиб кўзи чароғи.
Ногоҳ уқу чекмагай дебон ун,
Тумшуғи этиб кўзуну чобун.
Қўйчи итин уйқу деви босиб,
Қўйлар юнги риштасидин осиб...
Осуда чарандаву паранда,
Уйқуда газандаву даранда.
Имдод аён қилиб табойиъ,
Бўлмаса бу навъ васл зойиъ.
Не гард қўпуб, не ел равона,
Сув сокину чекмай ўт забона...
Ой қурсида йўқ зиё нишони,
Ёр анга қуёш кўмочдони...

Жонлантириш усули билан битилган бу табиат тасвири севишганларнинг висол шодлигини, уларнинг қалби ва руҳини тўлароқ англаб олишга хизмат қилади. Навоийнинг қаршилантриш, таносиб ва бошқа усуллари ҳам қаҳрамонларнинг ички кечинмаларини тўлароқ ифодалашга, шу орқали қўйилган мавзуни атрофлича ёритишга мос тушади. Шоир бадий тил воситаларини ҳам шу мақсадда қўллайди. Масалан, у:

Бир-бирини кўргач икки дилхоҳ,
Чектилар онингдек оташин оҳ,

**Ким ўтларидин жаҳон ёрушти,
Хирманларига бу шуъла тушти,—**

дер экан, муболаға билан ҳижрон уқубатларига гирифтор бўлган икки дилхоҳнинг қалби ва дардини тўлароқ очади. Навоий кўпинча бир неча бадий усул—санъат ва тасвир воситаларини бир масала ва образ атрофига синтезлаштиради. Лайлининг қабиладошини кўрган Қайс:

Йиғлаб деди: «Эй рафиқи мажруҳ!
Нетгай сенга айласам фидо руҳ?
Жоним баданинг шифоси бўлсун!
Бошим қадаминг фидоси бўлсун.

Кейинги байтда ҳам таносиб (жон бадан-бош қадам), ҳам тазод (бош-қадам), ҳам тарсеъ (жоним-бошим, баданинг-қадаминг, шифоси-фидоси, бўлсун-бўлсун) бор. Лайли қабиласидан бўлган бир чўпонни учратганда:

Мажнун тобониға қўйди бошин,
Наъл этти этукларига қошин.

Бу байтда ҳам тазод (бош-тобон), ҳам лозим-малзум (бош-қош), ҳам гузал ўхшатиш (қош-наъл) бор. Айни чоқда бу икки парчада бадий компонентлар Қайснинг ички кечинмаларини очишга хизмат қилади. Табиат лавҳаларини рассомдек чизган Навоий айрим фаслларга рамзий маъно беради, уларни асар воқелигининг мос бир фони қилиб олади. Қайс билан Лайли баҳор фаслида севишиб қоладилар, уларнинг ҳар иккаласи ҳам табиат сўлгин тус олган куз фаслида ҳалок бўладилар.

Навоий фақат бош қаҳрамонларнинг психологик кечинмаларини тасвирлаб қолмайди, балки у бошқа образларнинг ҳам, айниқса, Қайс билан Лайлининг ғамида адо бўлган Қайснинг ота-онаси, Лайлининг онаси ва энагаси психологик кечинмаларини моҳирлик билан тасвирлайди.

Навоий достони Низомий ва Хусрав Деҳлавий достонлари каби ҳазажи мусаддаси ахраби макбузи макфур вазида (Мафъулу-мафоилун-фаулун) ёзилган, маснавий йўлида қофияланган.

Лайли ва Мажнун образлари «Лайли ва Мажнун» достонидан ташқари Навоийнинг лирикаси, бошқа достонлари ҳамда фалсафий-таълимий асарларидан ҳам ўрин олган. Ишқ куйчиси бўлган Навоий лирикасида тез-тез Лайли ва мажнунларга мурожаат этади, уларнинг севгиси ва

фожиасини эслатади, Лайлини гўзаллик ва покликнинг, Мажнунни ошиқлик ва фидокорликнинг рамзи сифатида қўллайди. Бир неча мисол келтирамиз:

Кўп сўз ясоди Лайли Мажнун сўзида халқ,
Эрмас начуини ҳуснуишу ишқим афсонаси.

(«Бадойиул-васат», 601-бет.)

Чу Лайли қилди Мажнун кўнглининг сарманзилин
хилват,
На суд ар қўймаса ҳай гирдида они араб ҳаргиз.

(«Бадойиул-васат», 217-бет.)

Зинда дил Мажнунинг ўлмиш кўнгли чун Лайлига ҳай,
Бас не осиф ани ҳайдин ковламоғлик, эй араб.

(«Фароибус-сиғар», 65-бет.)

Биринчи байтда Лайли ва Мажнун «сўз»и (дарди, фожиаси) ҳақида халқнинг сўзи (афсона ва ривоятлари) қўплиги таъкидланса, кейинги икки байтда Мажнуннинг ҳўрланиши, таҳқирланиши таъкидланади.

Навоий ўзга асарларида бу қаҳрамонлар ҳақида кўпинча бир эпизоддан иборат бўлган кичик ҳикоялар келтиради. Жумладан, «Садди Искандарий»да «Мажнун ҳикоятим, қиш кунининг узун қоронғу тўни Лайли зулфининг мушқин исин ол нарвондин истишмом қилиб, гом урар эрдиким, бахт машшотаси муродин илгига берди» (XXXIII боб), «Мажнун ҳикоятим, фироқ тоғи оғирлигидан ўзни тоғдан ташламоқ тилади ва Лайли номаси илик тутуб ва қосиди камарин тутуб ташламоққа қўймади (XVI) ҳикоялари бор. Бу ҳар иккала ҳикоя ҳам «Эшиттимки...» сўзи билан бошланади, бу ҳам уларнинг халққа, халқ ижодиётига тааллуқлигига бир далилдир. «Лисонут-тайр»да ҳам «Лайли ва Мажнун» билан боғлиқ икки ҳикоя бор. Аммо бу ҳикоялар мистик моҳиятга эга бўлиб, Мажнун ишқи — ишқи илоҳи тарзида талқин қилинади. «Маҳбубул-қулуб»нинг иккинчи қисмидаги 10-фаслда берилган ҳикоя ўз ҳаётийлиги билан «Лисонут-тайр» ҳикояларидан фарқ қилади. Унда ҳикоя қилинишича, бемор ётган Мажнун Лайли йўллаган мактубни қайта-қайта ўқийди, шу билан таскин ва шифо топиб, тузалиб туради.

Навоий келтирган ҳикояларга монанд ҳикоялар хийла кенг тарқалган бўлиб, улар турли тўплам ва тазкиралардан, тарих китоблари ва мемуарлар ҳамда илмий-бадний

асарлардан ўрин олган. Навоий замондошлари мусаннифоти (асарлари)да ҳам кўп учрайди. Бу Лайли ва Мажнун ҳикояларининг кенг тарқалгани, эл орасида латифа бўлганини яна бир бор тасдиқлайди.

«Лайли ва Мажнун» беш асрдан бери китобхонларнинг севикли асари бўлиб келмоқда. У ўзбек халқи орасидагина эмас, балки озарбайжон, туркман, турк, татар ва бошқа халқлар орасида ҳам кенг шуҳрат топган. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»и кўп шоирларни шундай асар ёзишга илҳомлантирди ва уларнинг ижодига самарали таъсир этди. Улуғ озарбайжон шоири Фузулий (1498—1556) «Лайли ва Мажнун» номли оригинал достонини яратар экан, Навоийдан бир устоз сифатида баҳраманд бўлди. Шоир Маъдалихон (XIX аср) ҳам ёзиб тугалламаган «Лайли ва Мажнун»ида Навоийдан илҳомланган эди. Умар Боқий эса «Фарҳод ва Ширин» насрий вариантыни инлаб чиққани каби «Лайли ва Мажнун»нинг ҳам насрий вариантыни яратади. Халқ шоирлари Навоий достони асосида «Лайли ва Мажнун»нинг фольклор вариантыни яратадилар. «Лайли ва Мажнун» асосида яратилган сахна асарлари эса кўп йиллардан бери муваффақият билан томошабинларга намойиш этилмоқда.

«САБЪАИ САЙЁР»

«Лайли ва Мажнун»ни ёзиб битирган Навоий жадаллик билан «Хамса»нинг тўртинчи достонини яратишга киришди, тўрт ой ижодий меҳнат чекиб, 1484 йилда бу янги достонни ҳам ёзиб тугаллади ва унга «Сабъаи сайёр» («Етти сайёр» — «Етти кезувчи») деб ном берди:

Чунки қойил¹ етти мусофир эди,
Ки алар сайр ишига моҳир эди,
Бўлди чун бу рақам иши тайёр,
Қўйдум отини «Сабъаи сайёр»².

«Сабъаи сайёр» ишқий-саргузашт достондир. У ўзининг композицияси билан «Хамса»нинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қилади. «Сабъаи сайёр» халқ оғзаки ижоди

¹ Қ о й и л — сўзловчи, ҳикоя қилувчи.

² Навоий «Муҳокаматул-лугатайн»да яратган асарларига таъриф ва тавсиф берар экан, «Яна чун» «Сабъаи сайёр» расадин замирим боғлабтур, Ашраф «Ҳафт пайкар»ининг етти ҳурин пешкашимга яроғлабтур», деб бу достонини «Сабъаи сайёр» («Етти сайёра»—«Етти планета») номи билан атайди. Навоийнинг ўзи атагани каби бу достон «Сабъаи сайёр» ва ҳатто кўпинча «Сабъаи сайёра» номлари билан юритилган. Бу икки ном ҳам асарнинг моҳиятига мувофиқ келади. Етти ҳикоя етти сайёр томонидан сўзлаб берилгани учун достон «Сабъаи сайёр» деб номланган ва ҳикоячилар сайёраларга—юлдузларга ўхшатишган. Шу билан бирга достон сайёралар, сайёралар ҳақидаги анъаналар билан ҳам боғлиқдир. Ундаги етти қаср ва ҳафтанинг етти кунни қадимги илмнинг коинотнинг геоцентрик системаси таълимоти анъаналари билан алоқадордир. Бу таълимотга кўра етти сайёр (ва умуман барча сайёралар) ер курраси атрофида айланиб кезиб юради.

Достондаги қасрларнинг туси Навоийнинг Баҳром сўзини Миррих (Миррихнинг иккинчи бир номи Баҳромдир) билан изоҳланиши, Дилоромни Зухра деб талқин этиши, асарнинг муқаддимасида сайёралар ҳақида кенг ва батафсил сўз юритиши ҳам достоннинг «Сабъаи сайёра» номига мувофиқ келади. «Сайёр» ва «Сайёра» бир ўзакдаги сўзлар бўлиб, ҳар икки ҳолатда ҳам асл маъноси «кезувчи» дир.

«Сабъаи сайёр» китобхонлар орасида «Ҳафт манзараи Баҳром» номи билан ҳам шуҳрат топган ва айрим котиблар, ноширлар уни шу ном билан китобат қилганлар.

(хусусан эртаклар)да бўлганидек, «ҳикоя ичида ҳикоя» усулида яратилган дoston Баҳром ва Дилором ҳақидаги қолипловчи ҳикоя ва шу ҳикоянинг композицион силсиласига боғланган етти мустақил ҳикоядан ташкил топган.

«Сабъи сайёр»нинг қолипловчи ҳикояси бўлган Баҳром ва Дилором ҳикояси ошиқ ва маъшуқанинг севги саргузаштига бағишланган бўлиб, у бир неча асрли тарихга эга бўлган Баҳром Гўрга доир адабий анъаналарнинг инкишофида янги ва улкан бир одим бўлган эди. Биз Навоий ҳикояси ҳақида мулоҳаза юритишдан аввал қисқача бўлса ҳам мана шу адабий анъаналар билан танишиб чиқайлик.

Сосонийлар сулоласидан Варахран (418—438) деган бир подшо ўтган эди («Варахран» дарий тилида «Баҳром» шаклида қўлланилган). У гўр-қулон (ёввойи эшак) овига ўч бўлгани учун Баҳром Гўр номи билан шуҳрат топган экан. Баҳром Гўр ҳақида Эронда ҳам, у билан қўшни бўлган ўлкаларда ҳам турли-туман афсона ва ривоятлар пайдо бўлади, у шон-шавкатли подшо, моҳир овчи ва ишратпараст киши сифатида тасвир этилади. Баҳром Гўр ҳақидаги афсона ва ривоятлар «Худойнамак» ва «Шоҳнома»лардан ўрин олади¹.

Афсона ва ривоятлардан ҳамда ёзма манбалардан ижодий фойдаланган Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да Баҳром Гўр ҳақида дoston яратади. Бу ёзма адабиётда Баҳром ҳақида ёзилган биринчи дoston эди. Фирдавсий ўз дostonида Баҳромнинг шоҳлиги тарихи ва унинг номи билан боғлиқ бўлган бир қатор афсона ва ривоятларни ҳикоя қилади. Фирдавсий Баҳромни, бир томондан, шавкатли, адолатли подшо, ватанпарвар баҳодир, паҳлавон ва моҳир овчи сифатида, иккинчи томондан, айш-ишратга, эҳтиросга берилиб кетган худбин ва қаҳр-ғазаби қаттиқ даҳшатли бир киши сифатида тасвирлайди.

Сосоний подшоларидан Яздигурд (Яздижурд) зулмкорлиги билан халқнинг, ҳатто сарой аъёнларининг ҳам ғазаби нафратига гирифтор бўлган экан. У ҳукмронлиги-

¹ Айрим олимлар, масалан, И. А. Орбели (Бехрам и Азадэ, Л. 1934) Баҳромнинг бадий образ сифати кенг шуҳрат топишини Варахран сўзининг момақалдиروқ ва жанг маъбуди бўлган Вертрагна сўзига ҳамоҳанглиги билан боғлиқ, Варахран билан Вертрагна қадимий ривоят ва афсоналарда бир-бирига қўшилиб, мужассамлашиб кетган деб кўрсатадилар. Вертрагна, И. А. Орбели ва Е. Э. Бертельс (Навоий. М.—Л., 1948, стр. 194) таъкидлаганидек, Кавказ халқлари—орасида ҳам кенг тарқалган, унинг номи арман паҳлавони Ваханга ва грузин қаҳрамони Вахтанга образларида сақланиб қолган.

нинг 8-йили ўғил кўради, ўғли Баҳромнинг келажагини ўйлаб, уни ўзига қарам бўлган Яман шоҳи Нуъмон ва унинг донишманд ўғли Мунзирнинг тарбиясига топширади. Баҳром яхши тарбия олади. 18 ёшида унга иккита от ва иккита гўзал канизак инъом қилинади. Баҳром айниқса Озода деган гўзал чангчи канизагини севади. Кўпинча уни ўзи билан бирга овга олиб чиқади. Кунларнинг бирида Баҳром Озоданинг айтганидек қилиб, моҳирлик билан икки кийикка ўқ узади. Қийикларга раҳми келган Озода Баҳромнинг маҳоратини мақтамайди, балки уни шафқатсизликда айблайди. Ғазаби жўш урган Баҳром Озодани туянинг оёқлари остида топтаб ҳалок қилади.

Яздигурд ўлганидан кейин Баҳром Эронга қайтади. Отасидан порози бўлган аъёнлар Баҳромнинг шоҳ бўлишини истамай, Яздигурднинг узоқ қариндошларидан бирини тахтга кўтарадилар. Баҳром одил подшо бўлишига оғинади, шарт қўйиб, икки шернинг ўртасига қўйилган тожнинг жасорат билан олади, мамлакатни обод қилади, давлатни адолат билан бошқаради. У оддий фуқаролик либосида мамлакатни кезиб чиқади, турли тоифадаги кишилар билан суҳбатлашади, халқнинг арз-додини эшитади, эл-юрт учун кўпгина фойдали ишлар қилади. У Чин хоқонининг ҳужумидан мамлакатни мардлик ва тadbиркорлик билан ҳимоя қилади.

Мунажжимлар Баҳром 63 йил умр кўради деб каромат қилган эканлар. Баҳром умрининг бир қисмини айш-ишратга, бир қисмини адолат билан ҳукмронлик қилишга ва қолганини тоат-ибодатга бағишлашга қарор қилади. Муддат битади. Баҳром тахтни ўғлига топширади ва осойишталик билан жон беради.

Фирдавсий достонида Баҳромнинг саргузаштларини ҳикоя қилувчи, қолипловчи ҳикоянинг ва шу ҳикоя рамкасига киритилган бошқа ҳикояларнинг ҳам бош қаҳрамони Баҳромнинг ўзидир.

Фирдавсийдан кейин Баҳром Гўр ҳақида Низомий Ганжавий дoston яратди. Низомийдан бошлаб Баҳром ҳамсачиликнинг анъанавий бир образига айланиб қолди. Низомийнинг «Ҳафт пайкар» дostonи Баҳром ва Фитна ҳақидаги қолипловчи ҳикоя, етти гўзал ҳикояси ва етти маҳбус саргузаштидан ташкил топган. Низомий Баҳром ва Фитна ҳақидаги қолипловчи ҳикояни яратишда Фирдавсий дostonидан ижодий баҳраманд бўлди. Бироқ Низомий ўз олдига янги ижодий-эстетик вазифалар қўйган эди. У қо-

липовчи ҳикоянинг марказий масаласи қилиб давлат бошлиғи ва мамлакатни бошқариш масаласини қўяди, адолатли ҳукмдор учун кураш ғоясини илғари суради. Низомийнинг талқинича, агар давлат бошлиғи одиллик ва фуқаропарварлик билан иш тутса, мамлакат обод, халқ фаровон бўлади, агар у айш-ишратга, худбинликка берилса, зулм авж олади, мамлакат хароб бўлади, унинг сийёсий мустақиллиги хавф остида қолади. Шунга мувофиқ у Баҳром образида икки Баҳромни: одил ва оқил подшони, айёр ва худбин ҳукмронни яратади, биринчи Баҳромни қутлайди, иккинчисини қоралайди, ҳатто ўлимга маҳкум этади. Бу билан Низомий ҳикоянинг ҳаётий моҳиятини кучайтиришга, реализм тенденцияларини ривожлантиришга интилади. Низомий ҳикояга Хаварнақ қасри, Симнор фожиаси, Хаварнак деворларига ишланган етти гўзал, Баҳромнинг етти қаср қурдириши, етти подшонинг қизига уйланиши, вазир Ростравшаннинг хиёлати, донишманд чўпоннинг бу хиёлатни фош этиб, мамлакатни хоқоннинг хужумидан сақлаб қолиши каби янги эпизодлар киритади. Ростравшаннинг хиёлати, донишманд чўпоннинг ўғити Баҳромнинг кўзини очган эди. У етти гўзални ўз юртига қайтаради, қасрларни оташкадага айлантиради, айш-ишратдан воз кечиб ишларига берилади. Бироқ Баҳром битта одатини — овга ўчлигини тарк қилолмайди. Овга эҳтироси уни ҳалокатга етаклайди. Қулларнинг бирида Баҳром бир қулоннинг изидан қувлайди. Қулон ғорга кириб кетади, Баҳром ҳам изма-из ғорга киради. Ҳамроҳлари қидирадилар, на қулондан ва на Баҳромдан дарак бор. Бу билан Низомий подшонинг битта ёмон одати ҳам мамлакат ишига азият етказиши, унинг ўзини ҳалокатга олиб бориши мумкин, деб ўз даври ҳукмронларини Баҳром фожиаси билан огоҳлантирмоқчи бўлади. Низомий достонида фитна (Фирдавсийда Озода) образи бирмунча активлаштирилади. Фирдавсий достонида Баҳром уни туянинг оёғи остида топтаб ҳалок қилади. Низомийда ҳам кийик овида Фирдавсий достонидагидек можаро юз беради, бироқ унда Баҳром Фитнани ўлдириш учун уни саркардага топширади. Фитна илтимос қилади: мени ўлдиришга шошилма, Баҳром сўраганда ўлдирдим дегин, агар афсусланса, қонимдан кеч, афсусланмаса, ҳукми бажо келтир. Саркарда кўнади. Баҳром сўраганда саркарда ўлдирдим деган эди, Баҳром афсусланди. Шу билан Фитна қатлдан омон қолди. У саркардага қимматбаҳо буюмларини топшириб, жуда баланд бир кўшк қурдиришни илтимос қилади. Фитна бир бузоқни ҳар кун кўшкка олиб чиқади,

олиб тушади, Бузоқ катта сигир бўлиб қолса ҳам, Фитна уни бемалол кўтараверади. Баҳром зиёфатга чақирилади. Бошлаб у бу аёлнинг ишига таажжубланади, кейин бунда ҳеч қандай мўъжиза йўқ, машқ холос, деди. Фитна шуни кутар эди. У катта бир сигирни баланд кўшкка кўтариб чиқиб-тушиши машқ бўлсин-у, бироқ шоҳнинг кийикка ўқ узишдаги маҳорати мўъжиза бўлсин, дейди. Баҳром бу аёлнинг Фитна эканини билиб қолади, ундан узр сўрайди.

Низомийнинг қолипловчи ҳикоясида яна кўп янгилик ҳамда ўзгаришлар бор. Унинг достонидаги бошқа ҳикоялар эса тамомила янги ҳикоялардир. Халқ оғзаки ижоди материаллари асосида яратилган етти ҳикоянинг етакчи мавзуси севги бўлиб, турли саргузаштлари бошидан кечирган севгувчилар мурод-мақсадига етишади, барча ҳикоялар халқ эртакларида бўлгани каби оптимистик тарзда хотималанади. Етти маҳбуснинг саргузашти эса достоннинг реалистик моҳиятини бойитиб, феодал жамиятнинг даҳшатли ҳаёти манзараларини тасвирлайди, аъёнларнинг зўравонлигини, подшонинг айш-ишрат гирдобига тушиб, эл-юрт бошига оғир кунлар солишини аччиқ танқид қиладди. Фирдавсий ҳикояларида Баҳром воқеада бевосита иштирок этса, Низомий ҳикояларида Баҳром фақат тингловчи сифатида берилади, у ҳикоялардан, хусусан етти маҳбуснинг саргузашти ҳикоясидан тегишли хулоса чиқариб, ўз фаоллиги ва хислатларидаги нуқсонларни бартараф этишга интилади.

Фирдавсий достони бутун «Шоҳнома»нинг ягона вазни бўлган мутақорибда ёзилган бўлса, Низомий бу саргузашт достонини ҳафиф баҳрида (фоилатун-мафоилун-фаълун) ёзади. Низомийдан кейин барча ҳамсанавислар Баҳром Гўр ҳақидаги достонларини шу вазнда яратадилар.

Низомийдан кейин Хусрав Деҳлавий Баҳром Гўр ҳақида «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат») достонини яратди. Хусрав Деҳлавий достонида ҳам Баҳромнинг саргузаштини тасвирловчи, қолипловчи ҳикоя ва етти маликанинг ҳикояси бор. Хусрав Деҳлавий бу ҳикоялар миқдорини жамлаб, достонни «Ҳашт биҳишт» деб номлаган. Хусрав Деҳлавий Баҳром ҳақидаги Низомий ҳикоясининг етакчи мазмуни фабуласини, Баҳром ва унинг севиқли канизаги образига хос хусусиятларни асосан сақлаб қолади. Лекин шу билан бирга у ҳикоянинг сюжети ва қаҳрамонлар характериға бир қатор катта-кичик ўзгаришлар, янгиликлар киритади. «Ҳашт биҳишт» муаллифи ҳикояни Баҳромнинг тахтга чиқишидан бошлаб, унғача бўлган воқеаларни тушириб қолдиради. Баҳромнинг канизаги билан

(Хусрав Деҳлавийда унинг номи Дилором) бўлган мо-
жаросини бирмунча бошқача планда давом эттиради ва
ривожлантиради. Баҳромнинг кийикларга моҳирлик билан
ўқ узишини Дилором бу сеҳргарлик деб таърифлайди.
Ғазабланган Баҳром уни кимсасиз чўл-биёбонга ташлаб
кетди. Дилором не-не машаққатлар билан бир деҳқоннинг
боғига келади. Деҳқон подшозодалардан бўлиб, мансаб
ва мол-дунё талаш можароларидан холи бўлмоқ учун ким-
сасиз чўлга келиб, деҳқончилик қилар экан. У Дилоромга
турли илм ва санъатни ўргатади. Дилором айниқса чолгу-
чиликда зўр муваффақият қозонади. Унинг сеҳрловчи чол-
ғуси ҳайвонларни элитиб, ухлатади. Буни эшитган Баҳром
томошага келади. У юзига ниқоб ташлаган аёлнинг маҳор-
ратини сеҳргарликка йўяди. Дилором киноя билан ов
воқеасини эслатади. Баҳром Дилоромни таниб қолади,
ундан узр сўраб, саройга олиб қайтади. Хусрав Деҳлавий
етти қасрнинг бино қилинишини ҳам бошқача планда тас-
вирлайди. Баҳромнинг қулон овига ортиқ даражада бери-
либ кетганидан ташвишга тушган аъёнлар уни бу йўлдан
қайтариш учун етти подшонинг қизига уйланиш ва етти
тусда етти қаср қуришни маслаҳат берадилар. Баҳром ет-
ти шохнинг қизига уйланади, етти қасрда етти маликадан
етти ҳикоя эшитади. Бироқ Баҳром қулон овига ўчлигини
тарк қилолмайди. Қулларнинг бирида у бир қулонни қувлаб
бориб, чоғга йиқилиб кетади. Унинг жасадини излаган
билан топа олмайдилар. Баҳромни «ер ютади».

Хусрав Деҳлавий шу зайдда Баҳром саргузаштларини
хийла қисқартиради, воқеани соддалаштиради, айрим му-
ҳим ўзгаришлар киритади. Баҳром саргузашти рамкасига
киритилган Хусрав Деҳлавийнинг етти ҳикояси тамомила
янги ҳикоялар бўлиб, уларни шоир ҳинд фольклори мате-
риаллари асосида яратган. Бу ҳикоялар хушчақчақлиги
ва оптимистик руҳи билан характерланади.

Шундай қилиб, Навоийга қадар бадиний адабиётда Баҳ-
ром Гўр бўйича катта ижодий тажриба тўпланган, адабий
анъана вужудга келган ва у маълум такомил босқичлари-
ни кечиб ўтган эди. Навоий буларнинг барчасини мукам-
мал ўрганиб чиқади, салафларининг ютуқлари ва айрим
камчиликларини аниқлаб олади, ўз достонининг янги ва-
зифа ва режаларини белгилаб олади. Хамсачилик анъана-
си — Навоийнинг зиммасига маълум мажбурият юклайди:
у «Хамса»нинг тўртинчи достонини Баҳромга бағишлаши,
салафлари каби Баҳром ҳикоясини қолипловчи ҳикоя қи-
либ олиб, унинг ичига ҳафтанинг етти кунда етти тусдаги
етти ҳикоя киритилиши, достонини хафиф баҳрида ярати-

ши керак ва ҳоказо. Бу адабий анъананинг талаблари. Бироқ доимо адабий анъаналарга ижодий ёндошган, давр ва китобхонларнинг янги эҳтиёжларини биринчи планга қўйган, оригиналлик ва новаторликка интилган Навоий, шубҳасиз, адабий анъаналар доирасида қолиб кетолмас эди. Салафларининг ижодий ютуқларидан таълим олиш билан бирга уларнинг асарларидаги қусурлардан холи бўлиш керак. Салафларининг санъатқорлик маҳоратига юксак баҳо бериб, уларни тақдирлаган ва ҳагто:

Менки шогирди бебизоат мен,
Ул иковга мутин тоат мен,

деган Навоий, уларнинг камчиликларини ҳам холислик билан ошкор танқид қилади. У Низомий ва Деҳлавий дostonларидаги, асосан Баҳром образи билан боғлиқ бўлган икки камчиликка эътиборни жалб этади:

Бири бу ким, йўқ, анда мояи дард,
Қилдилар ишқ сўзидин¹ ани фард...
Яна бири буки, анда баъзи иш,
Зоҳиран номуносабат тушмиш.
Бўйла тухматки айш учун Баҳром
Ясади етти қаср сурғали ком.
Етти иқлим шоҳидин етти қиз,
Ҳар бири лутфу ҳусни ғоятсиз.
Етти қасри ичига келтурди,
Ком ҳар кун бири бирла сурди.
Турфа буким чу бўлди бодапараст,
Қилди оқшомға тегру ўзни маст.
Уйқу комин олурға мастона,
Шўхларға буюрди афсона.
Бу ажабким алар дағи дедилар,
Қиссахон қизлари магар эдилар:
Тонгдин-оқшомға тегру пайдар-пай,
Улки ичар қадаҳ тўла-тўла май,
Анга худ ғафлат ўлди даъбу сифат,

¹ С ўз — бу ерда тожикча «сўхтан» («куймоқ», «ёнмоқ») сўзидан олинган.

Уйқусига фасона не ҳожат?
Бўлса ҳам ақл ман қилмасму?
Қисса айтур киши топилмасму?..

Демак, Навоий, Низомий ва Деҳлавий дostonларида биринчидан Баҳром «мойи дард» ва «ишқ сўзидин» маҳрумдир, иккинчидан, унинг етти қаср қуриши, етти қасрда ишрат суриш ва афсона тинглашида ҳақиқатга мувофиқ келмайдиган ўринлар бор: Баҳром айш суриш учун етти қаср қуради, етти шоҳнинг қизларига уйланади. Бу уни ҳақиқий севгидан янада йироқлаштиради. Бунинг устига у маст-аласт бўла туриб, ухлай олмайди, хотинларидан афсона тинглайди. Ваҳоланки, маст-аласт киши ўзини билмай ётади, унинг афсона тинглашига ҳожат қолмайди. Мабодо афсона тинглаш эҳтиёжи туғилиб қолса, бошқа «қисса айтур киши топилмасму?» Бинобарин, шундай нуқсонларга эга бўлган Баҳромни тавсиф этиш ва хусусан уни мадҳ қилиш номуносиб бир ишдир:

...Қим мунунгдек икки ваҳиди замон,
Ҳар бир ўз вақтида фариди замон.
Бўйла нодон учун ёзиб авсоф,
Анга қилғайлар ўзларин вассоф.
Мадҳини беҳисоб ёзғайлар,
Балки мавзун китоб ёзғайлар...

Навоий ўз достонида бу икки нуқсонни ҳам бартараф этишга эришади. У дostonни мукаммал ишқий-саргузашт даражасига кўтаради. Баҳромни «мойи дард» ва «ишқ сўзи»га гирифтор бўлган ошиқ сифатида мужассамлаштиради ҳамда шунга мувофиқ равишда иккинчи нуқсонни ҳам тугатади. Шоҳлик худбинлиги жўш уриб Дилоромни кимсасиз чўл-биёбонда қолдирган Баҳром, тезда ўз қилмишидан пушаймон бўлади, ҳижрон азобига тоб беролмайди. Аъёнлар ва ҳокимлар чора излаб етти қаср қурдирадилар, етти шоҳнинг қизига уйлантирадилар. Бироқ булар кор бермайди, Баҳромга татимайди. Кундузи ороми, кечаси уйқуси йўқ Баҳромни овунтириш учун жаҳонгашта етти мусофирни чорлаб афсона айттирадилар. Ниҳоят етти мусофирнинг ҳикояси туфайли Баҳром яна Дилоромнинг висолига муяссар бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Низомий ва Хусрав Деҳлавийларнинг бу нуқсонларини таъкидлаш билан Навоий зинҳор уларнинг ижодий даҳосини ва Баҳром Гўр ҳақидаги дostonларининг фазилатини камситмоқчи бўл-

маганидек, бу нуқсонларни тугатиш билан кифояланиб қолмоқчи ҳам эмас эди. У ўз олдига янги ва оригинал дoston яратиш вазифасини қўйган эди.

...Бу сабабдин бу хуш фасона аро,
Балки бу хушнаво тарона аро,
Йўқ эди ҳеч чорау тадбир,
Қим бирор ерда бўлмағай тағйир,

деган Навоий янги ва оригинал дoston яратишга муваффақ бўлди. У Баҳром ва Дилором ҳикоясини янги планда деярли қайтадан ишлаб чиқди, Баҳромнинг саргузаштларини асарнинг марказий мавзуси бўлган севги муаммосига тўла мувофиқлаштирди, образларни янгича талқин қилди, Моний ва Чин савдогари образларини киритди, бу ҳикояни ва умуман дostonнинг композициясини такомиллаштирди, халқ оғзаки ижоди материаллари асосида тамомила янги ҳикояни яратди ва ҳоказо. Булар билан Навоий дostonнинг ғоявий-бадий қимматини янада такомиллаштирди, унинг ҳаётӣ, реалистик моҳиятини янада оширди.

Фирдавсий, Низомий, Деҳлавӣ ва Навоий дostonларидаги фарқ-тафовут ҳар бир шоирнинг ижодӣ-эстетик режаси ва мақсади билан боғлиқ бўлишидан ташқари, Баҳром ҳикоясининг халқ орасида тарқалган вариантлари кўп бўлганини ҳам кўрсатади. Бу ҳикоялар турли хил китоблардан ўрин олган эди. Жумладан, Муҳаммад Авфийнинг (XIII аср) «Жавомеъул-ҳикояг» («Ҳикоятлар тўплами...») асарида Баҳром Гўр ҳақида кўпгина ҳикоялар бор. Масалан, Низомий дostonидаги Баҳромнинг журъат билан икки шер ўртасидан тожни олиши, вазир Ростравшаннинг хиёнати, чўпон ва ит каби эпизодлар Хусрав Деҳлавӣ дostonида баён этилганидек, Баҳромнинг қудуққа тушиб кетиб ғойиб бўлиши эпизоди ва бошқалар «Жавомеъул-ҳикоят» да алоҳида ҳикоялар сифатида берилган. Бундай ҳикоятлар Навоий даврида ҳам кенг тарқалган бўлиб, турли характердаги китоблардан, бадий асарлардан ўрин олган.

Баҳром — қолипловчи ҳикоянинг бош қаҳрамони. У шоҳ ва ошиқ. Баҳром зиддиятли характерга эга бўлган мураккаб бир образ. Навоий бу образ қиёфасида бир-бирига қарама-қарши бўлган икки шахсни: одил подшо ва вафодор ошиқни; ҳузур-ҳаловат ва шахсий кайфиятларига берилиб кетиб, эл-юрт аҳволи ва давлат ишларидан четлашган, эҳтиросларига асир бўлган шухратпараст подшо ва худбин ошиқни тасвирлайди. Биринчи Баҳромни

қутлайди, шарафлайди, иккинчи Баҳромни қоралайди, уни
фожиали ўлимга маҳкум этади.

Навоийнинг Баҳром ва Дилором ҳикояси ўз сюжети
билан Хусрав Деҳлавий достонига яқин турса, образла-
рининг характери жиҳатдан (айниқса, шоҳ сифатида Баҳ-
ром) Низомий достонига яқин туради. Навоий ҳам Хусрав
Деҳлавий каби қолипловчи ҳикоя воқеасини Баҳромнинг
тахтга чиқишидан бошлайди. Баҳром мамлакатни адолат
билан бошқаради, уни обод ва элни хуррам-шод қилади.

Мулк боғин баҳори адл била,
Сугориб жўйбори адл била.
Ўйла сарсабз қилдию тоза,
Ким жаҳон бўлди жаннат овоза.
Ҳар не вайрон қилиб эди бедод,
Дод ила қилди барчасин обод...
Кишваридин кетарди чун торож,
Етти йиллик маоф тутти хирож...¹

Бироқ Баҳром бу фазилатларини узоқ сақлаб қолол-
майди. Улар тез орада Баҳромнинг ўтмиши бўлиб қолади.
У айш-ишратга, овга берилиб кетади, ақл-ирода жиловини
ҳис ва эҳтирос қўлига топшириб қўяди:

Шаҳгаким ишрат мудом эрди,
Соғ бирла суруд ком эрди...
Шавқида ихтиёри йўқ эрди,
Қўрмай они қарори йўқ эрди.
Сайдсиз бўлмас эрди ороми,
Анда руду суруд эди коми.

Овда рассом Моний билан учрашиб, Дилоромнинг су-
ратини кўрган Баҳром унга ошиқи беқарор бўлиб қолади.
Хитой савдогарига хоқондан оладиган бир йиллик хиро-
жини тўлаб, Дилоромнинг висолига эришади. Баҳром Ди-
лоромни бутун қалби билан севади. Бироқ у ошиқ бўлгач,
шоҳликни, тўғриси, шоҳ сифатида ўз бурчи ва вазифаларини
бутунлай унутади. Зулм-зўрлик, талон-торож авж
олади:

Иш анга еттиким бу янглиғ шоҳ,
Мулк ишидин эмас эди огоҳ.
Боқмойин мулк ила сипоҳ сори,

¹ «Бир деганни ики демак хуш эмас, суз чу такрор топти дилкаш
эмас», деган Навоий Хусрав Деҳлавий каби Баҳромнинг бунгача бўл-
ган саргузаштларини бир неча мисрада баён этиш билан кифояланади.

Қилмойин майл додхоҳ сори.
 Утти уч-тўрт йил бу ҳолат ила,
 Ҳолатидин улус малолат ила...
 Ҳосил ул навъ шоҳи оламгир,
 Ишқ хайлига уйла бўлди асир,
 Ким чиқиб дудлар ниҳодидин,
 Чиқти мулку сипоҳ ёдидин...
 Мулк иши забту рабтсиз бўлди,
 Салтанат амри забтсиз бўлди.
 Қилмади шаҳ чун додхоҳни ёд,
 Эл илик сунди қилгали бедод,
 Мулк чун шоҳ адлидин қолди,
 Қилди ҳар ким неким қила олди.
 Ҳам қаламзан тушуб ҳавола аро,
 Бўлубон халқ рўзгори қаро.
 Ҳам қароқчи узотти ҳар сори қўл,
 Банд бўлди алар қўлидин йўл...

Шундай қилиб, Баҳром ошиқликни шоҳлик билан жўр
 эта олмайди, эҳтиросларининг асири бўлиб қолади. Даст-
 лабки чоғларда адолатпарварлик ва фуқаропарварлик
 Баҳром шоҳлигининг етакчи хусусияти бўлган бўлса (На-
 всий шундай подшони орзу қиларди), энди улардан асар
 қолмаган эди. Айш-ишрат ва худбинлик шоҳ Баҳромнинг
 ижобий хислатларини енгиб боради. Бу ҳатто ошиқ Баҳ-
 ромга ҳам салбий таъсир этди. У овда худбинлиги туфай-
 ли севикли ёри Дилоромни чўл-биёбонга, ўлим қаърига
 ташлаб кетди. Бироқ севги тугъни тезда ғалаба қилди.
 Баҳром Дилоромни излади, ундан дарак тополмади. Ҳиж-
 рон азоби унинг юрак-бағрини эзди, аъёнлар ва ҳаким-
 ларнинг тadbирлари ҳам кор қилмади. Баҳром етти кунда
 етти афсона эшитди. У ўзига ибрат бўла оладиган Суҳайл,
 Ахий, Масъуд, Жуна ва Фаррух каби ажойиб кишиларнинг
 саргузашти, олижаноб фазилати, хислати билан таниш-
 ди. Баҳром улардан панд-ибрат олиши керак эди. Бироқ
 у шундай қилмади. Дилоромнинг висолига иккинчи марта
 муяссар бўлган Баҳром яна қайта айш-ишратга, овга бе-
 рилиб кетди. Баҳром тузалмас дарду иллатга гирифтор
 бўлган эди. Бундай киши ортиқ давлат бошида қолмасли-
 ги керак. Биринчи жазо (Дилоромдан жудолик)дан тегиш-
 ли хулоса чиқара олмаган Баҳромни энди ҳалокатга маҳ-
 кум этиш керак. Баҳром сарой аҳли, қўшин ва Дилором
 билан катта овга чиқади. Лак-лак ҳайвонлар, қушлар қи-
 ribs ташланади, қон ариқ бўлиб оқади. Овлоқ асли бир вақт
 ботқоқ ер экан. Кўп қон тўкилиши ва қаттиқ ёмғир ёғиши

билан ернинг устки қатлами юмшаб, ботқоқлик очилади. Баҳромни ҳам, унинг ҳамроҳларини ҳам, халқ таъбири билан айтганда, ер ютади. Бу билан Навоий Баҳромнинг ҳалокатига янада даҳшатлироқ ҳамда реалистикроқ тус беради (Низомийда унинг ғорда, Хусрав Деҳлавийда чоҳда ғойиб бўлганини эсланг.)

Баҳром образи жуда муҳим ҳаётӣй, сиёсий-тарбиявий ахамиятга эга эди. Навоий Баҳром образини ўз даври ҳаёт шароитлари, воқеликлари аспектида яратган эди.¹ Навоий ижобӣй Баҳром (Баҳром шоҳлигининг дастлабки даври) образи орқали ўз даври ҳукмронларини инсоф ва адолат билан мамлакатни бошқаришга йўлласса, салбий Баҳром образи орқали теуурий шоҳ ва шаҳзодаларга хос бўлган худбинлик, ишратпарастлик, асабийлик каби хислатларни аччиқ танқид қилади². Баҳром айрим жиҳатлари билан Ҳусайн Бойқарони эслатади. Ҳукмронлигининг дастлабки даври ўз фаолиятини кўпгина фойдали, хайрли ишларга бағишлаган Ҳусайн Бойқаро кейинчалик айш-ишрат, кайф-сафо домига, реакция тазйиқига гирифтор бўлиб боради. Навоий Баҳромнинг саргузашти ва хусусан, унинг фожиали тақдири билан Ҳусайн Бойқарони ҳам, бошқа теуурий шоҳ ва шаҳзодаларни ҳам огоҳлантирмоқчи, уларни машъум йўлдан қайтармоқчи бўлади. Шоир ҳикоядаги фикр-мулоҳазалари ва панд-нисаҳатлари билан кифояланмай, асл мақсадини янада ошкорароқ баён этиш учун дostonнинг хотимасига «туш» эпизодини илова қилади. Эмиш Навоий Баҳромни туш кўради. Баҳром унга ўз саргузаштларини эслатиб ўтади, сўзни Ҳусайн Бойқарога буриб, унинг салтанати, ҳарбий шижоати, ободончилик ишларидаги фаолияти ва бошқа жиҳатларини таърифлайди. Шундан кейин у ўзининг айрим хатти-ҳаракатлари ва феъл-атворидаги нуқсонлардан (ишратпарастлик, худбинлик ва бошқалар) афсус-надомат чекиб, Ҳусайн Бойқарода ҳам шундай нуқсонларни кўради, унга насиҳат қилади:

...Ул дағи айш сори мойилдур,
Нағму савт бирла хушдилдур...

¹ Низомӣй ва Хусрав Деҳлавийларнинг камчиликлари ҳақида сўзлаб, «Бўлса тарих аларга гар матлуб, Анда сўз боғламоқ эмасдур хуб»,— деган Навоий тамомила ижодий-тўқима образ яратиш вазифасини ўз олдига қўйган эди.

² Бу Навоийнинг дostonдан кутган етакчи мақсади эди. У адолатли ҳукмрон образини Баҳромда эмас (гарчи унинг дастлабки фаолиятида бунинг куртаклари кўринса-да), балки «Садди Искандарий» да Искандар образида, «Сабъан сайёр»да Фаррух, Жуна, Суҳайл каби образларда мужассамлаштиради.

Шаҳлар ичра манга эрур монанд,
Де олурмен: эрур манга фарзанд...
Энди шоҳингга де саломимни,
Сўнгра мундоқ етур паёмимни:
Ки жаҳон кимсага вафо қилмас,
Шоҳлиғ таркига киро қилмас,
Шаҳки минг йил онинг ҳаётидур,
Ғараз ўлганда яхши отидур.

Мислсиз катта журъат билан айтилган бу сўзлар Навоийнинг дostonдан кузатган асосий дидактик мақсади эди. «Туш» эпизоди фақат Баҳром образининггина эмас, балки бутун дostonнинг ҳам реалистик қимматини оширади. Баҳром образидаги инкишофнинг асосий моҳияти ҳам шундадир¹.

«Сабъи сайёр»нинг муҳим образларидан бири Дилоромдир. Дилором ҳусн-латофатда тенги йўқ аёл. Шу билан бирга у ажойиб истеъдодга эга бўлган санъаткор. Дилоромнинг олижаноб қалби, мусаффо хулқ-атвори унинг ҳуснига-ҳусн қўшади. Дилором садоқатли ёр. У Баҳромни сидқидил билан севади, севгисига бир умр содиқ бўлиб қолади.

Бироқ Дилором эрксиз, тутқун аёл. У гўдак экан, Хитойдаги икки хоннинг уруши туфайли асира бўлади. Бу асирани Хожага — савдогарга сотадилар. Дилоромнинг булбулдек овози, музикага майли ва истеъдоди ҳаммани мафтун қила бошлайди. Дилором устоз санъаткорлардан таълим олади. Бефарзанд Хожа аввал уни фарзанд қилиб, нуридийдасидек асраса, Дилоромга харидорлар кўпайгандан кейин, бозори тезлашиб, уни катта пулга сотмоқчи бўлади. Ниҳоят, Хитой хоқонининг Баҳромга тўлайдиган бир йиллик хирожи бадалига уни Баҳромга сотади. Бинобарин Дилором:

Мен канизи сиёҳбаhti лаим,
Ҳам сиёҳбахту ҳам сиёҳ калим,

дейишга тўла ҳақли эди. Тўғри, Баҳром Дилоромни самимият билан севади, уни ардоқлайди. Бироқ Дилоромнинг бошига машъум кунлар солган ҳам мана шу Баҳром эди. Шоҳлик худбинлиги ва қаҳр-ғазаби ошиқликнинг лутфу тавозесини, шафқату марҳаматини енгиб қўйиб, Баҳром

¹ Навоий «Ҳайратул-аброр» ва «Садди Искандарий»да ҳам Баҳром Гўр ҳақида ҳикоятлар битган.

Дилоромнинг «ов маҳоратини, машқнинг самараси» дегани учун, уни сочи билан қўл-оёғини боғлаб, кимсасиз чўл-биёбонга — ўлим қаърига ташлаб кетади. Дилоромни гоҳ фарзанд, гоҳ канизак ўрнида билган Хожа уни соғиниб, Эронга йўл олганда иттифоқо чўлда бир қорани кўради, бу қора ўлиги-тириги номаълум Дилором бўлиб чиқади. Дилоромни шоҳи кафанга ўраб Хоразмга йўл олади. Дилором хушига келади. У ўзини гуноҳкор санаб, Баҳром даргоҳига қайтмоқчи, ундан узр сўрамоқчи бўлади. Катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган Хожа бунга эътироз билдиради:

Ким хатодур бу раъйким қилдинг,
Хирадингдин магарки айрилдинг.
Ева дерсен! Ўзингдаму йўқ сен?
Еки хони ҳаётдан тўқ сен?
Шаҳки бир сўз учун тўкар қонинг,
Яна қилмоқ недур фидо жонинг?
Шоҳ бир шуълаи фурузондур,
Ҳар кишига етишса сўзондур.
Ўт аро ихтиёр ила сурмак:
Баҳра бермас бағайри куйдурмак.
Шаҳким бўйла тангдил бўлмиш,
Ғазаби ўти муштаил бўлмиш.
Қочмоқ андин савоб эрур бу дам,
Неча андин йироқ — офат кам...

Хожанинг бу сўзлари айни ҳақиқат эди. (Бу сўзлар Хожа тили билан айтилган Навоийнинг ўз сўзларидир!) Дилором Хоразмда қолади. Унинг овози ва сози бутун Хоразмда шуҳрат топади. Хоразмшоҳ унга уйланмоқчи бўлади. Дилором ва Хожанинг эътирозига қарамай, Хоразмшоҳ зўрлик билан уни саройга олиб боради. Бироқ Баҳромга содиқ бўлган Дилором сози ва овози билан шоҳни ҳам, саройдагиларни ҳам ухлатиб, саройдан қочади. Бу ҳол бир неча бор такрорлангач, шоҳ Хожани ота ва Дилоромни сингил, деб ҳисоблашга мажбур бўлади. Жума куни еттинчи қасрда Хоразмдан келган мусофирдан Дилоромнинг тақдирини эшитган Баҳром уни ўз даргоҳига қайтаради. Дилоромнинг висол ва шодлик кунлари тикланади. Лекин бу узоққа бормайди. Овга ўч Баҳром катта овга Дилоромни ҳам олиб чиққан эди. Бошқалар қатори Дилоромни ҳам ер ютади. Дилоромнинг тақдири мана шундай даҳшат билан тугайди.

Навоий салафлари каби Дилоромнинг ҳусн-латофати, санъати ва маънавий гузаллиги таърифи ва таҳсини билан

феодал ўрта асрнинг реакцион қараш ва урф-одатларига қарши хотин-қизларга нисбатан гуманизм ғояларини илгари суриб, уларнинг шаъни ва инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Бироқ шу билан бирга Навоий Дилоромнинг кулфатли ҳаёт йўли (унинг асира тушиши, Хожанинг дам уни фарзанд, дам канизак тутиши, сотилиши, Баҳромнинг қаҳрига йўлиқиши ва бошқалар орқали) ва машъум фожиасига кенгроқ ўрин бериш билан бу образнинг реалистик моҳияти ва қимматини оширишга муваффақ бўлади. Дилоромнинг фожиаси минглаб дилоромларнинг фожиаси эди. Дилоромнинг ўз тақдирига пассив қараши, унинг итоаткорлик кайфияти (ўзини айбли ҳисоблаб, тавбасига таяниб, Баҳром даргоҳига қайтмоқчи бўлиши) ва бошқа заиф томонлари у яшаган муҳитнинг оқибатлари эди. (Феодал зулми ва ҳақсизликка қарши исёнкорлик руҳини эса Навоий «Сабъаи сайёр ҳикояларидаги Маллунинг қизи ва Меҳр образларида мужассамлаштиради. Бу образлар шонрнинг кўпроқ фантастик тафаккури ва романтик қалами билан бунёд бўлган образлардир.)

Баҳром ва Дилором ҳикоясида бошқа бир неча образлар ҳам бор. Бироқ улар ёрдамчи образлар бўлиб, баъзан уларнинг фаолияти ҳикоя воқеаларининг ривожини учун бир восита сифатида хизмат қилади. Моний ва хитой савдогарини шундай образлар жумласидандир. (Савдогарнинг Дилоромга бўлган муносабатларидаги зиддият: бир томондан, унга оталарча меҳри, иккинчи томондан, бир канизак сифатида сотиб юбориши — шу тоифадаги кишиларнинг маънавиятига хос зиддиятдир.)

Шундай қилиб, «Сабъаи сайёр»нинг қолипловчи ҳикояси Баҳром Гўр адабий анъаналари ривожига янги ва катта бир одим бўлиб, у Баҳром Гўр ҳикоятини янада ҳаётга яқинлаштиради, уни реалистик тенденциялар (гарчи у чекланган бўлса-да) билан бойитиб, ғоявий-бадий қимматини янада оширади.

Баҳром ҳақидаги муъжаз ҳикоятлар Навоийнинг ўзга асарларида ҳам бор. «Ҳайратул-аброр»нинг XIX мақолотида Баҳром ҳақида жуда ибратли бир ҳикоя келтирилган. Овга чиққан Баҳром Гўр бир хароба қишлоққа келиб қолади, деҳқон кулбасига меҳмон бўлиб қўнади. Баҳромнинг бу харобаликнинг сабаби ҳақидаги сўроғига деҳқоннинг харобаликка подшо сабаб деган жавоб сўзлари Баҳромнинг кўзини очади, у маст-аластликдан, айш-ишратдан воз кечади, адолат билан мамлакат ишларини бошқара бошлайди. «Садди Искандарий»да эса бошқа бир ҳикоя келтирилган (IV боб). Баҳром овда бир қулон изидан қувлаб бориб

адашиб, ҳамроҳларидан йироқлашиб, охири бир жойга етиб келади. У ерда уч олачуқ ва ўртада бир дарахт бор экан. Баҳром дарахт соясига ўтириб, олачуқ эгаларидан меҳмон қилишни сўрайди. Олачуқ эгаларидан бири давлати беҳисоб бўлса ҳам, нодон ва хасис бўлган, иккинчиси жуда исрофгар бўлиб, қўйлар сўйиб, қозон осишга киришади, бири камбағал бўлса ҳам ақлли, фаросатли эди. Шу деҳқон борини — қатиғу нон қўйиб, меҳмонга дастурхон ёзади. Оч қолган подшо нону қатиғини иштаҳа билан тамадди қилиб, олачуқ эгасига инъомлар беради, пасткаш — хасис билан исрофгардан ранжиб, уларни қийди.

Навоий Баҳром ҳақидаги анъанавий тарихни «Тарихи мулуки Ажам»да Яздижурд ва Баҳром ҳақидаги фаслларда баён этади.

* * *

«Сабъан сайёр»нинг ғоявий-бадий тўқимасида етти ҳикоя ниҳоятда кенг ва катта ўрин тутади. Шунга кўра ҳам Навоий:

Лутф бу назм аро бағоятдур,
Ғараз аммо ети ҳикоятдур,

деган эди.

Навоий қасрлар туси ва сирасини айнан Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларидагидек сақлаб қолади:

Биринчи ҳикоя — шанба — қора қаср;
Иккинчи ҳикоя — якшанба — сариғ қаср;
Учинчи ҳикоя — душанба — яшил қаср;
Тўртинчи ҳикоя — сешанба — гулгун қаср;
Бешинчи ҳикоя — чоршанба — нилуфар қаср;
Олтинчи ҳикоя — пайшанба — сандал тусли қаср;
Еттинчи ҳикоя — жума — оқ қаср;

Етти сайёр тилидан айtilган Навоий ҳикоялари тамомила янги ҳикоялар бўлиб, улар халқ оғзаки ижоди материаллари асосида яратилган. Улар севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, ҳиммат ва саховат, мардлик ва қаҳрамонлик, донишмандлик ва ижодкорлик каби масалаларга бағишланади. Уларда реал ҳаёт лавҳаларидан тортиб фантастик манзараларга қадар, оддий турмуш воқеаларидан тортиб кишини эсанкиратувчи ҳаёлий саргузаштларга қадар кўриш мумкин. Шоирнинг кенг фантазияси Мовароуннаҳр,

Хуросон, Ажам, Ҳиндистон, Сарандиб, Миср, Румо, Яман ва бошқа-бошқа ўлкаларга, поёнсиз саҳроларга, тўлқинли денгизларга, сеҳрли жазираларга парвоз қилади, турли ўлка, эътиқод, ижтимоий гуруҳ ва касб-корга эга бўлган кишилар образини, хилма-хил характерларни яратади. Барча ҳикоялар кескин конфликт асосига қурилади, конфликтларнинг моҳияти турлича, бироқ уларнинг марказида ҳаммасига хос бўлган етакчи конфликт — яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш туради. Халқ оғзаки ижоди асарларида бўлганидек, ҳикоялардаги конфликт яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалаба қозониши билан ҳал бўлади, китобхоннинг кўз ўнгига ёвуз кучларни, денгиз тўлқинларини, тилсимларни ва бошқа-бошқаларни енгиб чиқувчи ботирлар, паҳлавонлар, олижаноб кишилар образи гавдаланади. Шоир ҳар бир ҳикоянинг мазмуни билан шартли ташқи белгиларни (қасрларнинг туси, ҳикоячи ва тингловчиларнинг либоси ва бошқалар) бир-бирига уйғунлаштиради, уларни ўзаро узвий боғлайди. Рассом мўйқалами билан ишлаганидек, турли-туман пейзаж, оригинал бадий усуллар ва хилма-хил тил воситалари ҳикояларнинг ҳуснига ҳусн қўшади.

Булар барча ҳикояларга хос умумий хусусиятлар бўлиб, энди биз алоҳида-алоҳида ҳикояларга ўтайлик.

* * *

Шанба. Қора қаср. Ҳижрон дарди билан қалби зим-зиё бўлган Баҳром қора либосда. У қора либос кийган ҳинд гўзали билан мушкин¹ май ичади. Бироқ мушкин май ҳам унинг қора қайғусини тарқатолмайди. Бутун кун қора тундек ўтиб, кеч киради, шом қоронғиси чуқади. Баҳром уйқусиз. Эҳтимол, афсона кор қилар деб, бир мусофирни чорлаб келадилар. Қора либос кийган ҳиндистонлик мусофир шаҳзода Фаррух ва саҳий Ахийнинг кечмиш қора кунлари ҳақида ҳикоя айтади.

Ҳиндистонда Жасратхон деган одил бир подшо бўлар экан. Унинг ўғли шаҳзода Фаррух бир гўзални туш кўриб, ошиғу беқарор бўлибди. Ёрни излаб аввал Қуддусга, у ердан Ҳалабга йўл олибди. Бироқ дарак тополмабди, ҳамроҳларини қайтариб ўзи бир қора палос кийиб, вайрона гўшада тунаб қоладиган бўлибди. Ҳалабда Ахий деган бир саҳий бўлар экан, у бева-бечораларга, мусофирларга кийим-кечак берар, дастурхондорлик қилар экан. Ахий Фар-

¹ Мушкнинг ранги қорадир.

рухга дуч келиб, уни уйига олиб борибди, Фаррухнинг бир гўзални туш кўриб, унга ошиқ бўлгани маълум бўлибди. Аммо бу гўзал Ахийнинг хотини бўлиб чиқибди. Олижаноблиги устун чиқиб, Ахий Гулчеҳрани Фаррухга никоҳлаб берибди. Йўлда Гулчеҳранинг Ахий хотини эканини билган Фаррух, унга оға тутинибди. Кўп ўтмай Ахийнинг ишлари касодга учрабди, душманларининг ғийбати билан подшо томонидан мол-мулки мусодара қилиниб, ўзи зиндонга ташланибди. Ахийнинг бегуноҳлигини билган зиндонбон уни қочирибди. Ахий Фаррухдан олиб қолган қора палосни ёпиниб, Ҳалабдан чиқиб кетибди. Кўп кечмишлардан сўнг у Ҳиндистонга — Сарандибга¹ келибди. Ахийнинг сахийлик одатини ўзига расм қилиб олган Фаррух бир вайрона гўшада ётган Ахийга дуч келибди, уни саройига олиб бориб, шоҳона зиёфат қилиб, Гулчеҳрани Ахийга қайта никоҳлаб берибди. Қора кунларнинг нишонаси сифатида Ахий қора палосини ташламабди, ундан ибрат олиб Фаррух, кейин бошқалар ҳам қора киядиган бўлиб қолишибди.

Бу ҳикояда уч асосий образ берилган: Фаррух, Ахий, Гулчеҳра. Фаррух — шаҳзода. Бироқ у мансабига, шоҳона ишратга берилган шаҳзодалардан эмас. Фаррух худди Фарҳод каби ёшлик чоғидан бошлаб илм-фанга, турли ҳунарларга берилиб кетади, олижаноб фазилатларга эга бўлади. Отаси тахтини таклиф қилганда оқибатли Фаррух уни одоб ва донолик билан рад этади. Фаррух мард, иродали, кишиларга мушфиқ йигит. У инсоф ва адолат йўлида ўз шахсий манфаатларини қурбон қилишга тайёр бўлган танти киши. Фаррух жуда кўп машаққатлар чекиб туш кўрган гўзалнинг висолига эришади. Бироқ бу гўзал Ахийдек қалби улуғ бир кишининг хотини бўлиб чиқади. Фаррух олижаноблик қилади, ақли ва иродаси эҳтиросни енгади. У Гулчеҳрани эсон-омон Ахийга қайтаради. Ахийнинг оғир кунларида унга мададкор бўлади. Фаррух эл-юртнинг фаровонлиги учун курашади, у Ахийдек бева-бечораларга, мусофирларга мушфиқлик ва чорасозлик қилади. (Фаррух бир қатор хислатлари билан Баҳромга қарама-қарши қўйилади.)

Ахий сахий ва олижаноб инсон. Кишиларга раҳм-шафқат, моддий ва маънавий кўмак бериш унинг ҳаётий мақсади ва идеалидир. У шу сифатлари билан шуҳрат қозонади, шу сифатлари билан оғир кунлардан нажот топади. Навоий Ахийнинг сахийлигини бўрттириб тасвирлаш учун, у ҳатто Фаррухни бахтиёр қилиш учун хотини Гулчеҳрани

¹ Ҳикояда Сарандиб Ҳиндистоннинг пойтахти, деб аталади.

унга никоҳлаб берди, дейди (бироқ шоир усталик билан Гулчеҳранинг номуси, оиланинг номусини сақлаб қолади).

Гулчеҳра вафодор, садоқатли, ақлли ва ифбатли аёлдир.

Ҳикоя қизиқарли сюжет, фавқулодда ситуация ва мураккаб композицияга эга. Гузалнинг Ахийнинг хотини бўлиб чиқиши ҳикоянинг кульминация нуқтаси бўлиб, мураккаб тугун равонлик билан ечилади. Ҳикоя севги ва садоқатнинг, одамгарчилик ва олижанобликнинг ғалабаси билан хотималанади.

* * *

Якшанба. Сариф қаср. Зарбофт кийимлар кийган Баҳром сариф либос кийган румлик гузал билан олтин қадаҳда сариф май ичиб базур кунни кеч қилади. Румлик мусофирни олиб келадилар. У румлик Зайд Заҳҳоб (Зайд заргар) деган кишининг саргузаштини ҳикоя қилади.

Жамшид замонида Румда зайд Заҳҳоб деган «осмон гардишини кўра қилиб олган» уста заргар, ҳаким ва муҳандис бир киши бўлар экан. Бироқ шундай комил ва ижодкор кишининг бир катта айби — нуқсони бор экан:

Бошидин то аёқ ҳунар эди пок,
Айб анга буки, эрди кўп бебок.
Айш бирла ўтуб маҳу соли,
Бор эди шоҳ моли — ўз моли.
Чу амонатда бедиёнат эди,
Иши шаҳ молиға хиёнат эди.

Хиёнати билан бир неча бор шоҳнинг ғазабига учраган Зайд бирор ҳикматли иш қилиб, ўзини оқлар ва яна қайтадан шоҳнинг ишонч-ихтиёрини қозонар экан. Зайд Заҳҳоб икки минг ботмон олтин олиб, шоҳга тахт ясабди. Бироқ у тахтга кумуш ишлатиб, устидан олтин юргизган экан. Бу сирни билган икки ғийбатчи амалдор икки-та бойқуш топиб, уларга «тахт рўкашдир», «мусаннифи ғашдир» сўзларини ўргатишибди. Шоҳ тахтнинг кумушлигини аниқлаб Зайд Заҳҳобни бир чоҳга зиндон қилибди. Зайд ўзи билан бир ханжар ва эгов олиб тушган экан, оёғидаги кишанини узиб зинапоя ясаб чоҳдан қочиб кетибди, аввал Фаранга, у ердан Қўстантанияга борибди. Олтини мўл-кўл бир бутхона унинг диққатини ўзига жалб этибди. Зайд «художўйлик» билан бутхона аҳлининг

ишончини қозониб, пешво бўлибди. У икки ҳамроҳини ишга солиб, денгиз яқинидаги бир ғорда темирдан бут ва қандиллар ясаб, устига олтин бериб, бутхонадаги бут ва қандилларнинг ўрнига алмаштириб қўя бошлабди. Иш битгач, «онам ўлди, ягона ворисман» деб кўз ёши тўкиб, иззат-ҳурмат билан кемага тушиб жўнаб қолибди. Зайд яна чоҳга тушиб яшайверибди. Жамшиднинг бир хил касали бўлар экан, Зайддан бошқа киши унинг чорасини билмас экан. Жамшид Зайднинг гуноҳини кечиб, унинг илтимоси билан ғийбат қилган амалдорларни жазолаб, дардидан шифо топибди, Зайд бутхонадан ўмарган олтинларни хазинага топшириб, яна подшонинг ишончини қозонибди.

Ҳикоянинг бош қаҳрамони Зайд Заҳҳобдир. У илмли, ҳикматли, уста ҳунарманд, ижодкор ва шу билан бирга турли мушқулларни осонлик билан ҳал этувчи, қийинчиликларни енгувчи тадбирли бир киши. Навоий Зайд Заҳҳобнинг бу сифат ва фазилатларини қутлайди. Бироқ Зайд Заҳҳоб айш-ишратга берилган, хиёнатчи ва ҳийлакор киши. Навоий унинг бу хислатларини қаттиқ қоралайди. Подшоларга илм ва ҳунар аҳлларида фойдаланишни, уларнинг ёрдами билан мамлакат ишларини бошқаришни тарғиб қилган Навоий айни чоқда шундай кишиларнинг ҳам айрим иллатлари бўлиши мумкин деб, давлат бошлиқларини эҳтиёткорликка чақиради. Шу билан бирга, Навоий подшолар саройидаги ғийбат ва хусуматни, дин ниқобига кириб олган худбин ва фирибгар руҳонийларнинг хатти-ҳаракатларини ҳам қаттиқ танқид қилади.

Бу ҳикояда сўз олтин ва олтинга ўчлик балоси ҳақида боради.

* * *

Душанба. Яшил қаср. Яшил либос кийган Баҳром яшил либос кийган шаҳрисабзлик гўзал билан яшил қадахда май ичиб, кунни кеч қилади. Шаҳрисабзлик¹ мусофирни олиб келадилар. У Саъд² ҳақида ҳикоя айтади.

Мисрда бир бадавлат кишининг Саъд деган ўғли бўлар экан. Йигитлик палласида уларникига икки шаҳрисабзлик мусофир меҳмон бўлиб, Шаҳрисабз яқинидаги тоғда Китвар деган бир жой бор экани, у жойдаги бутхонага кимки кириб ухласа келажагини туш кўриши ва бутхона

¹ Шаҳрисабзнинг луғавий маъноси яшил шаҳардир.

² Саъднинг луғавий маъноси бахтдир.

яқинидаги горда яшовчи мўйсафид унинг тушини таъбир қилиб беришини ҳикоя қилибдилар. Саъд Қитварга йўл олибди, бутхонада ухлаб туш кўрибди. Мўйсафид 100 йил горда яшаб, Саъдни интизор бўлиб кутаётган 700 ёшлик Пайлақус ҳаким экан. У Саъдга сен бахтиёр бўласан, Шаҳрисабз шоҳининг қизига уйланасан, бироқ йўлингда тўрт хатар бор деб, у хатарларни енгилш йўлини уқдиради ва жон беради. (Пайлақус ҳаким бутхонада туш кўрган ва тақдир уни Саъд келишига қадар горда яшашга маҳкум қилган экан.) Саъд Шаҳрисабз шоҳининг даргоҳига боради, шартларни бажариб, Қатрон девни енгади, дарбандларни қўлга олади, жодугар Золни маҳв этади, донишманднинг саволларига жавоб беради, шу билан у маликага етишади.

Бу ҳикоя сюжети ва композицияси билан, образлари ва ғоявий мотивлари билан халқ қаҳрамонлик эртақларига жуда яқин туради. Саъд оғир шартларни, даҳшатли тўсқинликларни енгиб, синовдан ўтиб, севгилисининг ви-солига эришган жасоратли ботир йигитдир. У ҳаётнинг ва инсон толейининг ашаддий душмани бўлган кучларни маҳв этади, тилсимларни очади, донишманднинг мушкул саволларига ақл ва фаросат билан жавоб беради. Шу билан бирга у Шаҳрисабз шоҳининг шартларини бажаролмаган йигитлар қонини тўкилишига, хунрезликка чек қўяди. Қаҳрамонлик ва журъат даҳшат ва разолатни, тadbир ва тафаккур ҳийла ва жаҳолатни енгади.

Ҳикоядаги Дев Қатрон ва жодугар Зол ёмонликнинг мажозий образидир, мўйсафид (Пайлақус ҳаким) эса айрим мистик элементларига қарамай, ақл ва тафаккурнинг тажассумидир.

* * *

Сешанба. Гулгун қаср. Гулгун либос кийган Баҳром шафақранг кийим кийган гўзал билан ёқутфом соғарда лаълранг май ичиб, кунни кеч қилади. Қасрга ҳиндистонлик бир мусофирни чорлаб келадилар.. У шоҳ Жуна ва сахий масъудлар ҳақида ҳикоя сўзлайди.

Деҳлида Жуна деган одил ва олиҳиммат бир шоҳ бўлар экан. У нима бўлибди-ю, бир сават нок олиб келган деҳқоннинг совғасига ҳиммат билан жавоб қайтаришни унутиб қўйибди. Деҳқонни топтириб, тилагингни тила деган экан, у: «Бир арра, бир теша берилса, нок дарахтларини кесиб ташласам», дебди. Деҳқоннинг қаттиқ

- хафа бўлганини кўрган шоҳ, беҳад инъом бериб, кўнглидан чиқарибди. Шоҳнинг мендан кўра ҳимматлироқ кишини кўрганмисан ёки эшитганмисан, деб берган саволига деҳқон тараддудда қолиб, ноилоҳ «йўқ» деб жавоб берибди. Шоҳнинг рост билан ёлғонни ажрим қилувчи бир кўзгуси бўлар экан, деҳқоннинг ёлғон сўзлаган маълум бўлиб қолибди. У Тароз шаҳрида Масъуд деган олиҳимматли киши борлигини айтибди. Жуна фуқаролик кийимларини кийиб, ўзига қарам бўлган Тарозга йўл олибди. Масъуднинг олижаноблиги, саховати ва ақл-заковатидан мамнун бўлган Жуна уни ўша вилоятнинг шоҳи қилиб тайинламоқчи бўлибди. Бундан хабардор бўлган золим шоҳ Жайпур ва унинг мунофиқ вазири Маллу Масъудни зиндонга солибдилар. Маллунинг гўзал, ақлли, иродали бир қизи бўлар экан. Масъудни узоқдан бўлса ҳам севиб юрган бу қиз отасининг инсофсизлигидан дарғазаб бўлиб, Масъудни озод этибди. Масъуд билан жасоратли қиз кўп машаққатлар чекиб, қароқчилар қўлига тушиб, ниҳоят Жуна даргоҳига келибдилар. Жуна Масъуд билан қизнинг тўйини қилиб, Жайпур билан Маллуни жазолаб, Масъудни у вилоятга шоҳ этиб тайинлабди.

Жуна адолатли, ҳимматли ва саховатли подшодир. У ҳикояда воқеаларнинг ривожини ва конфликтнинг ҳал бўлишида етакчи ўрин тутди. Жуна туфайли Масъуд Шайпур ва Маллунинг таҳдидидан омон қолади, Масъуд билан қиз бахтиёр бўлади. Навоий шоҳларнинг Жунадек, уларнинг вилоят ҳокимларини Масъуддек кишилар бўлишини, ҳукмрон доираларнинг Жуна ва Масъудлардан ибрат олишини истар эди. Масъуд олиҳиммат ва қалби пок киши. Маллунинг қизи эса адолатсизлик ва инсофсизликка қарши исён кўтарган жасоратли, жанговар қиздир. Воқеа ва конфликтнинг ечимида у жуда муҳим роль ўйнайди. Деҳқон шижоати ва тўғрилиги билан характерланади. Жайпур ва Маллу эса тож-тахтпараст, худбин ва инсофсиз давлат бошлиқларининг бирмунча типиклаштирилган образларидир.

Ҳикояда саховат билан бахиллик, инсоф билан инсофсизлик, тўғрилик билан мунофиқлик ўртасида қаттиқ кураш боради.

Хушдурур боғи коинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули,

деган Навоий бу ҳикояни ҳам ҳаётнинг, яхшиликнинг ғалабаси билан оптимистик руҳда хотималайди.

Чоршанба кунн. Мовий қаср. Баҳром мовий кийимда. У нилуфар либос кийган гўзал билан бирга фирузагун жомда май ичиб кунни кеч қилади. Қасрга бешинчи иқлим йўлидан келган мусофирни олиб кирадилар. У Меҳр ва Суҳайл ҳақида ҳикоя сўзлайди.

Адабда Жобир деган исми жисмига мос қароқчи бўлар экан. У денгизда ҳам, қуруқликда ҳам карвонларга, йўловчиларга кун бермас экан. Биҳишт саро деган ўлкада Навдар деган шоҳ бўлиб, унинг Меҳр исмли қизи, Яманда Нуъмон деган шоҳ бўлиб, унинг Суҳайл исмли ўғли бор экан. Икки подшо қуда бўлишга аҳдлашиб, тўй тараддудида эканлар. Денгиз сайрига чиққан Меҳр қароқчи Жобирнинг қўлига асира тушибди. Қаллиғини олиб келишга йўлга чиққан Суҳайл ҳам Жобирга асир тушибди. Икки подшо фарзандларидан хавотирланиб, ўзаро хат битишиб, Навдар қуруқлик билан, Нуъмон денгиз билан йўлга тушибди. Овга ўч Навдар қўшинидан ажралиб қолиб, якка ўзи Жобир тўдасига бас келолмай, енгилибди. Нуъмон эса Жобир қароқчиларининг ҳужумини даф этолмай, мағлуб бўлибди. Севгисига садоқатли жасур Меҳр чора ахтариб, чоҳда ётган бир асирни озод эгиб, нажот топиш режасини ўйлабди. Чоҳдаги асир Суҳайл бўлиб чиқибди. Меҳр билан Суҳайл қўққисдан ҳужум қилиб, Жобирни ва унинг шерикларини тор-мор этиб, барча зиндондагиларни озод қилибдилар, оталар ҳам, барча бандилар ва йўловчилар ҳам шод бўлиб, Жобирнинг даҳшатидан нажот топибдилар.

Бу ҳикоя ўзининг ғоявий-бадий қиммати билан «Сабъан сайёр»нинг энг яхши ҳикояларидандир. Унда бири-бирига қарама-қарши бўлган икки олам: севги, садоқат, инсоф, адолат, мардлик ва қаҳрамонлик олами, яъни Меҳр ва суҳайллар олами билан разолат, адолатсизлик, мунофиқлик ва макр-ҳийла олами, яъни жобирлар олами ўртасида қаттиқ кураш боради. Бу курашда яхшилик ёмонлики, адолат разолатни, ботирлик мунофиқликни енгади.

Ҳикоянинг марказий қаҳрамони Меҳрдир. У мураккаб конфликтнинг, чигаллашиб кетган тугунларнинг ҳал бўлишида етакчи роль ўйнайди. Меҳр — вафодор ёр. Қароқчи Жобир унинг иродасини енголмайди, мурод-мақсадига эришолмайди:

Жобири роҳзан бўлиб фируз,
Туну кун боғи ичра базм афрўз,
Меҳр ёди била ичиб соғар,

Сола олмай вале юзига назар.
Боқа олмай анга муроди била,
Қон ютуб, йўқки бода ёди била.
Меҳр гул янглиғ айлабон яқо чок,
Нулуфарзор аро кезиб ғамнок...

Бироқ Меҳр «яқо чок» қилиш билан қолиб кетмайди. У чора ахтаради, ҳаракат қилади, унинг азму иродаси ва тадбири билан Суҳайл ҳам, асир оталар ҳам, барча бандилар ҳам нажот топадилар, йўллардаги хавф-хатар йўқотилади. Хотин-қизлар хурланган, таҳқир этилган муҳитда Меҳрдек бир образнинг яратилиши ўрта аср зулматида гуманизмнинг, бадий тафаккурнинг сўнмас зиёси эди.

Суҳайл Меҳрнинг меҳр-муҳаббатига муносиб бир йигит. У халқ эртакларидагидек ўтда куймас, сувда чўкмас, қилич кесмас қаҳрамонлардан. Суҳайл кучининг оз бўлишига қарамай, Жобир қароқчиларига қарши ботирларча жанг қилади. Ҳалол кураш билан Суҳайлни енгишга кўзи етмаган Жобир макр-ҳийлага ўтиб, кемани тешади, шундагина у ҳалок бўлаётган кеманинг мард жангчисини асир олади. Бироқ Суҳайл руҳан мағлуб бўлмади, севиклисининг тадбири билан чоҳдан нажот топган Суҳайл Жобирга қарши:

Сен агар зоҳир эттинг итликни,
Мен сенга кўргузай йигитликни, —

деб жангга кирази, Жобирни шармандаю шармисор қилиб енгади.

Ҳикояда икки шоҳ: Нуъмон ва Навдар образлари яратилган. Булар ижобий образлар, Навоий уларнинг адолатли, саховатли ва шижоатини таърифлаб мақтайди. Бироқ Навдар образида Баҳромга хос сифатларни ҳам тасвирлаб, бир томондан ҳикояни композиция жиҳатидан қолипловчи ҳикоя билан янада яқиндан боғласа (Баҳромдек овга ўчлиги туфайли Навдар Жобирга асир тушади), иккинчи томондан подшо халққа ва кўшинга таяниши, у билан ҳам-жиҳатликда иш тутиши керак деган ғояни илгари суради:

Шаҳ тилар бўлса шоҳлик қилмоқ,
Сипаҳидан керакмас айрилмоқ.
Шаҳни дерлар сипоҳ бирлан шоҳ,
Шоҳ эмасдур йўқ эрса анда сипоҳ.
Шаҳга хайл ўлса фатҳ анинг ишидур,
Бир киши Рустам ўлса, бир кишидур...

Борса шатранж шоҳининг сипоҳи,
Кўрки, борму ҳисоб ичинда шоҳи.

Жобир барча ёмонликнинг, разолатнинг тимсолидир. У маҳв этилиши керак. Уни ақл ва тадбир, жасорат ва мардлик, дўстлик ва ҳамжиҳатлик маҳв этади.

Навоий яшаган даврда савдо йўлларида турли қароқчилар тўдаси карвонларга, йўловчиларга ҳужум қилиб, уларни талон-торож этар эдилар. Шу жиҳатдан қараганда бу ҳикоянинг практик аҳамияти янада каттароқ бўлиб, у савдо-сотиқ йўлларининг аҳамияти учун кураш ғоясини ҳам илгари суради.

* * *

Пайшанба. Сандал тусли қаср. Сандал тусли либос кийган Баҳром сандал либос кийган ва сандалнинг хуш ҳиди анқиб турган гўзали билан бирга сандалранг май ичиб кунни кечга табдил этади. Олтинчи иқлим йўлидан келган мусофирни чорлайдилар. У Муқбил ва Мудбир ҳақида ҳикоя айтади.

Муқбил билан Мудбир ҳамроҳ бўлиб Бохтардан Ховарга томон йўл оладилар. Муқбил исми жисмига мос, қобил, тўғри ва садоқатли йигит экан. Мудбир эса қалби эгри, худбин ва мунофиқ экан. Булар чўлу саҳро ошиб, ниҳоят бир денгиз соҳилига етиб келибдилар. Мудбирнинг феълү атворидан кўп азият ва маломат чеккан Муқбил ҳамроҳликдан воз кечмоқчи бўлган экан, Мудбир тавба-тазарру қилиб, Муқбил билан бирга сафарни давом эттирибди. Улар бир кема олиб, денгизда сузиб кетибдилар. Тўлқин кемани бир оролга олиб келибди. Оролда сандал дарахти, бир катта чашма, чашманинг ёнида тош, тошда ёзув: тўғри киши чашма сувидан ичса, бир ойгача сувсиз, таомсиз тура олади, ёлғончи эса уч кундан кейин чанқаб, оч қолади. Агар у бу сувдан ичиб ёлғон сўзласа, қорни ёрилиб ўлади. Тўғри киши чашманинг тубига шўнғиса, ажойибот кўради, ёлғончи сувга тушолмайди, бадани куяди. Муқбил сувдан ичибди, Мудбир ҳам ёлғон сўзламасликка аҳд қилиб, сувдан ичибди. Мудбир сувга тушмоқчи бўлган экан, бадани куйибди. Муқбил сувнинг тубига шўнғиб ажойибот кўрибди: сандал ёғочидан қилинган муҳташам шоҳона қаср, қасрда нозанин қиз.. Қизга ошиқ бўлиб қолган Муқбил унинг дийдорига тўёлмай, сув уни чашманинг сиргига чиқариб қўйибди. Ишқ дарди билан хаёлга чўмган Муқбил ўша тошнинг бир четида бошқа ёзувни кўриб қолади: сув-

да ажойибот кўрган киши, бу оролда қолмай, тезда сафарини давом эттирсин, бўлмаса девнинг ҳалокатига учрайди. Ноилож кемага тушиб, йўлни давом эттирибди. Шамол кемани бошқа бир катта кемага яқинлаштириб қўйибди. Муқбил ва Мудбир у кемага ўтиб олишибди. Кемада жуда кўп сандал ёғочи. Кема аҳли эса ўлиб ётибди. Муқбил бир гўшада ишқ хаёлига чўмиб ўтирибди. Мудбирга сир бермабди, Мудбир эса кема бойликларини ўзлаштириш билан машғул бўлибди. Бу кема Ховар ўлкасининг савдогарлари кемаси бўлиб, улар сандал ёғочи олиб келиш учун сафарга чиқиб, қайтишда кема гирдобга тушиб, кема аҳли сувсизлик ва овқатсизликдан ҳалок бўлган экан. Ховар шоҳининг қизи жин шоҳининг сеҳри билан бош оғриғига чалинган, бу касални фақат сандал ҳиди шифолар, шоҳ қизига сандал қаср қурмоқчи бўлган экан. Кема Ховар соҳилига келиб тўхтабди. Шоҳ денгиз томошасига чиққан экан. Мудбир шоҳнинг саволига жавобан деди:

Тожирмену тижорат ишим,
Қолмади бу сафарда ҳеч кишим,
Бўлубон сув уфунати макрун,
Ўлдилар борчаси бўлуб тоун.
Эмдиким бўлди манзилим соҳил,
Мен мену бир қулум оти Муқбил.

Шу сўзларни айтиши билан Мудбир шишиб, аввал либоси, кейин ўзи ёрилиб кетибди. Таажжубланиб, Муқбилни чақириб келибдилар. У бутун воқеани айнан сўзлаб берибди. Шоҳ қўярда-қўймай, уни ҳам вазир, ҳам куёв қилибди. Уни қасрга олиб борибдилар. Қаср чашмадаги қасрнинг худди ўзи, қиз ҳам ўша экан. Муқбил бахтиёр бўлибди.

Бу фантастик ҳикоя-эртақда бир-бирига тамомилла қарама-қарши бўлган икки образ — икки характер яратилган. Муқбил қалби соф, тўғри, садоқатли ва хушфеъл йигит. Бироқ у хийла пассив бир киши. Муқбил бахтга эришиш учун актив кураш олиб бормайди, балки «тақдир» унинг яхши хислатлари эвазига бахт «ато» қилади. Бу ҳолат ҳикояда фатализм элементларини туғдирмай қолмас эди. Ҳикояда халқнинг «ёлғон гапирган ёрилиб ўлсин» таъбири Мудбир образи ва унинг тақдирида мужассамлашган. Ҳикоя, фаталистик элементларига қарамай, ахлоқ-одоб софлигини тарғиб этишда катта тарбиявий аҳамиятга эга. Воқеаларни ривожлантириш, образ яратиш ва хусусан, бадиий тасвир (орол, чашма, денгиз ва бошқалар) усулларида Навоий халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган.

Жума. Оқ қаср. Оқ либос кийган Баҳром оқ либосли гүзал билан биллур жомда оқ май ичиб кунни ўтказди. Кеч киради. Хоразмлик мусофирни чорлаб келадилар.

Мусофир хоразмлик машҳур машшоқ экан. Унинг санъати ҳаммани мафтун қилар экан. Бироқ хитойлик Хожа ва канизаги келгандан кейин уни ҳеч ким эшитмай қўйибди. Машшоқ Хоразмшоҳнинг санъаткор канизакка уйланишдан воз кечишга мажбур бўлиши, Хожани ота, канизакни сингил этиши воқеаларидан кейин ўз саргузаштига ўтиб, Хожанинг шартларини қабул қилиб, санъаткор канизакка шогирд тушишини айтади. Машшоқ канизакнинг саргузаштини билишга қизиқади. Қиз:

Ё бу тафтиш таркини этгил,
Ёки билгач бошинг олиб кетгил,

дейди. Чунки унинг саргузаштларини Хоразмшоҳ эшитмаслиги, биров ҳам билмаслиги керак эди. Машшоқ шартга кўнади. Канизак ўз саргузаштини ҳикоя қилиб беради (канизак Дилором эди). Бу саргузаштни эшитиб, бош олиб, шу ўлкага келиб турганим, дейди ҳикоячи.

Бу ҳикоя, бир томондан Хоразм машшоҳининг, иккинчи томондан, Дилоромнинг саргузаштларини ўз ичига олади. Эртақларга хос романтик тасвирига қарамай, машшоқнинг саргузашти ва унинг тақдирида чуқур реалистик моҳият бор. Феодал саройи атрофига жалб этилган санъат аҳллари бир оз вақт обрў-эътибор, эҳсон ва инъом кўрсалар ҳам, кўпинча уларнинг тақдири фожиали бўлар, саройдан қувланиб, куни дарбадарликка қолар эди. Хоразм машшоғи ҳам шундай санъат аҳлларида биридир (унинг фожиасига Дилором сабаб эмас, балки бир воситадир холос). Салафларидан фарқли ўлароқ, Навоий дostonнинг композициясини янада такомиллаштириш учун қолипловчи ҳикоянинг давомини еттинчи мусофир ҳикоясидан келтириб чиқаради, шу билан у ҳикояларнинг қолипловчи ҳикоя билан узвий алоқасини мустаҳкамлайди.

Биринчи ҳикояни Баҳром қора қасрда, қора либосда тинглаган эди. Чунки у Дилоромдан ажралган, қора кунларга, ҳижрон зулматига гирифтор бўлган эди. Еттинчи ҳикояни эса у оқ қасрда оқ либосда тинглайди. Бу ҳикоя висол умидидан дарак бериб, Баҳромнинг қалбини равшан, дилини мунаввар қилади. Бироқ Баҳром ўзининг аччиқ

тажрибасидан хулоса чиқара олмаганидек, етти сайёرنинг ажиб ҳикояларидан ҳам панд ва ибрат олмайди. Баҳром тузалмас касалга чалинган эди. Бинобарин, Навоий уни ўлимга маҳкум этади, унинг ҳалокати билан бошқаларнинг кўзини очмоқчи бўлади.

Шундай қилиб, «Сабъаи сайёр» Баҳром Гўр ҳақидаги такомиллашган янги ҳикоя билан бирга, халқ оғзаки ижоди материаллари асосида яратилган хилма-хил воқеа ва саргузаштларни, образ ва характерларни ўз ичига олган ажойиб етти ҳикоядан ташкил топгандир.

Шоир достонини:

Халққа зеби торак айла ани!
Ўқуғонга муборак айла ани!
Етти афлокни анга ёр эт!
Етти иқлим элни харидор эт!

мисралари билан тугатган эди. У янглишмади, орзусига етди. Навоийнинг бу достони ҳам бошқа асарлари каби кенг китобхонларга манзур бўлиб келмоқда. Бу достон Урта Осиё Қавказ, Туркия, Эрон ва бошқа ўлка халқлари орасида ҳам шуҳрат топган, у қадим замонлардаёқ грузин тилига эркин таржима қилинган, бошқа халқлар адабиётида ҳам маълум из қолдирган эди. Навоийнинг бу достони ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёти ривожига ҳам самарали таъсир этди. Халқ ижодчилари «Баҳром-Гуландом» достони вариантларини яратганларидек, XVIII асрнинг иккинчи ярмида яшаган шоир Сайқалий ҳам «Баҳром ва Гуландом» достонини ёзган эди.

«Сабъаи сайёр» Совет ҳокимияти йилларида кенг халқ оммасига янада яқиндан маълум ва манзур бўлиб келмоқда. Навоий достонининг бешинчи ҳикояси асосида «Меҳр ва Суҳайл» балети яратилган бўлса, Баҳром ва Дилором ҳикояси мотивларидан фойдаланиб (янгича композиция ва янгича образлар талқини билан), драматург Комил Яшин «Дилором» операсининг либреттосини яратди.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ»

«Садди Искандарий» («Искандар девори») қаҳрамонлик эпопеяси, Навоий ижтимоий-сиёсий қарашларининг ёрқин бир кўзгусидир. Адолатли ва маърифатпарвар подшо бошчилигида марказлашган ҳокимият учун кураш «Садди Искандарий»нинг етакчи ғоявий мотивидир. Лирик асарларида, «Ҳайратул-аброр», «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Сабъаи сайёр» дostonларида бу масалага алоҳида эътибор бериб, ижобий ва салбий подшолар образини яратган Навоий «Садди Искандарий»да адолатли ва маърифатпарвар подшонинг мукаммал образини яратиш, ижтимоий-сиёсий қарашлари ва орзу-идеалларини бадий мужассамлаштириш вазифасини ўз олдига қўяди.

Навоий дostonининг бош қаҳрамони Искандардир. Искандар номи остида биз Яқин ва Урта Шарқ ўлкаларида Искандар Зулқарнайн, Искандар Румий ёки Искандар Мақдон деб юритилган Александр Македонскийни тасаввур қиламиз¹. Бироқ Навоий қаҳрамони билан тарихий Искандар ўртасида айрим ўхшаш элементлар мавжуд бўлса-да, Навоий Искандари зинҳор тарихий Искандар — Александр Македонский образи эмас. Искандар Навоий орзу қилган адолатли ва маърифатпарвар подшонинг ҳаёлдаги романтик образидир. Бу масалани тўлароқ ва мукаммалроқ ёритишдан аввал Александр Македонский ва унинг бадий адабиётда анъанавий бир образга айланиши ҳақида қисқача бўлса ҳам сўзлашга тўғри келади².

¹ «Александр» номи Шарқда шунга монандроқ бўлган «Искандар» сўзи билан юритилган. «Румий» ва «Мақдон» Искандарнинг ватанини ифодаласа, «Зулқарнайн» («Икки шоҳли») Искандарни илоҳийлаштириш заминидан унга нисбат берилган сифатдир. Шоҳ жуда қадим замонларда Яқин Шарқда илоҳий қудратнинг симболи бўлиб, ҳудодлар (ёки шоҳлар) шоҳли қилиб тасаввур этилган. «Зулқарнайн» сўзининг Искандарга нисбат берилиши ҳақида ёзма ёдгорликларда ва халқ ижодида турлича талқин ҳамда афсона, ривоятлар бор.

² Бу масала Е. Э. Бертельснинг «Роман об Александра» асарида батафсил ёритилган. М., 1948.

Александр Македонский (356-323 йиллар) қадимги дунёнинг машҳур лашкарбошиси ва давлат арбобидир. У Аристотель раҳбарлигида яхши таълим олади. Отаси Филипп II 336 йилда Эрон шоҳи Доро III нинг айғоқчилари томонидан ўлдирилади. Тахтга чиққан Александр грек қулдорлик давлатини социал-иқтисодий кризисдан қутқариш учун жаҳонгирлик сиёсатини бошлайди. У ўзининг диққат-эътиборини даставвал аҳмонийлар давлатига қарши курашга қаратади. У бирин-кетин аҳмонийларга қарам бўлган Ўрта Ер денгизи бўйидаги мамлакатларни қўлга киритади (Мисрдаги аҳмонийлар истибдодига хотима берган Александрни Миср қоҳинлари Қуёш худоси — Амунинг ўғли, Мисрнинг қонуний фиръавни деб эълон қиладилар.). 331 йилнинг кузида Александр Македонский қўшини аҳмонийларга қарши шиддатли ва ҳал қилувчи зарба беради. Жанг майдонидан қочиб кетган Доро ўз амалдорларининг суиқасди билан ўлдирилади. Александр Македонский ўзини аҳмонийларнинг «қонуний вориси» деб эълон қилади. 330 йилда эса, Александр Македонский Ўрта Осиёни забт қилади. У Шимолий Ҳиндистонга ҳам бостириб киради. Бироқ Александр Македонский кейинги истилочилик режаларини амалга оширолмай, 323 йилда вафот этади. Александр Македонский ўн йиллик (334—324) истилочилик урушлари билан Ҳинд дарёсидан тортиб Дунайгача бўлган территорияни қамраб олган катта империя тузди. Бу империя ўлкалар ўртасидаги савдо-сотиқ ва маданий алоқаларни бир мунча жонлантириб юборди. Бироқ Александр Македонский империяси мустаҳкам иқтисодий-сиёсий базага эга эмас эди, у конгломерат империя эди. Шунинг учун ҳам Александр Македонскийнинг ўлиmidан кейин унинг империяси қулаб, парчаланиб кетади.

Александр Македонский вафотидан кейин кўп ўтмай, унинг ҳаёти ва ҳарбий юришлари ҳақида Клитарх ва Онекрит бир асар яратадилар. Бу асар грек ёзувчиси Плутархнинг (46—126) Александр Македонский ҳақидаги йирик биографик асарига бир негиз бўлиб хизмат қилади. Александр Македонский ҳақида яратилган тарихий-биографик асарлар билан деярли бир вақтда турли афсона ва ривоятлар пайдо бўла бошлайди. Афтидан, дастлабки афсона ва ривоятлар унинг юришларида қатнашган аскарлари томонидан яратилган. Грек тарихчиси Аррианнинг (95—175) маълумотида кўра, Александр Македонский аскарларининг маълум қисмини ватанига қайтарар экан, уларга:

«Бсрингиз, форслар ва мидиёнларни, бактриялилар ва шакларни енгган... Каспий денгизига қадар (бўлган терри- торияда) яшовчи парфиёнларни, хоразмийларни ва гир- канларни бўйсундирган... шоҳингиз ҳақида ҳикоя қилин- гиз» деган экан. Бироқ ҳикоячилар тарихий фактлардан кўра, кўпроқ фантазияга, уйдирмага берилиб кетадилар, турли афсона ва ривоятлар тўқийдилар.

Эрамининг I асри арафасида Александр Македонский ҳақида унинг тарихий қиёфасини батамом ўзгартириб юборган бир роман вужудга келади. Бу роман Александр- нинг сарой врачлари ва тарихчиси Каллисфенга (370—324) нисбат берилар эди. Бироқ олимлар аллақачонлар бу ро- маннинг Каллисфенга ҳеч қандай алоқаси йўқ эканини ис- бот этганлар. Шунга кўра ҳам у «Псевдо Каллисфен» (Сохта Каллисфен) номи билан юритилди. «Псевдо Кал- лисфен»да Александр Филиппнинг ўғли эмас, балки бир Миср коҳинининг фарзанди қилиб берилади. Эмиш, фиръ- авнлар авлодидан чиққан бир коҳин Мисрдан Македония- га қочиб борган, Филиппнинг хотини Олимпияни сеҳрлаб, уни ўзига мойил қилган, Олимпия Коҳиндан бир ўғил (Александр) кўрган экан. Ун қисмдан иборат бўлган бу романда Александрнинг туғилиши унинг Африка (Миср), Сурия, Эрон, Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларни забт этиши, браҳманлар (Ҳиндистондаги олий каста намояндалари) билан учрашуви, амазонкалар (жанговар суворий аёллар) юртига юриши ва ниҳоят, Бобил — Вавилонда вафот эти- ши ҳикоя қилинади. Шундай қилиб, романда Александр Миср билан, коҳинлар ва фиръавнлар насл-насаби билан боғлаб тасвирланади, унинг Миср тахтини эгаллаб олиши қонуний қилиб кўрсатилади. Шу тенденцияларни кўзда тутиб, роман аввал бошлаб Мисрда пайдо бўлган, кейин эса грекларга ўтиб грек романига айланиб қолган деб фа- раз қилиш мумкин. «Псевдо Каллисфен» қадим замонлар- даёқ паҳлавий, сурия, арман, лотин ва бошқа тилларга таржима қилинган, лотинча таржимаси асосида унинг инглизча, французча, немисча версиялари вужудга келган, таржималарда у турли-туман ўзгариш ва янгиликларга дуч келган эди.

Маълумки, Александр Македонский аҳмонийлар суло- ласининг ҳукмронлигини емириб ташлаган, зардуштийлик динига қарши шиддатли кураш олиб борган эди. Биноба- рин, у Эрон аристократиясининг, айниқса, зардуштий ко- ҳинларининг хотирасида жуда ёмон из қолдиради. Улар Александрни ёмонликнинг, қоронғуликнинг тимсоли бўл- ган Аҳриман билан боғлаб тасвир эта бошлайдилар. Та-

рих китобларида ҳам у босқинчи ва эл-юртларни хароб этган подшо сифатида берилади. Бироқ Александр Македонский шахсига бундай муносабатни давом эттириш аристократ табақаларнинг сиёсий эътиқодига мувофиқ келмас эди. Уларнинг талқинига кўра, фақат Эрон шаҳаншоҳлари насл-насабидан бўлган кишигина Эрон тахтига чиқа олади, бу «илоҳий қудратнинг амри»дир, унга ҳеч қандай куч раҳна сололмайди. Александр Македонскийни чет эллик босқинчи сифатида тасвирлаш бу сиёсий эътиқодга зид келар эди. Бинобарин, бу зиддиятни бартараф этиш зарур эди. «Псевдо Каллисфен»да Александрни Миср билан боғлаб тасвирлаш, афтидан, бу зиддиятни бартараф этишга маълум бир йўлланма бўлиб хизмат қилган. Сарой тарихчилари Александр Македонский насабини Эрон билан боғлаб, уни Доро II нинг ўғли қилиб кўрсата бошлайдилар. «Худойномак»дан кейин бу традиция мустаҳкамланади, расмий тус олади. Мана шу заминда Доро II нинг ўғли Искандар — Александр Македонский ҳақида турли афсона ва ривоятлар пайдо бўлади, афсона ва ривоятлар тарих асарлари ва ёзма адабиётга кириб боради. Жумладан, IX аср араб тарихчиси Диноварийнинг «Ал-ахбор ат-тивол» асаридаги бир ривоятда қуйидагилар ҳикоя қилинади.

Филипп Доро II дан енгилиб, унга хирож тўлаш ва қизини хотинликка беришга мажбур бўлади. Бироқ орадан кўп ўтмай, Доро жисмоний айби учун хотинини ҳайдаб юборади. Хотин ўғил туғади. Филипп ор-номус туфайли болани Дородан туғилган набираси эмас, балки ўз ўғли қилиб кўрсатади. Филипп ўлади, Искандар тахтга чиқади. У Доро III га қарши уруш қилади, уни енгиб тахтга чиқади. Шундай қилиб, Искандар босқинчи подшо сифатида эмас, балки «қонуний ворис» сифатида Эрон тахтига чиқади.

Искандарнинг афсонавий тарихи хусусан, 923 йилда вафот этган тарихчи Ат-Табарийнинг «Тарих ар-усул вал-мулук» («Пайғамбарлар ва подшолар тарихи») асарида тўлароқ баён этилади. Табарийнинг ҳикоя қилишича Филипп Дорога бож тўлар экан. Филиппнинг вафотидан кейин тахтга чиққан Искандар Дорога бож тўламай қўйибди. У Доронинг элчиларига «олтин байза» («олтин тухум») қилувчи товуқларни сўйиб еганман, энди «олтин байза» тўлай олмайман дебди. Ғазабланган Доро Искандарга гўй билан чавгон (тўп билан таёқ) ва кунжит юборибди. Бу билан у: «Сен боласан, гўй билан чавгонни олиб ўйна, лекин билгинки, менинг аскарларим шу кунжит доналаридек ҳисобсиздир» демоқчи бўлибди. Искандар «совға»нинг си-

рига тушунса ҳам, унга бошқача талқин бериб, «тўп юмалоқдир, Доро менинг тўпдай юмалоқ ер юзини эгаллаб одишимни эътироф қилибди, аскарларининг кунжитдай кўплиги эса ҳеч гап эмас», деб уларни паррандалар олдига чочган экан, бир зумда еб битиришибди. Икки орада бир йил давомида уруш бўлибди, охири Доронинг икки амалдори уни ўлдиришибди. Шу асарда бу воқеанинг иккинчи варианты ҳам ҳикоя қилинади: Искандар амалдорларининг суиқасди билан оғир ярадор бўлиб, ўлим олдида ётган Доронинг олдига борибди. Доро ундан суиқасд қилганларни жазолаш, қизи Равшанакка уйланиш ва қариндош-уруғларига азият етказмасликни васият қилибди¹. Искандар бу васиятни бажо келтирибди. Доро II нинг Филиппнинг қизидан туғилган ўғли Искандар Эрон тахтига чиқибди. Искандар эронча китобларни, айниқса, фалсафа ва астрономияга доир асарларни юнон тилига таржима қилдириб Румга юборибди. У кўп шаҳарларни вайрон этибди, зардуштий коҳинларни қатл қилибди. Шундан кейин у Ҳиндистонга юриш бошлабди. Хитой, Тибет ва бошқа ўлкаларни эгаллаб олибди. Искандар обиҳаёт излаб, 18 кун зулматда йўл босибди, бироқ обиҳаёт тополмай, қайтишда Шаҳразурда вафот этибди. Уни ўзи бино қилган Александрияда дафн этибдилар. Ўғли Искандарус эса, подшоликдан воз кечиб, дарвиш бўлибди.

Табарий китобидан келтирилган бу эпизодлар Искандар ҳақидаги кейинги тарихий ва бадий асарларнинг кўпчилигида ҳикоя қилинади.

Табарий асарини арабчадан форс-тожик тилига эркин таржима қилган X аср олими Балъамий Искандарнинг афсонавий тарихига «Қуръон» ривоятларини² ҳам илова қилиб, уни исломнинг ҳомийси, сад барпо этиб, мусулмонларни ваҳший яъжуж ва маъжужлар ҳужумидан қутқарган киши сифатида тасвирлайди.

Искандарнинг ярим тарихий-ярим афсонавий саргузаштларини ҳикоя қилувчи ривоятлар билан бирга Искандар ҳақида кичик-кичик ибратли ҳикоялар ҳам вужудга келади. Уларда Искандар Арастунинг маслаҳати билан иштутган донишманд, халқпарвар, олижаноб бир киши сифа-

¹ Грек тарихчилари Плутарх ва Страбонларнинг маълумотига қўра, Александр Эронда маҳаллий бир аристократнинг Роксана (Равшана) деган қизини севиб, унга уйланган экан. Лекин афсона ва ривоятларда бу қиз Доронинг қизи қилиб кўрсатилади.

² Қуръонда Искандар Иброҳим пайғамбар йўлини давом эттирган мажусийларга қарши шафқатсиз кураш олиб борган ва Каъбани бино қилган бир пайғамбар сифатида тасвирланади.

тида тасвирланади. Бундай ҳикоялардан баъзи бирлари, масалан, «Искандар ва Девона», «Искандар ва Хоқон» ва бошқалар Искандар образи яратилган дostonларда ҳам келтирилади. Искандар образи лирик асарларда ҳам ўз ифодасини топа бошлайди.

Туркий халқларда ҳам қадим замонлардан бошлаб Искандар ҳақида турли-туман афсона ва ривоятлар пайдо бўлиб боради. Машҳур олим Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асаридаги айрим қайд ва изоҳлар шундан далолат беради. Маҳмуд Қошғарий халқ этимологиясига асосланиб айрим географик номлар ва сўзларнинг келиб чиқишини Искандар билан боғлаб изоҳлайди, унинг тўғрисида яратилган баъзи бир афсона ва ривоятларнинг (ёки парчаларнинг) қисқача мазмунини баён этади. Масалан, у Олтин қон тоғи номининг келиб чиқиши ҳақида сўзлар экан, Искандарга қарши жангда турк аскари Искандарнинг бир аскарини қилич билан чунон чопиб ташлаганики, у киндигигача иккига ажралиб кетган, қилич олтин ҳамёнини ҳам кесиб юборган, олтин қонга бўялган. Шу воқеа рўй берган жойдаги тоққа «Олтин қон» («Қонли олтин») деб ном берганлар дейди. Худди шунингдек, у «уйғур», «чигил» ва «тутмач» сўзларининг келиб чиқишини Искандар ёки Искандар воқеалари билан боғлайди. Турк шоҳи билан сулҳ тузган Искандар турк аскарларининг мерганлигига қойил қолади. Улар ўқни олдинга қандай отсалар, орқага ҳам шундай отар эканлар. Искандар уларни «инон худ ҳўранд» (булар ўзи топиб егувчилардир, бошқаларга муҳтож бўлмовчилар, яъни улардан ов қочиб қутулолмайди), деган экан. Шундан кейин уларнинг вилояти «худхўр» деб аталибди, «худхўр» сўзи ўзгариб бориб «уйғур»га айланибди.

Баҳорда Қошғарда қаттиқ лойгарчиликни кўрган Искандар кишилардан «ин чи гил аст?» («бу қандай лойгарчилик?») деб сўраган экан, шу сўздан «чигил» (чи гил) сўзи пайдо бўлиб, жой ва аҳоли чигил сўзи билан номланибди.

Зулмат сафарида Искандарга ҳамроҳ бўлган кишилар озиқ-овқатнинг тугаб боришидан ваҳимага тушиб, Искандарга «тутма оч» деган эканлар. Искандар олимларнинг маслаҳати билан бир хил овқат тайёрлатибди, у кишига куч-қувват берар, рангига ранг киритар, лекин узоқ вақт ҳазм бўлмас, киши очикмас экан. Бу овқатини «тутма оч» сўзидан олиб «тутмач» деб номлабдилар.

Афтидан, «Олтин қон», «уйғур», «чигил» ва «тутмач» сўзларининг этимологик изоҳи афсона ва ривоятлар за-

минида ёки улар билан бирга пайдо бўлган. Лекин шунга қарамай бу этимологик маълумотлар туркий қабила ва элатлар ўртасида Искандар номининг кенг тарқалгани, туркий афсона ва ривоятларнинг қадимийлигини кўрсатади. (Уларнинг айрим излари, масалан, зулмат эпизоди ва Искандарни шаҳарлар бунёд қилган киши сифатида тасвирлаш аъъанаси¹, бошқа халқларда ҳам бўлса, қолганлари янги, оригиналдир. Эрон, араб ва бошқа манбаларда Искандар доимо ғолиб сифатида тасвирланади. Маҳмуд Қошғарий баён этган афсона ва ривоятлар (ёки уларнинг парчалари) Искандарни турклардан енгилиб, сулҳ тузишга мажбур бўлган ҳукмдор сифатида тасвирланади. Миср, Эрон ва бошқа манбаларда Искандарни ўз мамлакатлари ва халқлари билан боғлаш бир аъъанга айланган эди, туркий афсона ва ривоятларда эса бу аъъана давом эттирилмайди (зотан, унга эҳтиёж ҳам йўқ). «Худхўр», «чигил» сўзлари, афтидан, Искандарни Эрон шаҳаншоҳи деб тасаввур этиш заминидан пайдо бўлган.

Кейинги асрларга мансуб бўлган ўзбек адабий ёдгорликларидан Рабғузийнинг «Қиссаул-анбиё асарида (XIV аср) Искандар ҳақидаги афсона ва ривоятлар хийла кенг ўрин тутди. Рабғузий Искандарнинг уруш-юришлари, сад барпо этиши, обиҳаёт излаб зулматга кириши ва бошқаларни ҳикоя қилади. У қадимий афсона-ривоятлардан ҳам, «Қуръон» дан ҳам фойдаланади, Искандарни исломнинг ҳомийси қилиб кўрсатишга алоҳида эътибор беради.

Бошқа халқларда бўлгани каби ўзбек халқи орасида ҳам Искандар ҳақидаги афсона ва ривоятлар ҳозирга қадар яшаб келмоқда. Уларда Искандар ё золим шоҳнинг ёки одил шоҳнинг тимсоли сифатида тасвирланади. Масалан, «Искандар Зулқарнайн» Хоразм халқ эртагида Искандар одил подшо ва лашкарбоши сифатида берилиб, унинг Дорога қарши жанги ва ғалабаси ҳикоя қилинади. «Шохли Искандар» халқ эртагида эса, у золим ва қотил сифатида тасвирланади. Бироқ бу эртакларнинг қачон пайдо бўлганини, улардан қайси бири Навоийга таниш бўлганини билмаймиз. Лекин шуниси маълумки, Навоий халқ ижодидаги Искандар билан яқиндан таниш эди, халқ ижодига катта эътибор билан қарар эди.

Шундай қилиб, замонлар ўтиши билан Искандар ҳақида турли-туман асарлар яратилиб, у тарихий заминдан то-

¹ Маҳмуд Қошғарий «Уйғур» сўзи изоҳида «Сўмли, Қўю, Жанбалиқ, Бешбалиқ ва Янгибалиқ шаҳарларини Искандар бино қилган», деб айтади (I-том, 136-бет.).

бора узоқлашиб, бадий тўқима бир образга айланиб қолади. Искандарни одил ёки зolim подшо тимсоли сифатида тасвирлаш, уни жаҳонгир, файласуф ва пайғамбар сифатида талқин этиш бир адабий одат тусини олади.

* * *

Х асрдан бошлаб Искандар ёзма эпик поэзиянинг анъанавий бир образи сифатида такомиллашиб боради. Х асрнинг улуг санъаткори Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да Искандар ҳақида махсус бир дoston яратган эди. У ўз дostonида асосан «Худойномак» материалларига, турли ривоят ва афсоналарга ҳамда қисман бўлса-да, «Псевдо Каллисфен» романига таянади. Фирдавсий дostonининг асосини Искандарнинг қаҳрамонлик (кўпроқ фантастик) саргузаштлари ташкил этади. Фирдавсий «Шоҳнома»сида Искандарнинг Дорога қарши жанги, Ҳиндистон, Миср, Хитой ва бошқа ўлкаларга юриши, зулматга кириши, яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиб ғов қуриши, турли даҳшатли ҳайвонларга қарши жанги ва бошқалар ҳикоя қилинади. Фирдавсийнинг Искандари, профессор Ё. Э. Бертельс таъкидлаганидек, шавкатли ва шижоатли подшо. У мустабид подшо образи бўлмагани каби адолатли подшонинг комил образи ҳам эмас. У «Шоҳнома»даги бошқа бир қатор сосоний подшолардан кескин фарқ қилмайди, мустасно бир образ бўлиб ажралмайди. Гарчи унинг Дорога қарши жанги, яъжуж ва маъжужларга қарши ғов қуриши адолат мотивлари билан боғланса-да, лекин кўпчилик уруш ва юришларининг сабабияти ҳам, оқибат-натижаси ҳам очилмай қолади. Гўё унинг фантастик саргузаштлари қаҳрамонликнинг бир синови бўлиб қолади, холос. Бинобарин, Искандарнинг қаҳрамонлиги маҳдуд, баъзан эса абстракт қаҳрамонликдир.

Низомийнинг «Искандарнома»си билан Искандар образи Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида янги тараққийёт поғонасига кўтарилади ва хамсачиликнинг анъанавий бир образи бўлиб қолади. Низомий Искандар образида адолатли комил подшо қиёфасини мужассамлаштириш вазифасини ўз олдига қўяди, У тарихий-хроникал асарлардан, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланади. Бироқ Низомий фантастик саргузаштлар доирасини қисқартириб, Искандар фаолияти ва Искандар образининг ички моҳиятини тўлароқ ва мукамалроқ ёритишга интилади. Шоир Искандар образини, тўғрироғи, бу образдан кутилган мақсадни, ўз замонаси ва замини билан боғлайди. Искандар адолатли ва донишманд подшо. Давлат

бошлиқлари ундан ўрнак олишлари, зулм-зўрликни даф этиб, адолат ва осойишталикни барқарор этишлари лозим. Низомий Искандар образи билан бирга озарбайжонлик адолатли ва тадбирли аёл ҳукмрон Нушоба образини ҳам яратади. Низомий Аристотель, Платон ва бошқа олимларга катта ўрин ва эътибор беради, давлат бошлиғи илм-маърифат аҳлларининг маслаҳати ва йўлланмаси билан мамлакатни идора этиши лозим деган ғояни илгари суради. Шоир Искандар саргузаштига бир қатор ибратли ҳикоялар ва панд-насиҳатлар киритади. Шу зайдда Низомий Искандарни одил подшо ва донишманд киши сифатида талқин этади. Гарчи у Искандарни пайғамбар сифатида ҳам тасвир этиш мақсадини ўз олдига қўйган бўлса-да, лекин одил ва донишманд Искандар образи пайғамбар Искандар образини яратишга ортиқча ўрин ва эҳтиёж қолдирмайди.

Низомийнинг ижтимоий идеаллари унинг сиёсий эътиқодига нисбатан янада кенгроқ ва чуқурроқ эди. Бинобарин, у «Искандарнома»да адолатли ва маърифатпарвар подшо образини ярагиш билан чекланиб қолмайди, балки ўз ижтимоий идеалларини ифодалаб, шоҳи ҳам, амалдори ҳам бўлмаган тенгликка асосланган бахтиёр кишилар ўлкасини тасвирлайди. Бу ўлка ҳаёти Искандарни ҳам тонг қолдиради. Бироқ бундай ҳаётга қандай эришишга Низомий ҳам, у яшаган замон ҳам жавоб беролмас эди.

Низомийдан тахминан 100 йил кейин, 1300—1301 йилларда улуғ ҳинд шоири Амир Хусрав Деҳлавий, «Ойинаи Искандарий» («Искандар кўзгуси») достонини яратди. Низомийнинг Искандар ҳақидаги тарихий-афсонавий манбалардан мукаммал фойдаланганини қайд этган Хусрав Деҳлавий ўз достони сюжетида асосан «Искандарнома» воқеаларига таянади. Лекин шу билан бирга, у «Искандарнома» материалларидан хийла эркин фойдаланади ва достонига бир қатор янги ҳикоя ва мисол-тимсоллар киритади. Хусрав Деҳлавий Искандар достонининг композициясини хийла мукаммаллаштирди, «Ойинаи Искандарий»нинг тили анча содда, услуби равондир. Достоннинг яна бошқа фазилатлари ҳам бор.

Хусрав Деҳлавий сарой шоири эди. У ўзининг ижтимоий мавқеи билан ҳам, ижтимоий-сиёсий эътиқоди билан ҳам Низомийдан катта фарқ қилар эди. Хусрав Деҳлавий достонида Искандар бирданига «тайёр» ва «комил» бир подшо образи сифатида гавдалланади, шоир унинг айрим уруш ва юришларининг моҳиятини очиб бермайди, воқеалар ривожига олимларнинг роли ва ўрнини бўшаш-

тиради, тенгликка асосланган бахтиёр кишилар ўлкаси эпизодини тушириб қолдиради ва ҳокимзо Буларнинг барчаси, профессор Е. Э. Бертельс таъкидлаганидек, дostonнинг ижтимоий-фалсафий қимматиин анча заифлаштириб кўяди.

Низомий ва Деҳловий «Хамса»лари билан Искандар хамсачиликнинг анъанавий бир образи бўлиб қолган эди. Бу анъана билан XV аср хамсанавислари, жумладан, Навоий ва Жомий ҳисоблашмай қололмас эдилар. Гарчи Жомий «Хирадномаи Искандарий» дostonини Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonидан кейинроқ яратган бўлса ҳам, Навоий дostonини таҳлил этишдан аввал Жомий дostonи ҳақида бир неча сўз айтишни лозим кўрамиз. Жомий дostonи ўз мазмуни ва ғоявий мотивлари билан Низомий дostonига хийла яқин туради. Унинг дostonида Искандар одил подшо ва олим сифатида тасвирланади. Жомий Низомийнинг бахтиёр кишилар ўлкаси эпизодини сақлаб қолади. Бироқ шуни таъкидлаш керакки, Жомий дostonи қаҳрамонлик асаридан кўра кўпроқ фалсафий-дидактик асар тусини олиб, «Силсилатуз-заҳаб» ва «Сабҳатул-аброр» фалсафий-дидактик дostonларига яқинлашиб қолади. Дoston музллифи Искандарнинг саргузаштларини ниҳоятда қисқа (баъзан бир неча байтда) баён этиб, ахлоқ-одоб ва таълим-тарбия масалаларига кенг ўрин беради. Шунга кўра ҳам у дostonини 7 олимнинг (булардан бири Искандарнинг ўзи) «Хираднома»си тарзида тузиб, кўпгина ибратли ҳикоя ва масаллар келтиради.

Шундай қилиб, Искандар образи узоқ асрлар давомида мураккаб такомил босқичларини кечиб ўтди, у хамсачиликнинг доимий бир образига айланди. Навоий Искандарни эса мана шу адабий анъаналарнинг ривожига янги ва улкан бир ҳодиса бўлди.

* * *

Алишер Навоий «Садди Искандарий» дostonида яшаган даврининг энг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларини ёритиш ва ҳал этишга интилади. У давлат ҳокимиятини парчалаб ташлашга қарши марказлашган ҳокимият учун, ўзаро феодал урушларга қарши осойишталик учун, зулмга қарши адолат учун, ишратпарастликка қарши осойишталик учун, зулмга қарши адолат учун, ишратпарастликка қарши ободончилик учун, жоҳилликка қарши илм-маърифат учун кураш ғоясини илгари суради, Бутун дoston ва

биринчи навбатда ундаги образлар мана шу мақсадга хизмат қилади.

Хамсачилик анъанаси Алишер Навоийдан бешинчи дostonининг бош қахрамони қилиб Искандарни олишни талаб этар эди. Навоий бир томондан, бу одатга амал қилиши, иккинчи томондан, ўз олдиға қўйган мақсад-муддаоларни ҳал этиши лозим эди. Навоий Искандар образини яратар экан, кўпгина тарих китобларини (жумладан, ўзи таъкидлаганидек, XIII аср тарихчиси Носириддин Байзавийнинг «Низомут таворих»—«Тарихларнинг низомномаси»ни), бадий асарларни, афсона ва ривоятларни ва хусусан, хамсанавис салафларининг дostonларини яқиндан ўрганиб чиқади, ўз асари учун материал тўплайди. Тарихий-ривоявий материал ва афсона, ҳикоятларни Навоий кейинроқ «Тарихи мулуки Ажам»да баён этади. Навоий танишган манбаларда тарих маълумотлари билан афсона ва ривоятлар бир-бирига киришиб, чатишиб кетган эди. Уларнинг муштарак жиҳатлари ҳам, фарк-тафовут ва ихтилофлари ҳам кўп эди. «Искандар исбатиди ихтилоф кўптур»,—деган Навоий, «Тарихи мулуки Ажам»да Искандар шахсига доир бир неча ривоят ва афсоналарни баён этади. Шулардан бири «Дороб» фаслида ҳикоя қилинади.

«Дороб чун Ҳумой ўрниға тахтқа ўлтурди, адл ва дод пеша қилди. Ва ул хирадманд ва паҳлавон ва хўп сурат подшоҳ эрди. Кўпрак мулк салотини анга илқид қилдилар. Ба Рум Қайсариким, замонда Фаляқус эрди, саркашлик қилди эрса, синоҳ тортиб Румға юруб, Қайсарни тутти ва банд қилди. Чун Румни қаёсираддин ўзга киши забт қила олмас эрди ҳам ани ўқ тарбият қилиб, минг байза олтунким, ҳар бири вазига қирқ мисқол бўлғай, хирож тайин қилиб, Қайсарнинг қизини қулуб, Румдин ёнди. Ул қиздин нохуш ис фаҳм қилиб, табъи мутанаффир бўлуб, отаси қошиға қайтариб йиборди. Баъзи дебтурларким, ул қиз Искандарға ҳомила эрди. Қайсар ўз қизин акдиға кюруб, ўғли мутаваллид бўлтондан сўнгра Дороб ўғлидур демакка помусланиб, ўз ўғлумдур деб Искандарни ўғулчилаб асраб, валиаҳд қилди...»

«Доро ибн Дороб» фасли гўё аввалги фаслнинг узвий давоми бўлиб, унда «олтин байза» можароси, Доро ва Искандар уруши, Дороға қарши икки нонбининг суиқасд қилиши, Доронинг Искандарға уч васити ҳикоя қилинади. «...Чун Искандар хирож йибормади, Доро киши йибориб, минг олтун байзани тилатти. Искандар жавоб бердиким, ул юмurtқаларни қўяр қуш учти, Доро доғи кўнглидин бу тамани чиқарсун. Дороға бу сўздин ғазаб муставлий

бўлуб, устига черик тортиб, масофанинг икки сафи тузилганда, Доронинг икки ноибиким, анинг зулмидин ториқиб, ани ҳалок қилдилар. Баъзи дебдурларким, икки ҳамодонлиғ киши фидойилиғ дастури била бу ишни қилдилар. Баъзи дебдурларким, аларни Искандар йибориб эрди, бу ишни буюрди. Аввалғи қавл саҳиҳроқдур. Чун ул сипоҳ орасида йиқилди, Искандар келиб, анинг бошин ўз тизини устига қўюб, онт ичдиким, бу иш менинг қошимдин эмас эрди. Доро Искандарға уч васият қилди. Бир улким, Равшанакниким, анинг қизи эрди, (ўзига хотин) қилғай. Бир улким, анинг қотилларин ўлтурғай. Бир улким, анинг атбоиким, Фурс мулуки наслидин эрдилар, қатл қилмағай, дағи риоят қилғай. Искандар барчани қабул қилди. Доро охир дамда Искандардек муставлий адувсидин хушнуд ўтти». Бу можаро ва ҳодисалар деярли айнан «Садди Искандарий»да ҳам тасвир этилган, бунини Навоийнинг ўзи таъкидлаб, «ва бу дostonни фақир «Садди Искандарий» даким, «Хамса»нинг бешинчи китобидур, машруҳ адо қилибтурмен», дейди. Зотан юқоридаги эпизодлар Искандар ва Доро ҳақида яратилган афсона ва ривоятлардан кенг-роқ ўрин олган.

Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Искандар шахсига доир бошқа маълумот ва ривоятларни ҳам баён этади. Тарихчи Банокатий маълумотича, дейди Навоий, Искандар Хирмиси Румий ўғли бўлиб, «Хирмис отаси Лафти бинни Юнон бинни Торах бинни Ёфас бинни Нуҳдур...» Яна мана шу Банокатийнинг маълумотича, Искандар Бозур бинни Албон ўғлидир — «яна ҳам Банокатийдадурким, анинг отаси Бозур бинни Албон эрди». Навоий Искандарнинг туғилиши ва шахсига доир яна бир афсонани ҳикоя қиладиким, унинг айрим ўринлари Искандарнинг Доробдан пайдо бўлиши афсонасига ўхшаб кетади. Бозир билан Афлюн бир-бирига мухолиф шоҳлар экан. Улар мамлакат осойишталиги учун ярашиб, аҳил бўлишибди. Бозур Афлюннинг қизини олиб, юртига қайтади. Аммо «Бозурнинг эли бир қайд билан андоқ қилдиларки, Бозур ул қизни кўздин солиб, отасига йиборди ва қиз Бозурдин ҳомила эрди, йўлда андоқ ҳаводис юзландиким, ул қиз бир энага билан ва бир атка ва бир хожасорой билан қолди. Иттифоқ, бир чоҳ бошида ваъз ҳамл қилдиким, махуф манзил эрди. Ва анда қароқчи кўп элни жалок қилур эрди. Бу ҳолда йироқтин қалин қаро пайдо бўлди. Алар ваҳмдин ул тифлни бир қиймат нимага чирмаб, ул чоҳ бошида қўюб қочтилар. Кўринган қаро худ дашт баҳойини эрмиш Бори таоло бир сутлук ўчқу йибориб,

амр қилдиким, ҳар кун келиб, ул тифлга сут берур эрди. Ва ул тифл Искандар эрди. Ва ул ўчку бир қари хотуннинг эрди, бир кун ўчкуси ғойиб бўлгон жиҳатдин ани тилай, ул чоҳ бошига келиб, ул ғариб ҳолга мутталиъ бўлуб, таҳайюр юзидин Искандарни олиб, ўғулчидай улғайтиб, подшоҳ ўғли дабиристонида дабирга топшурди. Искандар оз вақтда жамиъ фазойил ва камолотни касб қилиб, сипоҳлиғ русуми ва баҳодирлуқ фунунида ҳам ягона бўлди. Чун подшо золим ва нодон эрди, Искандарга ҳиммат ва ақл анда турмоқни рухсат бермади. Ул диёрдин ҳазимат қилди. Йўлда чоқари от ва силоҳин, ани уюқалтиб, олиб қочти. Ул яёқ бир шаҳарчага бордиким, иттифоқо, Афлюннинг шаҳри эрди. Онаси қаср томида дашт сори тамошо қилур эрдиким, Искандарнинг қаросин кўруб, меҳри ҳаракатқа келиб, эмчокига сут келди. Таҳайюр қилиб, ани тилаб, аҳволин тафаҳхус қилди эрса, ўғли эрканин билди. Афлюнга изҳор қилғач, анинг ўғли йўқ эрди ва улғайиб эрди, мулкни набираси Искандарга топшуруб, ўзи ибодатқа машғул эрди. Искандар черик тортиб, отаси мулкни олди ва макнати азм бўлуб, Дорого хуруж қилиб, ани ҳам юқори ўткандек ародин кўтариб, жаҳон мулкин олди...»¹.

Фаслнинг охирида Навоий Искандарнинг шон-шавкати, «Арастудек вазири» бўлгани, «Оламнинг барру баҳрини олиб, ҳайвон сути таманноси билан зулмотқа» киргани, вафотиши сўзлайди ва «анинг осоридин Яъжуж Садидур ва Марв ва Ҳирот ва Самарқанд ва Исфаҳонни ҳам дебтурларким, ул бино қилди», дейди.

Навоий Искандарнинг умри ва ҳукмронлик саналарини деярли тарихий ҳақиқатга мувофиқ беради. «Аксар таворихда анинг умрин ўтуз олти йил ва салотинин ўн уч йил битибтурлар». Бошқа айрим фактлар ҳам тарихий ҳақиқатга мувофиқ келади. Аммо шунга қарамай, «Тарихи мулуки Ажам» Искандар тарихидан кўра кўпроқ Искандар ҳақидаги ривоятларни ҳикоя қилувчи бир асар сифатида характериладир. Бу ҳолат яна бир бор Искандарнинг афсонавий шахсга айланиб кетганини, тарих заминидаа фантазия оламига ўтиб кетганини кўрсатади.

Алишер Навоийни тарихий Искандар эмас, балки бадий адабиётда анъанавий бир образга айланган Искан-

¹ 201—202-бетлар. Шунга яқин сюжет «Доро ва Искандарбек» эртагида ҳам ҳикоя қилинади. (Ўзбек халқ эртаклари, 2-том, Тошкент, 1964, 433—436-бетлар.) Бизнингча, бу эргак ёзма манбалар — тарихий-ривоявий асарлар асосида пайдо бўлган.

дар кўпроқ қизиқтирар эди. Искандар тарихи билан қанчалик таниш бўлишидан қатъи назар, Навоий Искандар прообрази асосида ўз олдига қўйган вазифа ва мақсадларни, шубҳасиз, ҳал қилолмас эди. Искандаргина эмас, балки бошқа бирон подшо ҳам Навоий орзуларига тула мувофиқ келмас ва келолмас эди. Навоий кечиб ўтган подшоларнинг эмас, балки унинг тушунишича, бўлиши мумкин ва лозим бўлган подшо образини яратиши керак эди, токи бошқалар ундан ибрат олсин, жамият ҳаётидаги иллатларни бартараф этиб, адолат ва маърифатни, осойишталик ва фаровонликни барқарор этсин. Бундай вазифани адо этиш учун тарихий шахслар ёки тарихий фактлар эмас, балки бадий фантазиянинг куч-қудратини иш берар эди. Бадий фантазиягина адолатли ва маърифатпарвар подшо образини яратишга кенг имкон яратарди. Бу борада эса (жумладан, Искандар образи заминида) маълум адабий тажриба ва традиция вужудга келган эди. Хамсанавислар, айниқса, Низомий Ганжавий Искандар тимсолида шундай бир образ яратишда катта муваффақиятларга эришган эдилар. Навоийнинг мана шу адабий тажриба ва традициялардан фойдаланиши, уларга таяниши табиий. Бироқ Навоий янги тарихий шароитда яшади, ўз олдига янги ғоявий-эстетик вазифалар қўйди. Бинобарин, у мавжуд адабий тажриба ва анъаналар доирасида қолиб кетолмас эди. Бор материалларни танлаш, саралаш ва уларни қайта ижодий ишлаб олиш, янги материаллар киритиш, Искандар образини, аниқроғи, бу образдан кузатишган практик мақсадни XV аср ҳаётига яқинлаштириш, подшо ва халқ, подшо ва сарой аҳли, подшо ва қўшн, подшо ва илм-маърифат аҳллари каби масалаларни ҳал этиш, хулоса қилиб айтганда, Искандар образини янги тараққиёт воғонасига кўтариш керак эди. Навоий мана шундай катта ва масъулиятли ижодий ишга киришди ва уни муваффақият билан адо этди.

Навоийга қадар Искандар образи уч планда: шоҳ, олим ва пайгамбар сифатида талқин қилинар эди. Навоий Искандарни шоҳ ва олим сифатида талқин этади ҳамда салафларидан (Низомийдан ҳам) фарқли ўлароқ шоҳ ва олим образини бир-бирига узвий бириктиради, мужассамлаштиради, унинг олижаноб фазилатларини кучайтириб, бўрттириб тасвирлайди. У Искандарнинг олимларга муносабатига, улар билан ҳамкорлигига катта эътибор ва ўрин беради. Навоий Искандарнинг саргузаштларига доир воқеалар доирасини белгилаб, чегаралаб олади. Гарчи у достонининг XXIII-бобида ярим тарихий-ярим афсонавий

манбалар ҳамта бадиний ёдномалар асосида Искандарнинг ўнлаб ўлкаларга юриш қилиши, афсонавий саргузаштлари, денгиз саёҳати ва обиҳаёт излашини айтиб, тўғрироғи, санаб ўтса ҳам, Искандарнинг ҳаёти ва фаолияти силсиласини бир неча йирик эпизод асосида тузади. Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, Искандарнинг барча «саргузашт»ларини қамраб олиш учун «Шоҳнома»дек катта бир асар кифоя қилмас эди. Зотан, афсонавий саргузаштларга берилиб кетнишнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Навоийнинг дostonдан кузатган мақсади афсона сўзлаш эмас, балки адолатли ва маърифатпарвар комил подшо образини яратиб, шу аспектда ўз давридаги ижтимоий-сиёсий проблемаларни ёритиш, ҳал этиш эди. Бинобарин, Навоий саргузашт-эпизодлар миқдорини бирмунча камайтириб олади, улардан ҳар бирининг моҳиятини, ижтимоий-фалсафий мазмунини чуқурлаштиради, кенгайтиради. Бу Навоийнинг катта санъаткорлик маҳорати эди.

Искандарнинг тугилиши, унинг ёшлик йиллари, таълим-тарбияси, Фаляқуснинг вафоти ва Искандарнинг тахтга чиқиши, Искандарнинг Доро билан тўқнашуви, Эронни эгаллаб олиб, у ерда адолат ўрнатиши, Қашмирга юриш қилиб золим Маллуни енгиши, Ҳинд шоҳи ва Чин хоқони билан дўстона битишуви, Мағрибда ваҳшийларга қарши жанги, Қирвон ўлкасида яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиб сад барпо этиши ҳамда денгиз саёҳати Искандар саргузаштларининг асосини ташкил этади.

Ў Навоий Искандар образини тайёр ҳолда бермайди. Балки уни воқеалар ривожини ва зиддиятлар билан бирга поғонама-поғона ўстириб, такомиллаштириб боради. Навоий шаҳзода Искандар образига, унинг гўдаклик йиллари, таълим-тарбияси ва балоғатга етишига катта эътибор беради. Шаҳзода тож-тахт ва мол-давлатга эмас, балки илм-фанга, олижаноб инсоний фазилатларни эгаллашга интилади. У Арастунинг отаси Нақуможис қўлида яхши таълим-тарбия олади, ақл-заковати ва куч-қуввати билан худди Фарҳоддек ҳаммани ҳайратда қолдиради. Фаляқус вафот этади. Валиаҳд Искандар тахтга чиқиши керак. Бироқ у тахтга ошиқмайди. Давлатни бошқариш ҳою ҳавас эмас, балки ниҳоятда оғир ва масъулиятли бир вазифа, у катта тажриба ва билимни талаб этади. Бинобарин, Искандар халққа мурожаат қилиб:

Вале мен эрурман бағоят ҳақир,
Доғи салтанат амри беҳад хатир.
Бу ишга керактур тавоно киши,

Эмас мен киби нотава но иши...
Не бор шаҳлик айларга ният манга,
Не айлай десам қобилият манга...
Чу мен айладим ажзим изҳорини,
Бу андешадин кўнглим озорини...
Сиз энди ўзунгузга шоҳе топинг,
Бу кишварга кишварпаноҳе топинг,—

дейди. (Отаси тахтини таклиф қилганда, Фарҳоднинг жавоб сўзларини эсланг.) Шу зайлда Навоий шаҳзода Искандарни мол-давлат, мансаб-мартаба ва айш-ишратга берилиб кетган худбин ва айёр шаҳзодаларга қарама-қарши қўяди. Навоий яшаган муҳитни, темирӣ шаҳзодаларнинг айш-ишратга ва тож-тахт талашига берилиб кетганини кўзда тутсак, шаҳзода Искандар образининг моҳияти ва практик аҳамияти янада ойдинлашади.

Подшо Искандар образи орқали эса Навоий янада каттароқ ва муҳимроқ проблемаларни ёритишга, ҳал этишга интилади, ўз орзу-истакларини шу образда мужассамлаштиради.

Искандар тож-тахтни рад этади. Бироқ эл-юрт камтарин ва ақлли-заковатли Искандарни тахтга муносиб деб ҳисоблар эди. Эл-юртнинг раъйига қараб тахтга чиққан Искандар тез орада мамлакатда инсоф ва адолат ўрнатади, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун, ободончилик ва илм-маърифат учун бел боғлайди. У тахтга чиқиш маросимига йиғилган халойиққа мурожаат қилиб шундай дейди:

Ки берди манга додгарлик илоҳ,
Бор эрса халойиқ аро додхоҳ,
Келиб олима арзи ҳол айласун,
Ўз аҳволини қийлу қол айласун!
Қошимда сўзин арз айлар замон,
Мени бир ўзи янглиғ этсун гумон.
Не тахтимдин ўлсун анга даҳшате,
Не тожимдин ўлсун анга ваҳшате.
Не шаҳ деб мени айласун изтироб,
Не мақсуд адосида қилсун шитоб.
Аён айласун реши дарду ғамин,
Ёқай дод бермак била марҳамин.

Халқ арз-ҳол қила бошлайди. Искандар ваъдасига амал қилади. Эл-юртни икки йиллик хирождан озод этади, золим амалдорларни мансабдан четлаштиради, жазо-

лайди, бозорларнинг нарх-навоси, тош-тарозу ва бошқалар устидан қаттиқ назорат ўрнатади, ҳаннотлик ва кўзбўямачиликка хотима беради ва ҳоказо (бу тадбирларнинг Навоий яшаган муҳит учун қанчалик зарур ва эл-юрт учун фойдали эканига эътибор беринг). Искандар отасининг ҳукмронлиги даврида рўй берган барча ҳақсизликларга чек қўяди, иллатларни бартараф этади. Унинг адолати туфайли эл-юрт фаровон бўлади:

Атоси замонида ҳар навъ иш,
Ки андин халойиққа озор эмиш,
Тамомин улус бошидан қилди дафъ,
Етишсун деб андин халойиққа нафъ...
Бу янглиғ чу оз вақт тузди русум,
Ғаний бўлдилар адлидин аҳли Рум.

Искандар инсофли ва адолатли подшо ҳамда нажоткор сифатида шаклланиб боради, у ўз халқинигина эмас, балки бошқа ўлкаларнинг халқларига ҳам инсоф ва адолат билан, шафқат ва марҳамат билан муносабатда бўлади, уларни золимларнинг зулми ва турли даҳшатлардан қутқаради, ободонлик, фаровонлик ва осойишталиклари учун курашади. Бу сифатлар жаҳонгирлик дағдағасидан устун келиб, подшо Искандар шахсидаги зиддиятларни енгиб боради.

Мустабид Дорога бир қатор ўлкалар қарам эди. У ўлкалар, жумладан, Рум ҳам Дорога катта хирож тўлар эди. Тахтга чиққан Искандар хирож тўлашни тўхтатиб қўяди. Ғазабланган Доро уруш бошлайди. Искандарнинг жангга қарши жанг қилишдан ўзга чораси йўқ эди. Жангнинг иккинчи куни амалдорлари Дорога қарши суиқасд қиладилар. Доро тавбасига таяниб афв сўрайди. Олижаноб Искандар уни кечиради, уч васиятини (суиқасдчиларни жазолаш, қариндош-уруғига азият етказмаслик ва қизи Равшанакка уйланишни) қабул қилади. Эрон тахти Искандарга ўтади. Искандар Эронда ҳам адолат ва осойишталик ўрнатади, асирларни озод қилади, аҳолига турли имтиёзлар беради. Доронинг жабр-ситамидан нажот топган Эрон халқи Искандардан шоду хуррам бўлади. Искандар Дорога қарам бўлиб келган ўлкаларда ҳам адолат ва осойишталик ўрнатишни, золим подшоларни тож-тахтдан даф этишни истар эди. Шу мақсад билан у Дорога қарам бўлган ўлкаларга хат билан мурожаат қилади. Искандарнинг таклифини Кашмир, Ҳинд ва Чин ҳукмдорларидан бошқа ҳамма подшолар қабул қилади. Искандар Кашмир-

га қараб йўл олади. Хирот ва Самарқандни бино қилади (Навойи бошқаларда бўлганидек, Искандарни Ўрта Осиё билан боғлаб тасвирлаш мақсадида уни Хирот ва Самарқандни бино этган деб кўрсатади). Қашмир шоҳи Маллу ниҳоятда золим ва мустабид эди. У Искандарнинг Қашмирга йўл олганини эшитиб, сеҳргарлик билан ўт ва шамолни яшириб, ўзи бола-чақаси билан темир кўргонга кириб олади. Искандарнинг доимий ҳамроҳлари ва маслаҳатчилари бўлган олимлар портловчи моддалар ишлатиб, кўргонни забт этадилар. Ўлим олдида ётган Маллу тавбасига таянади. Искандар уни афв этади, васиятига кўра қизи Меҳрнозга уйланади, ўгли Фирузни адолат йўлига солиб, Қашмирга подшо қилади. Қашмирда ҳам адолат ва осойишталик барқарор бўлади. Қашмир воқеалари бошқаларга панд бўлади. Тадбирли Ҳинд шоҳи совға-салом билан Искандарни кутиб олади. Искандар Ҳинд элини икки йиллик хирождан озод этади. У қиш фаслини Ҳиндистоннинг Нигор деган ажойиб ўрмонида ўтказиб, кейин Чинга қараб йўл олади. Олимлар Искандарга уруш бошламай туришни маслаҳат берадилар. Тадбирли хоқон элчи қиёфасида Искандарнинг қароргоҳига келиб у билан ошкора сўзлашади. Икки ўртада ҳеч қандай ихтилоф қолмайди. Шундай қилиб, Қашмирни мустасно қилганда, Искандар ҳеч қандай урушсиз, қон тўкишсиз Дорога қарам бўлган ўлкаларда адолат ва осойишталик ўрнатишга муваффақ бўлади. Ҳинд шоҳи ва Чин хоқони ҳатто унга ибрат ҳам бўладилар.

Искандар ватанига қайтаётиб, Мағриб ўлкасида ит катталигида бўлган чумолисимон ҳайвонларга дуч келади. Улар одамхўр ваҳшийларнинг посбонлари экан. Искандар қўшини билан ваҳшийлар ўртасида жанг бошланади. Ваҳшийлар бошлиғи яккама-якка жангга киши талаб қилади, Искандар йигитлари майдонга тушишга ботинолмайдилар. Шунда эркакча либос кийиб, бетига ниқоб ташлаган Чин хоқони тортиқ қилган канизак Луъбати Чин майдонга кириб, ваҳшийни енгади. Искандар қўшини Қирвон ўлкасига етиб келади. Ўлка ниҳоятда хароб бўлиб, аҳоли ваҳший яъжуж ва маъжужларнинг яғмосидан мусибат чекар экан. Искандар Қоф тоғи этагида яшовчи яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиб сад-девор қурдиради. Бу девор адолат ва осойишталик девори эди. Уни бино қилишда турли мамлакатларнинг халқлари, жумладан, румликлар, мовароуннаҳрликлар, форслар, хитойлар, ҳиндулар, руслар, французлар ва бошқалар қатнашади. Халқлар дўстлиги ва иттифоқлиги инсониятнинг ашаддий душмани тим-

соли бўлган яъжуж ва маъжужларни маҳв этади. Искандар ўзининг одилона ва оқилона сиёсати билан халқлар дўстлигини мустаҳкамлайди. Унинг қўшини сафи турли халқларнинг фарзандлари билан тўлиб, ўсиб боради. Бу қўшинда жанговар рус аскарлари ҳам бор эди:

Жувонғорида эрди Бартосу Рус,
Фалак хингидек барча тунду шамус.
Алар жавшани барча қолқолдуруқ,
Синон қўлларида нечукким суруқ.
Вале бодполарға солғон кежим,
Соқарлату борча ёвурқон кежим.
Довулға бўлул тўппи янглиғ бори,
Ўтоға бош узра сариғ қуш пори.
Келиб ҳар бири неча андоқки бум,
Мувофиққа маймун¹, мухолифқа шум.

Искандар истеъдодли олим ва илм-маърифатнинг жарчиси ҳамда ҳомийси эди. Ёшлигида Нақуможисдан таълим олган Искандар бутун умр бўйи Арасту ва Афлотун каби олимлар билан бирга бўлади, уларнинг маслаҳати билан иш тутати, илмий фаолиятларига ҳомийлик қилади. Чин ҳоқони ҳадя қилган ойинаи Чиндан илҳомланган Искандар олимларни янги илмий ихтироларга руҳлантиради. Афлотун ва Суқрот бошчилигидаги олимлар юлдузлар оламини текширувчи сутурлобни, Арасту ва Буқрот раҳбарлигидаги олимлар ер юзидаги турли ҳодисаларни кўрсатиб берувчи ойнаи жаҳоннамони кашф қиладилар. Искандарнинг ташаббуси билан ўлкаларнинг табиий ва географик хусусиятлари ўрганилади, жойларда масофа кўрсатувчи белгилар ўрнатилади ва ҳоказо.

Ер юзи ўлкаларида адолат ва осойишталик ўрнатган Искандар Румга қайтади. У Румни онаси Бону ва олимларга топшириб, денгиз сирларини билиш учун узоқ сафарга жўнайди. Муҳит денгизига етиб келади, шиша сандиққа тушиб денгиз ажойиботларини кўради. Қайтишда бемор бўлади. Онасига хат ёзиб, қайғурмасликни, олимлар билан биргаликда мамлакатни бошқаришни васият қилади. Ҳамроҳларидан ўлганида бир қўлини тобутнинг сиртига чиқариб қўйишни сўрайди. Бу билан у Искандар жаҳонни эгаллаган бўлса ҳам, бўш қўли билан дунёдан кетмоқда, демоқчи эди². Искандар ўлади. Бироқ у ўз мақсад-

¹ М а й м у н—дўст, меҳрибон.

² Бу эпизод «Ҳайратул-аброр»да махсус бир ҳикоя сифатида келтирилган.

ларига эришади, дунёда адолат ўрнатади. Унинг номи боқий бўлиб қолади.

Навоий Искандардек подшони, бутун ҳаёти ва фаолиятини инсоннинг бахт-саодати учун курашга бағишлаган подшони орзу қилар эди. У Искандар образи билан ўз даври ҳукмронларига ва умуман феодал ҳукмронларга таъсир этиб, уларни Искандардан ибрат олишга йўлламоқчи бўлар эди. Навоийнинг орзу-нияти унинг инсонга бўлган чексиз муҳаббати заминида вужудга келган эди, гуманизмнинг ўрта аср шароитидаги ёрқин ифодаси эди. Бироқ Искандар образи романтик образ эди, унинг ҳаёлидан ҳақиқатга айланиши мумкин эмас эди. Яшаган муҳити Навоийга буни англашга имкон бермас, Навоий эса, адолатли ва маърифатпарвар шоҳ ҳақидаги орзуси қачон бўлмасин рўёбга чиқиши мумкин, деб қаттиқ ишонар эди.

* * *

Навоий «Садди Искандарий»да бир қатор олимлар образини яратади. Булар Нақуможис (Никомахос дostonда Арастунинг отаси), Арасту (Аристотель), Филотун-Афлотун (Платон), Суқрот (Сократ), Асқалинус (Искили-нус), Буқрот (Гиппократ), Ҳурмус (Гермес) ва Файсоғурс (Пифагор)лардир.)Маълумки, қадим замонлардан бошлаб антик грек олимлари ва файласуфлари, айниқса, Аристотель, Платон, Сократ ва Гиппократлар Яқин ва Ўрта Шарқ халқларига ҳам яқиндан маълум эди. Уларнинг кўпгина асарлари араб тилига таржима қилинган ва Ўрта Осиё ҳамда бошқа мамлакатларнинг олимлари томонидан шарҳланган, таҳлил қилинган ва айримлари ижодий қайта ишланган. Аристотель, Платон ва бошқалар ҳақида афсона ва ривоятлар, бадий асарлар пайдо бўлган эди. Шубҳасиз, Навоий буларнинг кўпи билан мукаммал таниш эди. Бироқ Навоий «Садди Искандарий»да грек олимлари ва файласуфларининг тарихий образларини яратиш ёки уларнинг илмий фаолияти ҳақида маълумот бериш, ижтимоий-фалсафий қарашларини ёритиш мақсадини ўз олдига қўймайди. Асарнинг ғоявий-эстетик мақсади буни талаб ҳам қилмайди. Навоий анъаналарга амал қилиб, олимларнинг номларини олади-ю, бироқ уларнинг образлари орқали ўз давридаги ижтимоий-сиёсий проблемаларни, таълим-тарбия масалаларини ёритмоқчи, ҳал этмоқчи бўлади. У Искандарни антик дунёдан ўз даврига, тўғрироғи, ўз даврининг прогрессив ҳаёл ва орзулари оламига кўчиргани каби олимларни ҳам ўз замони ва заминига кўчиради. «Садди Искандарий»даги олимлар ўз дунёқараши ва иж-

тимой-сиёсий идеали билан Навоий замонасининг тараққийпарвар мутафаккирларидир. Уларнинг тилидан баён этилган фикр-мулоҳазалар Навоийнинг ўз фикр-мулоҳазаларидир.

Олимлар дoston воқeалари, унинг ғоявий мотивлари ривожидa жуда катта ўрин тутадилар, дostonнинг бош қаҳрамони Искандар образини тўлдирадилар, такомиллаштирадилар. Нақуможис — Искандарнинг мураббийси, муаллими ва устози. Арасту ва бошқа олимлар унинг ажралмас ҳамроҳи ва маслаҳатдоши. Искандар ҳар бир масалада олимлар билан кенгашади, фикр-мулоҳазаларига амал қилади, уларнинг кўмаги билан муаммоларни ҳал этади, хавф-хатарларни енгади. Шу зайлда «Садди Искандарий»даги олимлар ўз илмий фаолиятлари қобилигига ўралиб қолмайдилар, балки улар ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашадилар, илм ва тафаккурнинг ҳаётий, амалий натижалари учун курашадилар. Навоий илм-маърифат аҳлларининг шундай бўлишларини истар, орзу қилар эди.

Давлат бошлиқлари илм-маърифат аҳлларининг, донишмандларнинг кенгаши ва маслаҳати билан иш олиб бориши лозим деган ғояни илгари сурган Навоий бир қатор ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларни олимларнинг тили билан баён этади, ёритади. Бу кўпроқ Искандарнинг саволи ва Арастунинг жавоби тарзида берилади¹. Савол-жавоб адолат ва унинг натижаси, муҳолафат ва унинг оқибати, ақл-фаросат ва ирода, қиш фаслининг фазилати, баҳор фаслининг файзи ва бошқа масалаларни қамраб олади. Искандарнинг:

...Шаҳиким эрур адлнинг жозими,
Не ишлар экан адлнинг лозими? —

деган саволига Арасту бундай жавоб беради:

...Шаҳиким анга адл бунёд ўлур,
Натижа буким, мулки обод ўлур.
Чу мулк ўлди обод, халқи ғаний,
Яқиндурки, маъмур ўлур махзани.
Чу махзанни бу навъ маъмур этар,
Сипоҳийга бешак мавожиб етар.
Сипоҳий қачон шаҳға толиб келур,

¹ 75-бобда Искандар саволига Суқрот, 80-бобда эса Луқмон жавоб беради.

Адусиға, шак йўқки, ғолиб келур...
 Яна улки чун адли зоҳир дурур,
 Бори қавм ила хайли шокир дурур.
 Сипоҳийси гар тиг урар беадад
 Раият дуо бирла айлар мадад...
 Яна улки чун адл бўлмиш фани,
 Аду хайли доғи тиларлар ани.
 Раоёси тунлар илик очибон,
 Сипоҳийси бориб, анга қочибон...

Арасту тилидан айтилган бу сўзлар Навоийнинг адолатли подшо ҳақидаги фикр-мулоҳазалари мағзини ташкил этади. Достоннинг хотимасидаги етти олим тилидан айтилган сўзлар бу фикр-мулоҳазаларни тўлдиради, такомиллаштиради: подшо элга мушфиқ ва марҳаматли бўлиши керак (Арасту); подшо сипоҳни лутфи билан шод, раиятни адли билан обод қилиши керак (Филотун); подшо улуснинг осойишталиги учун курашиши керак (Сукрот); подшо ярамас кишиларга нисбатан сиёсат қўллаши, қаттиққўл бўлиши керак (Буқрот); подшонинг оғзи, сўзи, кўнгли ва кўзи пок бўлиши керак (Файсоғурс); подшо ҳимматли ва саховатли бўлиши керак (Ҳурмус). Асқалинус эса бундай дейди:

Яна Асқалинус иршодидур
 Ки: «Обод гар элга шоҳ додидур.
 Қаю шаҳки йўқ адл ила дод анга,
 Улус бирла мулк ўлмас обод анга.
 Чу шаҳ зулм сори узотти илик,
 Очилди улўғ зулм уйига эшик...
 Агар шоҳға иш лутфу гар кин эрур,
 Элига ҳамул шева ойин эрур...»

Бошқа масалалар бобида ҳам олимлар тилидан айтилган сўзлар Навоийнинг ўз фикр-мулоҳазалари баёнидир. Ер куррасининг тузилиши, етти денгиз, сутурлоб, сайёралар ва бошқа масалаларга келсак, Навоий ўз даврининг илмий ютуқлари ва фаразлари асосида фикр юритади.

Шундай қилиб, Навоий олимлар образи билан, бир томондан, илм-маърифатни тарғиб қилиб, олимларни мамлакат ва халқ ҳаёти учун фойдали бўлган ишлар билан шуғулланишга йўлласса, иккинчи томондан, феодал ҳукм-

ронларни илм-фан аҳлларига ҳомий бўлишга, уларнинг маслаҳати билан эл-юртни идора қилишга чақиради.

Низомийнинг «Искандарнома» ва Жомийнинг «Хираномаи Искандар» достонида подшоси бўлмаган бахтиёр кишилар ўлкаси эпизодни тасвирланади. Бу эпизодда ифодаланган ғоя Яқин ва Урта Шарқ халқлари ижтимоӣ-фалсафий тафаккури ривожига ғоятда катта аҳамиятга эга эди (бу ғоянинг илдизлари Форобийда бор). Навоийнинг гуманистик тафаккури, шубҳасиз, бу ғояга мойил ва жўр эди. Бироқ теурийлар саройига яқин турган, бир неча йил бу саройнинг расмий лавозимларида хизмат қилган Навоий, табиийки, бундай ошкор эпизодни беролмас, подшосиз давлат ҳақида сўз очолмас эди. Аммо ғоя Навоий ижодига сингиб кетган, Навоий достонлари, унинг лирикаси шундай хулосага олиб келади. Бунинг ёрқин далили Навоийнинг «Девони Фоний» лирик куллийетида «Оламе хоҳамки...» («Шундай бир олам истайманки...») ғазалидир.

* * *

«Садди Искандарий»да Навоий Бону ва Луъбати Чин¹ каби олижаноб фазилатларни ўзида мужассамлаштирган ажойиб хотин-қизлар образини яратади.

Бону мушфиқ ва меҳрибон онагина эмас, балки шу билан бирга у тadbирли, тажрибали давлат арбоби ва заковатли олима ҳамдир. Бону Искандарнинг адолат ва озоишталик йўлидаги хатти-ҳаракатларини қўллаб-қувватлайди, олимларнинг илмий фаолиятига ҳомийлик қилади. Бону образи, хусусан, асарнинг хотимасида ёрқинроқ намоён бўлади. Искандар вафот этади. Фарзандидан жудо бўлган қари она қаттиқ алам-изтиробга тушади.

Укурсам эди оқ сочимни ёйиб,
Келиб гоҳ ўзумга, гоҳи сустойиб...

деб Бону фарёд чекади, нола-фиғон қилади. Бироқ фарёд чекиб, нола-фиғон қилиш фойдасиз. Сабр-бардош керак. Искандар ҳам ёзган васият мактубида шуни талаб этган. Таъзияга келган етти олим Бонунинг фазилатларини таърифлаб, уни сабр-бардош қилишга чақирадилар. Она тас-

¹ Искандарга Чин хоқони тортиқ қилган канизак ниҳоятда гузал бўлгани учун, уни «Луъбати Чин» («Чин қўғирчоғи») деб юритишган.

жин топади. Олимлар билан бирга Искандарнинг ишларини давом эттириб, адолат билан Румни бошқаради. Бону образи ўз сифат ва фазилатлари билан «Фарҳод ва Ширин»даги Меҳинбони образига яқин, унга уйғундир.

Луъбати Чин мислсиз жасоратли қиз. Мағрибда ваҳшийлар бошлиғи билан яккама-якка жангга Искандарнинг йигитлари ботинолмай турганда, ниқобланган Луъбати Чин майдонга тушади, жасорати, чаққонлиги ва куч-қуввати билан уни енғади. Шу билан у Искандар қўшинини мағлубият ва шармандаликдан қутқариб қолади. (Низомий достонида Луъбати Чин ваҳшийларга асир тушиб, уни Искандар аскарлари озод этади. Навоий эса бу образнинг воқеалар ривожига ўрни, унинг жасорати ва баҳодирлигини кучайтириб тасвирлайди. Низомий достонида Искандар Луъбати Чинга ҳам уйланади. Навоий бунга ортиқча ҳисоблайди, тушириб қолдиради.) Луъбати Чин халқ эртаклари ва достонларидаги қаҳрамон хотин-қизлар образига жўр ва уйғундир.

Бону ва Луъбати Чин каби образлар орқали Навоий хотин-қизлар ҳақидаги гуманистик қарашларини янада бойитади, такомиллаштиради.

* * *

«Садди Искандарий»да биз характерлаган юқоридаги образлардан ташқари, яна бир қатор ижобий ва салбий образлар бор. Тадбиркорлиги ва фаҳм-фаросати билан даҳшатли урушнинг олдини олган Ҳинд шоҳи ва Чин хоқони, бир қатор ўлкаларни эзиб талаган мустабид Дорс, худбин ва золим Кашмир подшоси Маллу ва бошқалар шулар жумласидандир. Чумолисимон ҳайвонлар, ваҳшийлар ва бошқалар эса ёмонликнинг, зулмат ва даҳшатнинг тимсолидир. Инсон, унинг ақл-идроки ва куч-қудрати буларнинг барчасини маҳв этиши, енгиши керак. Искандар бошлиқ яхшилик кучлари ёмонлик кучларини енгиб, маҳв этадилар. Бу Навоийнинг инсонга, унинг ақли ва қудратига, келажагига бўлган умид ва ишончнинг жўшқин ифодаси эди.

* * *

«Садди Искандарий» «Хамса»нинг энг катта достонидир. У 7215 байт (14430 мисра)дан ташкил топган. Достон 89 бўлимдан иборат. «Садди Искандарий» ўз композиция-

си билан «Хамса»нинг бошқа дostonларидан ҳам, бошқа хамсанависларнинг шу мавзудаги дostonларидан ҳам тубдан фарқ қилади. Дoston муқаддима, асосий қисм ва хотимадан ташкил топган. Дастлабки 14 боб дostonнинг муқаддимасидир. Муқаддимани моҳият эътибори билан бирига яқин турган ва узвий боғланган 4 қисмга бўлиш мумкин: 1. Ҳамд, муножот, наът, меърож; 2. Ҳамса тақмилида, суз таърифида, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Жомий таърифида; 3. Ҳусайн Бойқаро ва Баддиуззамон мадҳи; 4. Тарих илми ва қадимги Эрон шоҳларининг 4 табақоти¹. XV бўлимдан дostonнинг асосий қисми бошланади. XV бўлимда Навоий Искандарнинг туғилиши ва ёшлик йилларини тасвирлайди (бу бўлим Искандар саргузаштларининг ўзига хос бир дебочасидир). XVI бўлимда подшо ва донишманд Искандар саргузаштлари баёнига ўтилади, шу бўлимдан бошлаб дoston композицияси тамомила янги негизга, янги принципга эга бўлади, дostonнинг ҳар тўрт бўлими ягона бир боб бўлиб бирикади. Дostonнинг тематик-ғоявий моҳиятини мукаммал ёритиш, қўйилган проблемаларни ҳал этиш учун Искандарнинг саргузаштларининг тасвирлаш кифоя қилмайди. Ҳар бир эпизодни, Искандарнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини, унинг сифат ва фазилатларини назарий жиҳатдан асослаш, маълум бир замин яратиш керак. Бинобарин, Навоий Искандарнинг саргузаштига доир бирор эпизодни ҳикоя қилишдан аввал бобга 3 та бўлим (назарий муқаддима, ҳикоя ва Искандарнинг саволига Арастунинг жавоби) киритади. Шу зайдда дostonнинг асосий қисмлари бўлган 64 бўлим ғоявий-бадий мужассамлашган 16 бобга бирикади. Масалан, Навоий Искандарнинг тахтга чиқиши эпизоди тасвирдан (XIX бўлим) олдин ҳиммат (XVI бўлим), Искандар билан гадо ҳикояси (XVII бўлим) ва Искандар билан Арастунинг савол-жавоби (XVIII бўлим) бўлимларини беради. Тўрттала бўлимнинг ҳам мавзуси бир бўлиб, ҳиммат масаласига бағишланади. XVI бўлимда шоир ҳиммат ҳақида фикр юритиб, киши мансаб-мартабаси билан эмас, балки ҳиммати ва саховати билан олимақомга интилиши лозим деган ғояни илгари суради. XVII бўлим — ҳикоя шу ғояга бир кўргазма бўлиб хизмат қилади. Шоҳликдан га-

¹ Навоий ярим тарихий-ярим афсонавий манбалар асосида қадимги Эрон шоҳларини 4 табақотга бўлади: «Пешдодийлар, Қаёнийлар, Ашқонийлар ва Сосонийлар. Навоий Искандар иккинчи табақотдан сўнг ўтди дейди (аслида Искандар Сосонийлар даврида ўтган).

доликни авло кўрган девонанинг олиҳимматига Искандар тан бериб, лол қолади. Ҳикоя қиссадан ҳисса чиқарувчи:

Гадойнки бўлғай буюк ҳиммати,
Анга паст эрур шоҳлиғ рифъати.
Чу ҳиммат баланд ўлди, эрса фақир
Кўзига эрур аср шоҳи ҳақир,

мисралари билан тугайди (Бу ҳикоя «Мифтоҳул-адл»да ҳам келтирилади). Искандарнинг саволига Арастунинг жавоби (XVIII бўлим) Искандар билан гадо ҳикоясининг ғоявий мотивини давом эттиради, ривожлантиради. Шулардан сўнг Искандарнинг тож-тахтга интилмаслиги, унинг халқ хоҳишини қайтаролмай тахтга чиқиши, эл-юртга ҳиммат ва саховат қилиши баён этилади.

Кейинги боб Искандар билан Доро ўртасидаги можароларга бағишланади. XXIII бўлимда Искандарнинг Дорога хирож тўламай қўйиши, Искандарнинг ҳақлиги, Доронинг ноҳақлиги баён этилади. Адолат таърифи (XX бўлим), Маҳмуд ҳикояси (XXI бўлим) ва адолатнинг натижаси ҳақида Арастунинг Искандар саволига жавоби (XXII бўлим) Искандар билан Доро можароларининг моҳиятини англашга, Искандарнинг позициясини қувватлаш ва Доронинг истибдодини қоралашга хизмат қилади. Навбатдаги боб Искандар билан Доро ўртасидаги ихтилофларнинг ҳарбий тўқнашувга айланиб кетишини, Искандарнинг ғалабаси ва Доронинг мағлубиятини тасвирлайди. Шу бобнинг биринчи бўлимида (XXIV бўлим) шоир мухолафат (бир-бирига ихтилоф қилиш) мазамматида мухолафатни қаттиқ қоралайди, феодал ҳукмронларнинг ихтилофи туфайли вужудга келган ўзаро урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатларини кўрсатади:

Бу гўё жаҳон ичра тўфон эрур,
Ки андин жаҳон аҳли вайрон эрур.
Не тўфон, бало баҳри чайқолғони,
Жаҳон аҳли сув остига қолғони..
Адоватқа боғлаб камар икки шоҳ,
Жаҳон аҳлини айлаб икки сипоҳ..
Ато бир тараф гар эрур, филмасал,
Яна жониб ўлса ўғулга маҳал.
Иккисига кин ўти солғай ғазаб,
Ул ўт қон ичарга қилиб ташна лаб.
Ато жон бериб, ўғлин ўлтургали,
Ўғул ҳам анга тиғи қин сургали.
Қариндош топса қариндошини,

Дамодам тилаб кесгали бошини,
Тушуб ошноларга бегоналиқ,
Кетиб ҳамнишинларга ҳамхоналиқ...

XXV бўлимда шоир XXIV бўлимдаги мулоҳазаларини ҳикояда мужассамлаштириб, Чингизхон билан Хоразмшоҳ ихтилофларининг даҳшатли оқибатларини тасвирлайди. Модомики, ихтилоф шундай оқибатларга олиб келар экан, у тақдирда Искандар билан Доро ўргасидаги ихтилофларга қандай баҳо бериш керак. Бу саволга XXVI бўлимда Арасту жавоб бериб, илм-фан аҳллари умуман низо-адоватни рад этадилар, бироқ низо-адоватни тинчлик йўли билан бартараф этиб бўлмаса, у тақдирда адолатни қурол кучи билан ҳимоя этишга ижобий қарайдилар, деб жавоб беради. Бу билан Искандарнинг Дорога қарши кураши оқланади.

Бошқа боблар ҳам шу зайлда қурилган. Навоий мушоҳада, мунозара, ҳикоя ва катта эпик ривоятни бир-бирига уйғунлаштиради, суз санъатининг турли усуллари бир асарда мужассамлаштиради. «Садди Искандарий»нинг композиция усули дostonчилик ривожда катта ва янги бир қадам бўлган эди. Хусрав Деҳлавий ҳам «Ойинаи Искандарий» бобларини уч бўлимга (назарий, ҳикоя, саргузашт-санзоди) ажратган эди.

Навоий боблар охиридаги лирик хотимани ҳам такомиллаштиради. Низомий («Искандарнома»нинг «Шарафнома» қисмида соқийга, «Иқболнома» қисмида мутрибга мурожаат қилади. Хусрав Деҳлавий эса ҳар бир лирик хотимада ҳам соқийга, ҳам мутрибга мурожаат қилади. Алишер Навоий соқий ва мутриб ёнига ўзини ҳам қўшиб, ўз-ўзига мурожаат билан бобдаги воқеа-ҳодисага ўз муносабатини ифодалайди, хулоса ясайди.

«Садди Искандарий» кескин конфликт, кураш ва туқнашувлар асосига қурилган дostonдир. Дostonнинг деярли ҳар бир боби ўзига хос конфликтга эга. Бироқ барча конфликтларини жамловчи дostonнинг умумий конфликти ҳам бор. Бу адолат билан зулм, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашдир. Бу кураш назарий муқаддимада ҳам, ҳикояда ҳам, Искандар билан Арастунинг савол-жавоби ва саргузашт эпизодда ҳам ўз ифодасини топади. Барча йирик эпик асарларда бўлгани каби, бу конфликт бир неча бор ўз ҳадди аълосига бориб етади. Қирвон ўлкасида яъжуж ва маъжужларга қарши кураш — конфликтнинг чўққиси. Искандар бошчилигида турли ўлка фарзандлари қурган сад бу конфликтни сенади, инсоният зулмат ва

дахшат ҳамласидан абадий нажот топади. Достоннинг «Садди Искандарий» деб номданиши ҳам шу билан боғлиқдир. Конфликтда, кураш ва тўқнашувларда достон қаҳрамонлари ҳам ўсиб-такомиллашиб борадилар. Бу биринчи навбатда достоннинг бош қаҳрамони Искандарга тааллуқлидир. Шоир образларнинг ички кечинмалари (масалан, Искандарга аза тутган Бону ёки Равшанакка қарши рашк ўти билан ёнган Меҳрноз) ва ташқи қиёфаларини (Ўлбати Чин, Меҳрноз ва бошқалар) моҳирлик билан тасвирлайди.

Навоий бадий тасвирнинг улкан устозларидандир. У «Садди Искандарий»да реал ҳаёт лавҳаларини, табиат манзараларини қанчалик моҳирлик билан тасвирласа, шунчалик катта санъаткорлик билан фантастик манзараларни, афсонавий махлуқотларни, ғаройиб воқеаларни чизади. Мағриб ва Қирвон тасвири, у ердаги воқеалар, денгиз сафари ва ажойиботлари шулар жумласидандир. Бундай тасвирий ўринларда, шубҳасиз, Навоий халқ ижодидан, айниқса эртақлардан илҳомланган. «Садди Искандарий»да реалистик тасвир билан бадий фантазия кўпинча бир-бири билан узвий боғланиб, бирикиб боради, шоир романтик тасвирдан реалистик хулоса чиқаради. Масалан, яъжуж ва маъжужларга қарши кураш романтик тасвир билан берилган, лекин шоир бундан реалистик хулоса чиқариб агар кишилар аҳил-игтифоқ бўлишса, зулм ва зулмат йўлларига кечиб бўлмас ғов қуриш мумкин деган хулоса чиқаради. Ёки денгиз тасвирини олайлик. Бу тасвир қанчалик фантастик бўлмасин, унинг моҳиятида реал мақсад ва ишонч бор: инсон ақл-заковати табиат сирларини кашф қилишга қодирдир.

«Садди Искандарий», XV аср муҳити заминидан туғилган ғоявий зиддиятларга қарамай, ўз моҳияти билан халқчил асардир. Чунки унинг замирида халқ бахт-саодати учун, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш ғояси ётади. Муаллифнинг халқ оғзаки ижодидан илҳомланиши, унинг бойликларидан ижодий фойдаланиши эса достоннинг халқчиллик моҳиятини янада ривожлантиради. Фантастик тасвир ўринларида халқ ижодига мурожаат этиб, унинг услубидан баҳраманд бўлган Навоий боблардаги «Искандар ва гадо» ҳикояти, «Мажнун ҳикояти», «Икки рафиқ ҳикояти», «Булбул ҳикояти», «Қабутар ҳикояти» ва бошқаларни халқ ижоди (ёки халқ ижоди асосида вужудга келган ёзма адабиёт асари) материаллари асосида яратди. Шу билан бирга Навоий халқ қўшиқларидан, халқ мақоллари ва таъбирларидан ҳам унумли

фойдаланади. Масалан, у Искандарнинг Равшанак ва Меҳрнозга тўйини тасвирлар экан, қуйидаги ўланни келтиради:

Муганний тузуб чинга вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай ҳай ўланг, жон ўланг!
Десанг сенки: жон қардошим ёр-ёр!
Мен айтайки: мунглуғ бошим ёр-ёр!
Навоий, чу сарманзилинг Чингадур,
Сурундунг доғи сур аро чингадур.
Аёлғунг неча ёр-ёр ўлғуси,
Менинг йиғларим зор-зор ўлғуси.

У қуйидаги мисраларда халқ мақоллари ва таъбирларини ишлатади:

Биҳамдиллаҳ ул гул топиб ранг-бў,
Бир оққан ариққа яна оқти сув.
Ҳамул гўй отилғач қочиб як-баяк,
Масалдурки: «Минг қарғага бир кесак».
Қачон сочса туфроққа буғдой бирав,
Йўқ имконким ул арпа қилғай дарав.
Ва гар арпа ҳам сочса бўлмоққа тўқ,
Анга буғдой ўрмоғнинг имкони йўқ.
Тааммул била ком пайдо бўлур,
Маҳаммул билан гўра ҳалво бўлур,
Не хуш дебдур ул дардманди фироқ,
Қи: «Оз бахт-кўп ҳусндин яхшироқ».
Улус чеҳраи оламафрузидин,
«Билур йил келишини наврўзидин»

ва бошқалар.

Шунингдек Навоий:

Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қобоғлари кенг-кенг, оғизлари тор

каби халқ шеърларидек ҳароратли, жўшқин ва бадий содда мисралар ҳам яратган.

«Садди Искандарий» қаҳрамонлик достонининг анъанавий вазни мутақорибда (фаулун-фаулун-фаулун-фаул) ёзилган.

«Садди Искандарий» Навоий яшаган даврнинг энг муҳим масалаларига бағишланган дostonдир. Бош қаҳрамон Искандар романтик образ бўлса ҳам, қўйилган ижтимоий-сиёсий масалалар романтик тарзда ҳал этилса ҳам, дoston жуда катта ҳаётий-реалистик қимматга эга эди. Чунки феодал ўзаро урушларни қоралаш, марказлашган ҳокимият учун, осойишталик ва адолат учун кураш — XV асрнинг энг тараққийпарвар, халқчил интилишлари ва орзу-армонларини ифодалар эди. Романтик образ ва романтик тасаввур шу заминда туғилган эди. Навоий «Садди Искандарий»ни бевосита XV аср ҳаёти воқеалари, шарт-шароити, урф-одаги ва бошқалар билан бойитади, унинг замонавий қимматини оширади. Масалан, у подшо халқ ва қўшин ишончини, муҳаббатини қозонмаса, уни ҳалокат кутади, деган ғояни ифодалар экан, теурий подшолардан Абусайд Мирзо ҳақида ҳикоя келтиради: Абусайд мирзо кўп мулк олди, олтин-кумуш йиғди, бироқ эли ҳам, қўшини ҳам ундан рози эмас эди. Бинобарин уруш чоғида қўшин уни қўллаб қувватламади, Абдусайд жанг майдонида ҳалок бўлди.

Шоир Искандарнинг Мовароуннаҳрга юришини тасвирлар экан, Кўҳак тоғини:

Ҳамул пуштаким Кўҳак топти, исм,
Не пушта жаҳон ганжи ўзра тилсим.
Ушоқ тош анга лаълу инжу киби,
Яшил сабзаси чархи мийну киби, —

деб тасвирлайди, бироқ Кўҳак (Зарафшон) сувининг фойдасиз оқиб кетишини тасвирлаб:

Ва лекин бу рудеки, дерлар Кўҳак,
Ки йўқ раъзанинг наҳри эрконга шак,
Ки ичган тавово бўлиб нотаовон,
Гузар айлабон умр янглиғ равон,
Ки андин не бир шаҳр обод улуб,
Не маъмурасидин биров шод улуб,

дер экан, унинг Мовароуннаҳр ва Хуросон дарёларидан хўжалик учун фойдаланишга интилиши, орзу-хаёллари

эслаймиз. Феодал ўзаро урушлари даҳшати тасвири, ҳарбий қуроолларнинг турлари, Искандарнинг хазина ишларида қаттиқ тартиб ўрнатиши ва бошқа-бошқаларни олайлик. Булар Навоий замонаси билан яқиндан боғлиқ эди. Худди шунингдек, Искандарнинг тўйи, Бонунинг мотам тутиши ва бошқа урф-одат, расм-русмлар ҳам Навоий замонасини, ўзбек халқининг маънавий ҳаёти манзараларини эслатади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Достон маърифий ва илмий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга. Унда биз турли халқ, элат ва қабилалар номини, қурооллар номини, Рум, Мағриб, Зангибор, Фаранг, Қирим, Андалуз, Миср, Искандария, Ироқи Ажам, Ироқи Араб, Шом, Ҳалаб, Макка, Форс, Хоразм, Дашти Қипчоқ, Ос, Рус, Чаркас, Гуржа, Фархор, Мовароуннаҳр, Самарқанд, Ҳирот, Сипоҳон, Рай, Мурғоб, Руд, Гажрот, Марв, Чаҳчарон ва яна бир қатор географик атамаларни учратамиз. Достон ўзбек халқ этнографиясини ўрганиш учун ҳам кўп ва қимматли материал беради.

Хулоса қилиб шунини айтиш керакки, ёзма ва оғзаки манбалардан, адабий анъаналардан ижодий фойдаланган Навоий яшаган даврнинг энг муҳим масалалари бўйича гуманистик фикр-идрокнинг ажойиб бадиий тажассуми бўлган, оригинал достон — «Садди Искандарий»ни яратиб, «Хамса» бўйича катта ва масъулиятли ишини зўр муваффақият билан адо этган эди.

* * *

Биз Навоий «Хамса»сининг достонлари билан танишиб чиқдик. Энди якунга ўтайлик. Зотан, Навоийнинг ўзи «Садди Искандарий»нинг хотимасида бутун «Хамса»сига ажойиб ва мукаммал бир якун ясаган. Бу якун «Хамса» ҳақида баҳсимизнинг ҳам энг мувофиқ якуни бўлади, деб ўйлаймиз.

Навоий бешинчи достони — «Садди Искандарий»нинг охириги мисраларини ёзиб тугатади. Шоир қисқа бир вақтда бешта катта довол ошди. Тўрт достони адабиёт аҳлларига, китобхонларга манзур бўлиб, юксак баҳоланди. Катта ижодий тажриба тўплаган Навоий бешинчи достонининг ҳам муваффақият қозонишига ишончи комил. Асар муаллифнинг ўзига манзур ва маъқул. Бироқ адабиёт аҳллари, китобхонлар уни қандай кутиб олар ва мулоҳаза юритад экан? Тугалланган «Хамса» қандай умумий баҳо олар экан?

Бошқа адабиёт аҳллари ва китобхонларнинг фикр-мулоҳазаларини олишга қадар энг муътабар шоир ва устоз санъаткор — Абдурахмон Жомий баҳосини олиши керак. Навоий «Хамса» ёзиш нияти ва орзуларини унга айтиб, фикр-мулоҳазаларини олган, дostonларини ҳаммадан бурун унинг муҳокамасига тақдим қилган эди. Якунловчи баҳони ҳам Жомийдан олиш ўйлари билан Навоий Жомийнинг даргоҳига йўл олади. «Хамса»ни унга узатади. Жомий мамнуният билан бир қўлини Навоийнинг елкасига ташлаб, иккинчи қўли билан «Хамса»ни варақлай бошлайди. Шунда Навоий ажойиб бир хаёл оламига фарқ бўлади.

Навоий гўзал бир чаманда. У чаманни шодлик ва мамнуният билан кезиб юрар экан, узоқда суҳбатлашиб ўтирган бир тўда кишилар давраси намоён бўлади. Даврадагилардан бир киши Навоийга томон йўл олади, у билан саломлашиб, даврага таклиф қилади. Бу киши буюк Хусрав Деҳлавийнинг шогирди атоқли шоир Ҳасан Деҳлавий экан, даврага томон одимлаб борилар экан, Ҳасан Деҳлавий Навоийни суҳбат аҳли билан таништиради: тўрда ўтирган Низомий Ганжавий, унинг ўнг томонида Хусрав Деҳлавий, чап томонида Абдурахмон Жомий, икки томонда Фирдавсий, Унсурий, Санойи, Хоқоний, Анварий, Саъдий ва яна кўп бошқа сўз усталари. Навоийни кўриш билан ҳамма ўрнидан туради, унинг бир қўлидан Хусрав Деҳлавий, иккинчи қўлидан Абдурахмон Жомий тутиб, Низомий ёнига ўтқизадилар. Низомий ҳол-аҳвол сўрагандан кейин, Навоий «Хамса»сини таърифлаб:

Яна деди: «Кей олам аҳлида фард,
Фалак таъбинг келмайин ҳамнавард.
Сипеҳр айлаб эл ичра нодир сени,
Жаҳон назми таврида қодир сени.
Ғазал таврида чунки қилдинг хиром,
Сўз аҳлига сўз дерни қилдинг ҳаром.
Тутуб эрди назминг жаҳон кишварин,
Жаҳон кишварин йўқки, жон кишварин.
Бу дам маснағийғаким айлаб шитоб,
Тўка бошладинг хомадин дурри ноб.
Ажаб иш бу ишда санга берди даст,
Ки эл назмига берди назминг шикаст...
Ниёзинг чу бу навъ ўлуб беадад,
Санга биз ҳам айлаб ададсиз мадад,
Йўқ эрса эрур асру савдойи хом,
Ики йилда бир «Хамса» қилмоқ тамом!

Қаю «Хамса», беш гавҳар омуда ганж,
Тасарруф жафосидин осуда ганж,

дейди. Суҳбат тугайди. Навоий хаёл олаמידан қайтади. Жомий ҳамон завқ-шавқ билан «Хамса»ни варақлар эди. У охирги саҳифани қайтарар экан, мислсиз шодлик ва мамнунлик билан Навоийга таҳсин ўқийди.

Навоийнинг хаёли хаёл эмас, балки айна ҳақиқат эди. У буюк сўз санъаткорлари, хамсанавислар билан ижодий баҳслашган, катта синовда мислсиз муваффақиятларга эришган эди. Унинг адабиёт тарихидаги ўрни Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Жомий каби доҳий санъаткорлар қаторида эди. Бу тарихнинг, сўз санъати тараққиётининг, асрларнинг баҳоси ва фаҳри эди.

МУНДАРИЖА

«Ҳайратул-аброр»	3
«Фарҳод ва Ширин»	27
«Лайли ва Мажнун»	64
«Сабъаи сайёр»	89
«Садди Искандарий»	117

Литературно-художественное издание

НАТАН МАЛЛАЕВ

КОРОННЫЙ ЦВЕТОК ИСКУССТВА СЛОВА

Художник **А. Бобров**

Ташкент, издательство литературы и искусства им. Г. Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадиий нашр

НАТАН МАЛЛАЕВ

СУЗ САНЪАТИНИНГ ГУЛТОЖИ

Муҳаррир *Ж. Сувонқулов*

Расмлар муҳаррири *В. Немировский*

Техн. муҳаррир *Р. Раҳматулина*

Мусаҳҳиҳ *Д. Абдуллаева*

ИБ № 4462

Босмахонага берилди 06.12.90. Босилишга рухсат эгилди 04.03.91. Бичими 84×108/₃₂.
Босмахона қоғози № 2. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма тобоғи 7,98.
Шартли кр.—отгиск 7,98. Нашр тобоғи 8,2. Ҳами 5000 нуса. 1100 рақамли буюртма.
Баҳои 3 с. Рақамли шартнома 105—89.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент.
Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Матбуот Давлат комитети 1-босмахонасида босилди. 700002.
Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.

Маллаев Н. М.

Суз санъатининг гултожи.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.— 152 б.

Алишер Навоий ижоди бўйича талай тадқиқотлар муаллифи бўлган Натан Маллаев мазкур китобида «Хамса» ҳақида атрофлича тўхталган. Шоир ижодининг халқчиллик фазилатлари ҳақида, халқ оғзаки ижодидан моҳирлик билан фойдалангани тўғрисида мулоҳаза юритади.

Маллаев Н. М. Коронный цветок искусства слова.

ББК 83.3Уз7